

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

KOGNITÍV SZEMANTIKA

Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás

D
DIAGRAM

DiAGram Könyvek 4.

Tolcsvai Nagy Gábor

KOGNITÍV SZEMANTIKA

Tolcsvai Nagy Gábor

Kognitív szemantika

Harmadik, átdolgozott
és bővített kiadás

Budapest, 2021

Lektorálta Pethó József és Tátrai Szilárd

A könyv az NKFIH 129040 „A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás” támogatásával jelenik meg.

© Tolcsvai Nagy Gábor, 2021

DiAGram Könyvek 4.

ISBN 978-963-489-324-0

ISBN 978-963-489-325-7 (pdf)

Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Projektvezető: Urbán László

Tördelőszerkesztő: Bornemissza Ádám

Tartalom

Előszó	7
Előszó a harmadik kiadáshoz	8
1. A nyelvi jelentés	9
1.1. A funkcionális nyelvészet	13
1.2. A kognitív szemantika	16
1.3. Nyelvészeti jelentésemlétek	20
1.4. A jelentés leírása, a szemantika módszertana	23
2. A jelentés általános kérdései	28
2.1. A kategorizáció	32
2.2. A konstruálás	38
2.2.1. A figyelem irányítása, a perspektiválás	39
2.2.2. Feltűnőség, hozzáférhetőség	41
2.2.3. A nézőpont	43
2.2.4. Művelet és szerkezet	45
2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell	46
2.2.6. Objektivizáció és szubjektívizáció	52
2.3. A jelentésszerkezet	54
2.3.1. A jelentésszerkezet dinamikus jellemzői	54
2.3.2. Típus és megvalósulás	56
3. Egyszerű jelentésszerkezetek	58
3.1. A dolog kifejezése: a főnév	59
3.2. A folyamat kifejezése: az ige	65
3.3. A melléknév	72
3.4. A számnév jelentése	76
3.5. A névmás jelentése	77
3.6. A grammatikai elemek jelentése	80
3.6.1. Az esetrag	82
3.6.2. A névutó	84
3.6.3. Az igekötő	85
4. Összetett jelentésszerkezetek	88
4.1. A kompozitumszerkezet	89
4.1.1. A folyamat összetett kifejezései a magyarban	92
4.2. A referenciapont-szerkezet	94
4.2.1. A birtokos szerkezet	96

5. A jelentéskiterjesztés	100
5.1. A metafora	100
5.2. A metonímia	106
5.3. Az általánosítás és a specifikáció	108
5.4. A fogalmi integráció (a blend)	109
5.5. A poliszémia	113
5.6. A szinonímia	122
5.7. A szócsalád	124
6. A jelenet kifejezése: a mondat	126
6.1. Az elemi mondat jelentésének alapszerkezete	128
6.1.1. Az episztemikus lehorgonyzás	133
6.2. A mondat jelentésszerkezetének elemei	135
6.2.1. Tér és idő	135
6.2.2. Személy és szám, számosság	138
6.2.3. Határozottság	142
6.2.4. Intranszitiv és tranzitiv konstruálás	143
6.2.5. A modalitás	145
6.3. A mondat és a kontextus összefüggései	147
6.3.1. A deixis	147
6.3.2. Explicit és implicit jelentés	150
7. A jelentésváltozás	154
7.1 A jelentésváltozás fő műveletei	158
7.2 A jelentésváltozási irányok	161
8. Kitekintés: szöveg és jelentés	165
9. Összefoglalás	170
Irodalom	171
Tárgymutató	181

Előszó

Az itt olvasható Kognitív szemantika a mai nyelvészeti jelentéskutatás vezető irányzatának rövid összefoglalása. A kognitív nyelvészet az 1970-es évek végén alakult ki főképp a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos eredményei hatására. De éppily fontos tudománytörténeti tényező volt a formális nyelvészet, kivált a generatív grammatika és a vele kapcsolatban megfogalmazott generatív szemantika elégtelensége. A nyelvtudománynak az 1960-as, 1970-es években vezető formális irányzata elszakadt a nyelvhasználattól, így leírásai egyre elvontabbak lettek. A funkcionális nyelvészet, és ennek keretében a kognitív nyelvészet a nyelv rendszerét és működését, használatát egységben mutatja be. A beszélő ember megismerő műveletei összefüggnek nyelvi tevékenységével, cselekvései tartalmak nyelvi kifejezésével. A nyelvi szerkezetek legfontosabb összetevője a jelentés. Értelmes tartalmak közlése céljából beszél az ember, közös cselekvések során. A nyelvi jelentés a társas jelentésképzés mindenkori eredménye, egy-egy kultúrára jellemző fogalmi rendszer. A jelentés alakítja a grammatikai formát.

A jelen kötet a nyelvi jelentés legfontosabb tényezőit tárgyalja, rövid, leíró és meghatározó stílusban. A bemutatott anyag lényegében egy féléves egyetemi jelentéstan előadás kidolgozott változata, rendszeres, de nem kimerítő. Az egyes témakörök további kérdéseiről a hivatkozott szakirodalomban lehet tájékozódni.

A magyar nyelvészet nem kényeztette el az érdeklődőket összefoglaló jelentéstanokkal, a kognitív szemantika eddigi története során sem. Ezen a helyzeten valamit javít a Kognitív szemantika. Jelképes ereje is van annak a ténynek, hogy a kötet Nyitrán, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen a Közép-európai Tanulmányok Karának és a Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelenik meg. A második kiadás kisebb módosításokban, javításokban és néhány kiegészítésben különbözik az első kiadástól. Külön köszönet illeti Vančoné Kremmer Ildikót és Szabó Tibort a kötet lelkiismeretes gondozásáért.

A kézirat a K 76878 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás jelű OTKA-pályázat keretében készült.

Előszó a harmadik kiadáshoz

A Kognitív szemantika harmadik kiadása az első kettőnek javított és bővített változata. A könyv szerkezetében nem történt jelentős változás, az átdolgozás inkább pontosításokban, egyes újabb részkérdések bemutatásában mutatkozik meg. A legtöbb módosítás, jelentős bővítés a mondat jelentéséről szóló fejezetben történt. A változtatásokat főképp az Osiris Kiadónál 2017-ben megjelent Nyelvtan (Imrényi András, Kugler Nóra, Ladányi Mária, Markó Alexandra, Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor munkája) alapozta meg. A könyv szakirodalmi hivatkozásai is frissítve lettek. A harmadik kiadás az NKFIH 129040 „A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás” támogatásával jelenik meg.

Köszönettel tartozom az első két kiadás kezdeményezőjének és szerkesztőjének, Vančo Ildikónak, valamint Szabó Tibornak és Menyhárt Józsefnek, továbbá a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete munkatársainak a mindenkori támogatásért, valamint az Intézetnek a megjelentetésért. Az eredeti és a mostani kiadás egyaránt a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely szellemi közegében készült, annak tágabb kutatási keretében. Hálás vagyok a Műhely tagjainak, különösen a Nyelvtan szerzőinek a sok termékeny megbeszélésért, vitáért.

A mostani kiadásnak is Pethő József és Tátrai Szilárd a lektora, sok év óta tartó beszélgetéseinket és tanácsaikat, gondosságukat külön is köszönöm.

Budán, 2021. január 10.

Tolcsvai Nagy Gábor

1. A nyelvi jelentés

A nyelv az emberi létezés és tudás egyik legalapvetőbb összetevője. A nyelvi közlések rendkívül sokfélék, egy-egy beszédhelyzet részvevőinek a szándékai, késztetései és a közösségi szokások szerint. Egy tényezőben azonban bizonyosan közösek: mindegyiknek van jelentése. Az alábbi mondatoknak és a mondatok szavainak mind van jelentése:

- (1) János azt mondta, hogy Párizsba utazik.
- (2) A fű zöld.
- (3) Az idén nagy árvíz pusztított.
- (4) A: Nézd, milyen szépen virágzik a mandula!
B: Tényleg, itt a tavasz!
- (5) Isten áldd meg a magyart, jókedvvel, bőséggel.
- (6) A: Elmégy?
B: El.

Minden nyelvi közlés lényege, hogy valamilyen értelmet, értelmes tartalmat mások számára hozzáférhetővé tegyünk. A nyelvi közlésekben a **jelentés** az értelmes tartalom. A jelentés fogalmi szerkezet (a nyelvi kifejezés szemantikai pólusa), amely egy hangzó szerkezettel (a fonológiai pólussal) szimbolikus kapcsolatba kerül az ember jelalkotó műveleteiben. A világról való ismeretek fogalmi struktúrákban rendeződnek el az emberi elmében. Amikor egy fogalmat egy hangalakkal szimbolikus kapcsolatba hoz a beszélő ember például egy szóban, akkor a fogalmat nyelvi közegbe helyezi, a fogalom így jelentés lesz, más jelentésekkel összefüggésbe kerülve. Az elemi nyelvi kifejezések összetett szerkezetekben használatosak: egyrészt alaki struktúrákat alkotnak (ilyen például a tő + toldalék szerkezet vagy az elemi mondat), másrészt szemantikai szerkezeteket. Az alaki struktúra a szemantikai struktúra kifejező, megjelenítő formája. A jelentés elvont, a jelentés az emberi elmeműködés tapasztalatokon alapuló elvonatkoztatásának az eredménye. Mégis, a nyelvi jelentés legközvetlenebb tudásunk része, sokat tudunk róla. Ez a tudás gyakorlati jellegű: alkalmazni tudjuk, jelentéssel bíró nyelvi közléseket tudunk létrehozni és megérteni. De amire itt vállalkozunk: leírni, megmagyarázni a jelentést, az egyes nyelvi kifejezések jelentését, az nehezebb feladat.

Hogyan, miért jelenti például az *asztal* főnév azt, amit? Vajon ugyanaz-e az *asztal* főnév jelentése minden használatkor, vagy különbözik? És ha különbözik, akkor hogyan, és miért? Miért és hogyan vannak főnevek és igék, miért formálnak ezek mondatokat? Mi a magyarázata annak, hogy a *fej* főnév emberi testrészt jelöl, továbbá a működő emberi elmét, vagy egy intézmény vezetőjét, sőt a búza, a hagyma és a káposzta emberi fogyasztásra alkalmas részét? Hogyan alakul ki a jelentés és hogyan változik? Ilyen és hasonló kérdésekre keressük a lentebb olvasható fejezetekben a választ.

A nyelvi **kommunikáció** során a beszélgető emberek közösen cselekszenek: a beszélő beszél, szöveget alkot, értelmes tartalmakat formál meg nyelviileg, a hallgató pedig cselekvően feldolgozza a hallott szöveget. Figyelmüket egyrészt egymásra irányítják: a beszélőnek célja van, meg kívánja változtatni a hallgató mentális állapotát, közöl vele valamit, amit az nem tud, vagy valamilyen cselekvésre készíti. A hallgatónak elvárásai vannak: valamilyen közlést vár a beszélőtől, például általa nem ismert tartalmat, választ egy korábbi közlésre. Tehát a mindenkori beszélő és a mindenkori hallgató egyaránt aktív, mentális erőfeszítéseket tesznek a sikeres kommunikáció érdekében. Mindketten figyelik egymás cselekedeteit, viselkedését, megállapítják egymás pillanatnyi társadalmi szerepét, egymáshoz való viszonyukat, helyzetük egyéb tényezőit, így a tér- és időviszonyaikat. Figyelmüket másrészt és főképp egy harmadikra irányítják, arra a témára, amiről a beszélő által létrehozott szöveg szól. Az emberi kommunikáció egyik alapvető tényezője és feltétele a **közös figyelemirányítás**¹ (1. 2.2.1. A figyelem irányítása, a perspektíválás): két ember közül az egyik képes a másik figyelmét egy harmadik dologra irányítani. Közösen egy harmadik dologra képesek összpontosítani a figyelmüket, úgy, hogy mindketten tudnak arról, hogy a másik is ugyanarra a harmadik dologra figyel.

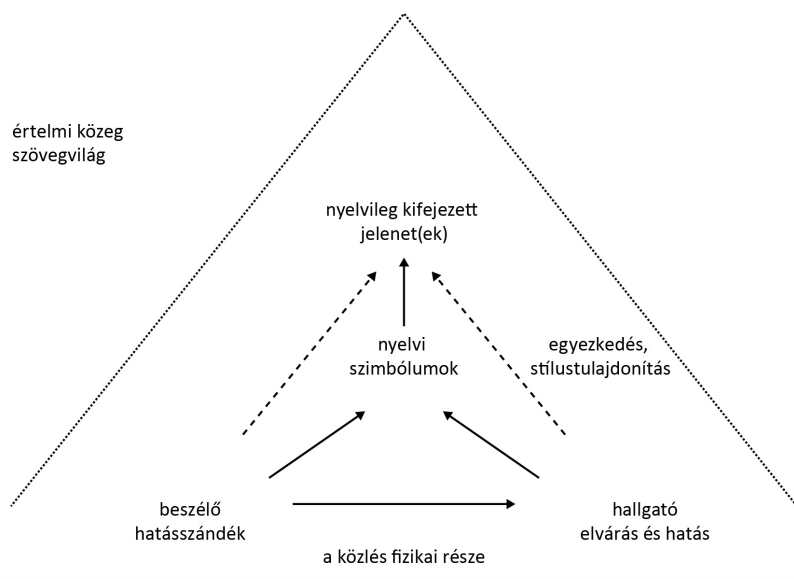
A nyelvi kommunikáció során a közös figyelemirányítás nyelvi szimbólumokkal, nyelvi kifejezésekkel történik.² A beszélő mentálisan és egyúttal nyelvi formában is **megkonstruál** egy vagy több jelenetet (vagyis szövegében kifejez helyzeteket, eseményeket, többnyire mondat szerkezetekben), amely közléseket a hallgató feldolgozza; az emberi kommunikáció minden résztvevője aktív. A nyelvi közlés egyik összetevője a közlés fizikai része, a hangzás vagy a látható szöveg (ezt jelzi az ábrán az alsó vízszintes nyíl). Ez egyirányú, mindig a beszélőtől vagy írótól indul ki. Ugyanakkor a beszélő mindig hallja magát, a szöveget író ellenőrizni tudja saját írását. A hallgató emellett a hangzásban felismeri az emberi beszédet, vagyis azt, hogy nyelvi szimbólumokat hall, és nem más zajt (ezt jelzi az 1. ábrán a két középső ferde nyíl). A beszélő és a hallgató végül a nyelvi kifejezett jelenet(ek)ben, a szövegben találkozik össze, ez a **közös jelentésképzés** fő mozzanata: közösen megértik azt, amit az egyik mondott (ezt jelzi az ábrán a két szaggatott ferde nyíl). A beszélőnek **szándéka**, célja van:

1 Vö. Tomasello (2002: 65).

2 Vö. Tomasello (2002), Tátrai (2011: 25–41, 2017: 906–911).

meg kívánja változtatni a hallgató mentális állapotát, figyelmét arra akarja irányítani, amire ő is figyel. A hallgatónak **elvárásai** vannak a beszélő megszólalásával kapcsolatban a beszélgetés szükséges voltáról, a beszélő stílusáról, a témáról és néhány más tényezőről. A kommunikáció mindig időben zajlik le, és menet közben változhatnak a situációs tényezők, a kommunikáció dinamikus. A két beszélő között **egyezkedési** folyamat zajlik le. A beszélők a nyelvi kommunikáció folyamatában egymáshoz is alkalmazkodnak a nyelvi kifejezések megválasztásában, a nyelvi változatok közötti döntésekben. Ebben az egyezkedési folyamatban figyelnek egymás nyelvi viselkedésére (a sajátjukra is), és keresik a legjobb nyelvi megoldásokat, például a hangzásban (közömbös, támadó, védekező), a szóválasztásban (közömbös, választékos, laza). Az egyezkedés eredménye vagy egyetértés (a beszélők kimondatlanul is egyetértenek a nyelvi kommunikáció során tanúsított viselkedésükben), vagy konfliktus, melynek során az egyik fél a másikra erőlteti nyelvi viselkedését.³

Az emberi kommunikáció az értelem közegében zajlik, vagyis a mindenkori beszélgetők az értelmes társas cselekvések közegében tartják természetesnek a beszédet.

1. ábra A kommunikáció dinamikus modellje

3 L. Tátrai (2017: 899–926).

Minden közlés valamilyen beszédesemény része. A beszédesemény (nyelvi interakció) cselekvő résztvevője a beszélő és a hallgató, akik a beszédesemény összetevőinek folyamatos feldolgozását végzik el.

A beszédesemény, a nyelvi kommunikáció mindig **interszjektív** kontextusban jön létre, vagyis abban a közegben, amelyet maguk a beszélők hoznak létre közösen és alakítanak folyamatosan a beszélgetés során. A kontextus tehát folyamatosan alakított **szövegvilág**, diskurzustér, amelynek alkotóeleme minden tudás (bármilyen jellegű és forrású ismeret), amit a beszélők feltehetőleg előhívhatnak és megosztanak a diskurzus egy adott pillanatában.⁴ A szövegvilág a beszélők által a kommunikáció során létrehozott és alakított mentális közeg, ahogy ők maguk saját nézőpontjukból azt belülről működtetik, alakítják és egyben észlelik a pillanatnyi figyelmük hatókörének határáig.

A szövegvilágot mint a kommunikáció interszjektív közegét a beszélők mindig tagabb kommunikációs és kulturális feltételek között hozzák létre. Ide tartozik

- a beszédhelyzet közege, a beszédidő folyamatában a beszélők által érvényesként észlelt fizikai, kulturális, szociális, nyelvi körülmények;
- a kulturális közeg, az a körülmény, hogy a kommunikációs, nyelvi tevékenység egy adott kultúrában, annak egy adott történeti szakaszában történik;
- az értelem közege, az a teljesen általános körülmény, hogy az emberi cselekvések, mentális (gondolati) és érzelmi folyamatok, az észlelések a közös, megosztott emberi értelem közegében történnek.

Miközben a specifikus kulturális közeg és az értelem egyetemes közege a háttérben eleve adottként adja a nyelvi tevékenység közegét, addig a beszédhelyzet szociokulturális jellemzői előtérben vannak és variábilisak. A gyakori beszédhelyzetek minden kultúrában közösségi normák szerint működnek. A norma szerint működő, konvencionizált beszédhelyzet a kommunikációs színtér. Jellegzetes kommunikációs színtér a család, a játszótér, az iskola, a munkahely, az utca, az üzlet, a hivatal, a templom, a kocsmá.

A nyelvi kommunikációval minden ember legalapvetőbb célja az, hogy társas tevékenység során, személyközi kapcsolatokban jelentéseket állítson elő és ezeket a jelentéseket hozzáférhetővé tegye mások számára. A nyelvi tevékenység nem egyirányú: a jelentések előállítására társas tevékenység, a nyelvi interakciókban a mindenkori beszélő és a hallgató közösen hozzák létre a megértés tárgyát, az éppen beszélő kezdeményezésére, de közösen irányítják figyelmüket a beszélgetés tárgyára. A beszélgetés tárgyát a nyelvi kifejezések szemantikai szerkezetekben, grammatikai és szövegtani elrendezésben fejtik ki.

4 Vö. Tolcsvai Nagy (2001: 121–125), Langacker (2008: 281), Tátrai (2004, 2011: 51–67, 2017: 927–951).

Minden emberi megszólalás:

- valaki mást szólít meg, valaki máshoz fordul,
- valamilyen célja van,
- valamilyen tartalmat kíván a másik számára hozzáférhetővé tenni,
- a beszélőtársak figyelmét egy közös harmadikra, a beszélgetés tárgyára irányítva,
- a beszélgetés tárgyát és annak nyelvi kifejezését közösen megértve,
- valamilyen közösségi nyelvi formában.

Ennek az emberi alaphelyzetnek az egyik legfontosabb tényezője, hogy minden nyelvi közlésnek van jelentése. Továbbá: a nyelvi közlések kisebb nyelvi kifejezéseinek is van jelentése. Van jelentése, azaz a mindenkori beszélő és hallgató számára értelmesek a felismerhető és elkülöníthető nyelvi kifejezések, akár természetes közegükben, vagyis szövegekben, akár önmagukban is.

Általános szemiotikai szempontból **a nyelvi jel** – magában állva – **kétpólusú szerkezet**: egy fonológiai és egy szemantikai részből áll. **A nyelvi jel** vagy más-képp nyelvi kifejezés **egy hangzásforma** (hangalak) vagy írásjelsor **és egy jelentésszerkezet szimbolikus kapcsolata**. Ez a szimbolikus kapcsolat a beszélők számára motivált viszony, nem önkényes.

A nyelvi jelek mindig más jelekkel kapcsolódnak össze, illetve valamilyen kontextusban, kommunikációs közegben funkcionálnak, nem magukban állnak. A nyelvi jelek leggyakrabban természetes közegükben (szövegekben, azokon belül kisebb szerkezetekben, például mondattani, alaktani szerkezetekben) jelennek meg. Tehát a nyelvi jelek funkcionáló nyelvi kifejezések.

1.1. A funkcionális nyelvészet

Minden tudományos munka meghatározott módon írja le tárgyát. A jelen munka a nyelvtudomány kereteiben a nyelvi jelentés alapjellemzőit mutatja be. A Kognitív szemantika a **funkcionális nyelvészet**⁵ elméleti és módszertani keretében, azon belül elsősorban a kognitív szemantika elveivel és eljárásaival értelmezi a jelentést. A kognitív szemantika a funkcionális nyelvészet egyik kidolgozott iránya, változata. A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők.

- A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő **nézőpontjából** kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori **közegükben** kell leírni, nem önmagukban.

5 A funkcionális nyelvészetről részletesen l. Givón (2001), Halliday (1994), Ladányi–Tolcsvai Nagy (2008).

- A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés **elsődleges**, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

Egy nyelv nyelvtana egyaránt tartalmaz **egyetemes** és **kultúraspecifikus** összetevőket. Egy nyelv szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális tudásfelhalmozásának (kumulációjának) is eredménye, az univerzális megismerési módok mellett. A FENT, FELFELÉ és a LENT, LEFELÉ fogalma egyetemes tapasztalaton alapul (a földi tömegvonzás mindenütt, minden emberre hat), de annak nyelvi kifejezése részben kultúrafüggő. A magyar nyelvben a mozgás folyamatában az irányultságot az igeen igekötővel jelöljük prototipikusan (*felmegy, lejut, fennakad, fenntart*), más nyelvekben ezt más módon jelölik (például az angolban előljárószóval, *go up, get down*).

A funkcionális nyelvészet további fontos jellemzői a következők. A funkcionális nyelvészet a nyelvet alapvetően nem elvont szabályrendszernek tekinti. A szemantikát előtérbe helyező irányzatok (például a holista kognitív nyelvtan) a szabályt a **prototípuselvel** összefüggésben kezeli (l. 2.1. A kategorizáció), és a szabály – lista típusú szembenállást elutasítja, vagyis a ritkább és egyedi szerkezeteket (például a létige ragozását) a rendszer részeként írja le, nem kivételenek tekinti. Funkcionális nézőpontból a **nyelv tudás**, méghozzá tanult tudás. A nyelvi tudásnak kettős, konvencionális és egyéni a létmódja. A konvenció a közösség által a mindennapi tevékenységben stabilan, de rugalmasan fenntartott tudás. Az egyén tudása a begyakorlottságon alapul: a gyakran használt, előhívott fogalmak, nyelvi szerkezetek begyakorlódnak, könnyen és gyorsan megérthetők. A nyelv tehát nem kizárólag a közösségi tudás (a „közös tudat”) elvont rendszere, amelyet az egyén készen kap (miképp az eredeti strukturalizmusban vélték), és nem az egyén elméjében beprogramozott, algoritmikus jellegű tudás (mint a generatív grammatikában tételeződik). A különböző összetettséggű, szintű nyelvi kifejezések nem magukban állnak a nyelvhasználatban, ezért vizsgálatuk és leírásuk is gyakori **környezetükben** (támogató mátrixukban) válik teljesebbé.

A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A **séma** nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák kontextusérzékeny valószínűséggel valósulnak meg, vagyis az egyes sémák előfordulása különböző kontextusokban a kontextusoktól függően valószínűsíthető. A sémák – a szabályoktól eltérően – valószínűségi minták, amelyekre nem a biztos megjósolhatóság jellemző. A nyelvi kifejezések helyességét az **adekvátsággal** lehet jellemezni, amelyet a beszélői szándék és a hallgatói elvárás valós nyelvi interakcióban határoz meg, és nem a szabályszerűséggel (a szabályoknak való megfeleléssel).

A funkcionális nyelvészeti irány legfontosabb elméleti tételei a formális irány-
nyal összevetve a következők.⁶

Funkcionális nyelvészet	Formális/strukturális nyelvészet
a nyelv ökorendszer (vagy annak része)	a nyelv algoritmikus rendszer
a prototípuselv érvényesül	a priori kategorizáció kritériumok- kal
a jelentés, a kifejezendő tartalom az elsődleges	a kifejező szerkezet az elsődleges
az adekvátság az irányító elv	a szabályosság az irányító elv
kontinuum van szintaxis és lexikon között	szintaxis és lexikon külön modul
a nyelvtudomány támogató mátrixban vizsgálja a nyelvi egységeket	a nyelvtudomány önmagában vizsgál nyelvi egységeket
a nyelv nyelvspecifikus és egyetemes	a nyelv egyetemes
a nyelv ikonikus és szimbolikus	a nyelv önkényes

1. táblázat A funkcionális és formális nyelvészet jellemzői

Mivel a beszélő tudásában a nyelvi rendszer és a rendszer elemeinek használati módja egyetlen egységes tudást képez, ezért a funkcionális nyelvtudománynak **használatalapú** tudománynak kell lennie. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált „rendszeregységek” csak laborhelyzetben léteznek; a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek közegében mutatkoznak. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használattól függetlenül leírni. A használatalapú nyelvtudomány alapelvei a következők:⁷

- Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.
- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
- A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvszajátításban.
- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

6 L. Givón (2001), Halliday (1994).

7 Vö. Barlow–Kemmer (2000).

1.2. A kognitív szemantika

A kognitív szemantika az emberi megismerésre alapozott jelentéstan.⁸ Az emberi elme a **megismerés** (kogníció) képességével születik, rendelkezik bizonyos kognitív beállítódásokkal. A megismerés képessége születés után is alakul, fejlődik, pontosabban megvan a képessége a fejlődésre.⁹ Az emberi megismerés során a bejövő ismeretek feldolgozása, rögzítése az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveleteivel eredményezi a **tudást**. A **világról való tudásra** a következők jellemzők:

- hálózatokban rendeződik el,
- párhuzamosan megosztott műveletekkel hozható létre vagy hívható elő a hosszú távú emlékezetből (főképp az alacsonyabb szintű fogalmi szerkezetekben),
- nyitott, bővíthető, alakítható, nem zárt és merev.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben **fogalmi konstruálás**ok révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. A mindenkori beszélő és hallgató nézőpontjából funkcionálisabban fogalmazva: a nyelvi szerkezetek azokat a fogalmi/szemantikai szerkezeteket teszik mások számára hozzáférhetővé, amelyek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi konstruálás (elméleti feldolgozó műveletek) révén képezik le. Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően (l. 2.2. A konstruálás).

A **nyelv** a világ **társas megismerésén** alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elméműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Minden emberi tevékenység szorosan összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső késztetésekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet, az általánoshoz és a gyakoréhoz képest.

A kognitív szemantika a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos elveire támaszkodik, azokat alkalmazza a nyelvleírásban.¹⁰ Eszerint

8 L. a fő elméleti műveket: Langacker (1987, 2008), Lakoff (1987), valamint Kövecses–Benczes (2010), Tolcsvai Nagy (2013, 2017a).

9 Vö. Tomasello (2000, 2003).

10 A pszichológiai alapokra l. Eysenck Keane (1997), Pléh (1999).

- az elme kreatív (nem gépként működik),
- az elme képes párhuzamosan több műveletet végezni,
- az agyi idegsejtek képesek fokozat szerint működni,
- az elme memóriája nem tökéletes, felejt, válogat, átrendez.

Az emberi megismerés fenti jellemzése a holista agymodellhez kapcsolódik. A megismerés holista felfogása, a **holizmus** a következőket állítja:

- Az elme megismerésben szerepet játszó egyes funkcionális területei azonos vagy hasonló módon működnek, analóg módon dolgozzák föl az észlelés eredményeit.
- Az elme funkcionális területei között van átjárás.
- A közvetlen tapasztalatból származó ismeretek szerepet játszanak az elvont ismeretek kialakításában.
- A világról való ismeretek, így a közvetlen tapasztalatiak is, részei a nyelvi ismereteknek. A megismerés, a megismerésből származó ismeret alakítja a jelentésszerkezeteket.

A kognitív szemantika alapvetően a megismerés, az elmeműködés holista modelljére épül.

A holizmussal szemben a **modularizmus** felfogása szerint az elme funkcionális területei egymástól független modulok, amelyek eltérő módon működnek, közöttük nincsen közvetlen átjárás.

A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A nyelv úgy formálódik, hogy jelölő (reprezentáló), interaktív és megismerő funkcióit el tudja látni. A beszélők a nyelvi tudás felépítését és működtetését, a nyelvi szerkezetek létrehozását és a velük való közlést több „nem nyelvi” tényező együttműködésével képesek elvégezni. A következő tényezők játszanak fontos szerepet:¹¹

- Környezeti tényezők: az emberek mindenütt hasonló környezeti tényezők között élnek (ilyen a földi tömegvonzás, a közvetlen fizikai környezet, a napszakok, az évszakok váltakozása). A környezethez igazodás egyúttal a fogalmi és szemantikai szerkezetek kialakításának tapasztalati alapját adja.
- Biológiai tényezők: az anatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok meghatározzák az ember mentális képességeit. Hasonlóképpen a beszédhangok létrehozásának és feldolgozásának is biológiai feltételei vannak.

11 Vö. Langacker (1999a: 15–16).

- Pszichológiai tényezők: az elme működésének jellemzői hatnak a nyelvi szerkezetek jellegére, a dinamikusan felfogott nyelv kialakulására és funkcionálására. (Ez szorosan összefügg a nyelv holista és modularista magyarázatával, a jelentés fogalmi alapjaival.)
- Fejlődési tényezők: a nyelvi tudás mint struktúra a nyelvelsajátítás eredménye. Az elsajátított struktúra nem tekinthető kész, zárt rendszernek, legföljebb valamely idealizációban.
- Szociokulturális tényezők: egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban.

A felsorolt tényezők együttes hatása miatt lehet a funkcionáló nyelvet biológiailag meghatározott rendszernek tekinteni. Eszerint a nyelv az ember biológiai adaptációs képességének, a környezetre adott válaszának az eredménye, és annyiban struktúra, amennyiben az funkcióiban nyilvánul meg. Vagyis a nyelvi szerkezet az emberi elme környezethez igazodó megismerő tevékenységének az eredménye. Hasonló okokból hangsúlyozható a nyelv interakciós és közösségi meghatározottsága, a biológiai lényként viselkedő ember és a nyelv kölcsönhatása.¹²

A nyelvi tudást a kognitív képességek és a kognitív korlátok alakítják. A legfontosabbak az alábbiak:

- alkalmazkodóképesség (például a perspektiválásban, a mindenkori beszélő nézőpontjának megértésében),
- absztrakció, sematizáció, kategorizáció (a nyelvi szerkezetek létrehozásában),
- szimbolizáció (az alak–jelentés párok mint szimbolikus szerkezetek létrehozásában)
- memoriális korlátok a munkamemóriában (ennek jele a nyelvi redundancia; ilyen redundáns jelenség például a koreferencia, amely nagyon gyakori, mivel az egyes előhívott fogalmak aktiváltságának szinten tartását szolgálja).

Mint fõntebb már szó volt róla, a nyelv rendszer jellegét elsõsorban sémák rendszere adja. A **séma** nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözõbb nyelvi szinteken: különbözõ egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erõs, szabály jellegû mintától a gyenge, alternatívaként mûködõ mintákig (l. 2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell).

¹² Vö. Givón (2001, 2002), Halliday (1994), Tomasello (2000, 2003), Sinha (2007, 2009).

A kognitív szemantikai alapú nyelvléírás, a kognitív nyelvészet szerint a szintaxis nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis **kontinuumot** alkot, mert létrehozási és megértési módjuk hasonló vagy azonos elveken történik.¹³ A nyelvi tudás, az e tudással végrehajtott elméleti műveletek nem egymástól független és fölülről irányított modulokból állnak (például fonológiából, szintaxisból és szemantikából), hanem megismerésmódjukban analóg vagy hasonló, egymással kapcsolatban álló tartományokban elvégzett párhuzamos műveletekből. Ebben az értelemben a szintaxis is valamely konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egység begyakorlottsága és konvencionáltsága fokozat kérdése.

A morfológiai vagy szintaktikai szempontból összetett kifejezések gyakran nyelvi egységet alkotnak. A **nyelvi egységre** méretétől függetlenül a begyakorlottság, konvencionáltság és az „előre csomagoltság” jellemző, vagyis ezeket a szerkezeteket nem kell feltétlenül részekre bontva feldolgozni a megértés során, a beszélők egyben, Gestaltként megértik (ilyen struktúra például az esetragos főnév: *házban, kézzel*, vagy a ragozott igealak: *jönnek, fogott*, és nyelvi egység minden frazéma, amelynek jelenetése nem azonos az összetevők összegével). A nyelvi egység „előre csomagolt” jellege annak egységként való nagyobb nyelvi egységekbe való beépítését jelenti, tehát azt, hogy az egység feldolgozása belső elemzést nem vagy csak kis mértékben kíván. Az összetettebb nyelvi egységek bizonyos formái (főképp az ige jelentésszerkezetének kidolgozásai) hozzák létre azokat a szemantikai szerkezeteket, amelyek sematizálódása, sémává válása eredményezi a szintaktikai szerkezeteket, azaz olyan nyelvi egységeket, amelyek jelentésszerkezete a nyelvi tudásban sematikus, kidolgozatlan, de lényegében szemantikai tulajdonságú.

A jelentés nem magában áll, nem független a nyelvi szerkezetek más összetevőitől. Mivel a nyelvi tudás rendszer és használat egységéből áll össze, a jelentés az alak – jelentés párok rendszerében funkcionál, szoros összefüggésben áll a hangzás, az alaki szerkezetek és a kontextus tényezőivel (vagyis a hangtan, az alak- és mondat- és a pragmatika által leírt területekkel). Például a nyelvi kifejezések (így a szavak) jelentése és hangzó jelölője között motivált kapcsolat van a beszélők számára, a magyar mondatok jelentéséhez hozzájárul a hanglejtés és a hangsúly. A szóalakok (toldalékolt igék és főnevek) és a mondatok szerkezete a jelentés különböző összetevőit jelenítik meg, továbbá a szövegvilág és a kontextus szintén alakítja a közlés értelmét, jelentését. A kognitív szemantika felismeri és bemutatja, hogy a nyelvre mint rendszerre a nyelvhasználati dinamizmus jellemző: az egyes jelentéseket, funkciókat a beszélő a kontextusnak megfelelően alkalmazza, alakítja, hozzáigazítja a környezethez, és a hallgató ebben a dinamikában érti azokat meg (l. 2.3.1. A jelentésszerkezet dinamikus jellemzői). A nyelvléírásban az adekvát modell a hálózat.

13 Vö. Langacker (2008: 18–26).

1.3. Nyelvészeti jelentésemlekek

A jelentést a nyelvtudomány különböző korszakokban eltérő módon értelmezte. Ám lényegében teljes önálló története során (tehát a 18. század második fele óta), de kivált a 20. század elejétől a nyelvészeti kutatásokat a szerkezetekre, a hangtani és alaktani rendszerekre, az alaktani és mondattani szerkezetekre összpontosították. Eközben a jelentés nyelvi szerepe háttérbe szorult, pontosabban háttérbe szorították. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a grammatikát önálló rendszernek tekintették és tekintik sokan ma is (elsősorban a formális jellegű nyelvemlékek képviselői), amely e nézetek szerint független lenne a világról való általános ismeretektől, és a jelentéstől is. Ugyanakkor a későbbi funkcionális magyarázatok szerint a jelentést, a nyelvi jelek jelentésének rendszerét a világról való tudástól nem lehet elválasztani, s ezt korábbi kutatónemzedékek is fölismerték.¹⁴

Az összehasonlító történeti nyelvészet és az újgrammatikusok a 19. században egyaránt a rendszertani és szerkezeti történeti levezethetőséget vizsgálták, amelyben a jelentéstörténeti levezethetőség másodlagos szerepet kapott. A 20. század elején a **strukturális** elméleti kidolgozója, Saussure két fontos szempontot határozott meg: a jelentést **pszichológiai jelenség**nek tekintette, tehát a nyelvészetben kívültre utalta, továbbá közösségi, kollektív jelenségnek tekintette, miképp az elvont nyelvi rendszert, a langue-ot is. A jelentés itt a közösségi tudás része, amely az egyén számára készen van, az egyén azt készen kapja. Ez az álláspont a kétpólusú jel magyarázatával kapcsolódott össze, a jelölő és a jelölt szemiotikai szerkezetének modelljével.

A strukturális amerikai változata a Saussure-féle elméletet következetesen kidolgozta, elsőként Bloomfield monográfiájában. Miközben a nyelvleírás általános figyelmét a rendszerről mindinkább a szerkezetre (a „paradigmatikusról” a „szintagmatikusra”) irányította, a jelentést szintén pszichológiai jelenségnek tekintette, és a pszichológia kutatási területére utalta.

Saussure még a 19. század végi lélektanra támaszkodhatott. Bloomfield nézeteit a **behaviorizmus** támogatta. A behaviorizmus az élőlények, így az ember viselkedését kutatja, az élőlényeket érő ingerek és az arra adott válaszok alapján. Az inger és a válasz egyaránt mérhető, meghatározható: a növény a neki szükséges fény felé fordul, az állat elrejtőzik a veszély elől (egy-egy állatok a színüket és az alakjukat a környezetükhöz hasonlóvá alakítják, álcázzák magukat), az ember becsukja a szemhéját a szeme felé gyorsan közeledő dolog előtt, vagy odébb lép, ha személyes terébe idegen hatol indokolatlanul. Azonban a behaviorizmus nem kívánja leírni, mi történik az inger és a válasz között. Ez irányzat hirdetői szerint nem lehet megfigyelni, hogyan működik az emberi elme, nem lehet modellálni a mentális műveleteket. Az elme fekete doboz, megismerhetetlen. Ez azt jelentené, hogy a nyelvi kifejezések jelentését sem lehetne

14 A pszichológiatörténeti vonatkozásokra l. Pléh (2000).

megismerni, hiszen a jelentés a tudás része, az pedig az elmeműködés eredménye.

Más pszichológusok azonban úgy vélték, hogy az emberi elme működése modellálható, lehet következtetni a mentális folyamatokra. Az **alaklélektan** (a **Gestalt-pszichológia**) azt állapította meg, hogy az egymáshoz hasonló észleleteket az elme elrendezi, és egy-egy elvontabb fogalmi szerkezethez rendeli. Például az embert, az emberalakot a legkülönbözőbb változatokban is egyaránt emberalakként észleljük, akár közvetlen közlőről, velünk szemben áll valaki, akár messziről bukkan fel; és hasonlóképpen, emberalakként ismerjük föl a gyermekek pont-pont-vesszőcske rajzait és Michelangelo Dávid című szobrát, a néhány centiméter magas ólomkatonát és a harminc méter magas diktátor-szobrot egyaránt. Ez a jelenség az alakállandóság, amelyet az emberi elme az egymáshoz hasonló dolgok észleleteiből elvonatkoztatva hoz létre. Az emberalak **séma** (l. 2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell). A séma a szóban forgó dolog, folyamat legfontosabb tulajdonságaiból áll össze, pontosabban az elme állítja össze. Az emberalak sémája az embert álló helyzetben, szemből láttatja, tehát nem ülve, nem fekve, nem oldalról, nem felülről. Ezt a sémát a megismerő elme saját képességei révén hozza létre, azért így, mert ez a leginformatívabb vizuális vázlat az emberalakról. A ház sémája a házat a (fő) bejárat felől, a járdaszintről mutatja be. A sémákat a világ megismerése során alakítja ki az elme az egyetemes emberi megismerési módokkal, tehát nem iskolában tanítják, és még csak nem is megmondáson alapulnak. Ezek a sémák a nem tudatos elmeműködés eredményei, elemzésük az elmeműködés közvetlenül nem tapasztalható, empirikus adatokkal nem demonstrálható módjaira mutatnak rá.

Az alaklélektan lélektani alapot adott az elmeműködés modellálására, így a megismerésen alapuló emberi tudás leírására, tehát a nyelvi jelentés leírására is. A Gestalt-pszichológia eredményeit a kognitív pszichológia az 1960-as évektől és vele párhuzamosan a kognitív szemantika az 1970-es évek végétől felhasználta.

A Prágai Nyelvész kör a strukturalizmus alapelveit a nyelv funkcionálásának (használatának) jellegzetességeivel kívánta összekötni elméleti szinten, és ezt több szempontból módszertanilag meg is valósította.

A 20. század elejétől más irányzatok is jelentkeztek a nyelvi jelentés leírására. Az egyik legfontosabbnak a **formális logikai irányzat** tekinthető.¹⁵ Ennek fő tételeit G. Frege dolgozta ki, az európai logikai hagyományokra építve. Frege két nevezetessé vált tételt fogalmazott meg. Az egyik tétel szerint egy mondat jelentése megadható a mondat összetevői jelentéseinek az összegével, a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében. A másik tétel szerint a mondat jelentése **logikai igazságértékében** áll: egy mondat logikailag vagy igaz vagy hamis, valamilyen lehetséges világban. A Frege által megalapozott formális

15 L. például Partee (1996).

logikai szemantika a logikai kategorizáción alapul. A formális logikai szemantika vagy formális szemantika a megismerő embertől független kategóriarendszerhez kapcsolja a nyelvi jelentést, és nem az emberi megismeréshez és tudáshoz. A formális szemantikát jelentős mértékben kidolgozta a 20. század első felében B. Russell, R. Carnap, általában az analitikus nyelvfilozófia, igen nagy hatást gyakorolva a formális nyelvészeti irányzatokra, elsősorban a generatív grammatikára. Ugyanakkor hamar kiderült, hogy a világ logikai idealizációja nem illeszkedik maradéktalanul a nyelvhez. Nem minden mondat jelentése adható meg összetevőinek szemantikai összegével (például a bennfoglalások, az ironia és a rejtett beszédaktusok a pusztán összegzésen túlmutatnak), és egyes mondatfajtáknak, például a beszédaktusoknak, a bizonytalanságot, vélekedést (modalitást, evidencialitást) kifejező mondatoknak logikai értelemben nincsen igazságértékük, nyelvi jelentésük viszont van, a logika állításával szemben is.

Az analitikus nyelvfilozófia elméleti közegéből indult L. Wittgenstein logikai alapú nyelvmagyarázata is, de attól később eltért. A strukturalista alapú nyelv- és jelentésleírásokra nagy hatással volt az a tétel, amely szerint a jelentés a nyelvi jel **használati szabálya**. Későbbi műveiből a JÁTÉK fogalmának elemzése és a **családi hasonlóság** elvének megfogalmazása vált alapvető fontosságúvá a kognitív szemantika számára (erről l. A kategorizáció című alfejezetet).

A két világháború között Gombocz Zoltán történeti jelentéstana¹⁶ volt a legjelentősebb magyar szemantikai teljesítmény.

Az 1950-es évektől a generatív grammatika N. Chomsky elméletében a nyelv formális leírását összekapcsolta a mentalizmussal. A nyelvreírás alapja itt a nyelvi kompetencia, amely a grammatikailag jól formált mondat létrehozásának és fölismerésének (szintaktikai megértésének) a képessége. A nyelvi kompetencia Chomsky és követői szerint az emberrel született, az elmében genetikusan öröklődő képesség, az elme előre programozottan, „behuzalozva” működik az újszülöttnél. Az elme a generatív elmélet szerint a számítógéphez hasonlóan működik, a tudást logikai szerkezetekben, propozíciókban dolgozza föl és így tárolja, és a nyelvi tevékenység is logikai műveleteken, algoritmusokon alapul. A formális nyelvészet alapvetően modularista, a morfoszintaktikai és a szemantikai szerkezetet tételesen, mereven szétválasztja.

A magyar jelentéstani kutatásokban Károly Sándor strukturalista alapú munkája¹⁷ hozott fejlődést, majd később Szende Tamás, főképp az analitikus nyelvfilozófia felé tájékozódó műve.¹⁸ Kiefer Ferenc strukturális szemantikája¹⁹ az egyes nyelvi kategóriák más kategóriákkal való kapcsolódási lehetőségeinek

16 Gombocz (1926).

17 Károly (1970).

18 Szende (1996).

19 Kiefer (2000).

rendszerére építi a jelentés fogalmát. Tankönyvként jelent meg Pethő József munkája.²⁰

A nyelvi jelentés kutatása több tudományág kialakulásával és eredményeivel gyökeresen átalakult az 1970-es évektől (e történeti folyamat részletezésére itt nincsen mód). A **pragmatika**, a **szövegtan** és a **szociolingvisztika** különböző, de egy irányba mutató módon a szöveggörnyezet és a beszédhelyzet jelentésalakító szerepét (is) nyilvánvalóvá tette. E kutatások kivált megerősítették a **funkcionális nyelvészet** elméleti és módszertani megalapozását, főképp a funkcionális nyelvészeti irányzatoknak azt az alaptételét, amely szerint a **jelentés egyenrangú** az alaktani és mondattani szerkezetekkel a funkcionáló nyelvben, sőt a **jelentés elsődleges** más nyelvi tényezőkkel szemben. A nyelvi variabilitás kutatása és leírása a korpusz nyelvészet, tehát a számítógépes nyelvészeti adatbázisok felhasználása révén további kiterjesztést kapott. A funkcionális alapú kognitív jelentés tan kialakulását számos korábbi kutatási eredmény segítette, így például a magyar származású Stephen Ullmann vagy Charles Fillmore munkái. A magyar nyelvtudományban úttörő kognitív monográfiát írt Szilágyi N. Sándor,²¹ Pelyvás Péter egyes részterületek kognitív nyelvészeti kidolgozásával járt elől.²²

A funkcionális nyelvészeti, illetve általában a szemantikai kutatásokat további tudományközi hatások erősítették. A pszichológia, mesterséges intelligencia vizsgálata, a pszicholingvisztika, az agykutatás, a kognitív tudomány és a tudományfilozófia, a filozófia, a szociológia olyan új kérdésirányokat és belátásokat fogalmazott és fogalmaz meg, amelyek átformálták a nyelvről való tudásunkat és a nyelvtudomány elméleti és módszertani kereteit.

Ma alapvetően három nagy szemantikai irányzat különül el: a kognitív szemantika, a formális szemantika és a strukturális szemantika.

A kognitív szemantika, általában a kognitív nyelvészet ebben a közegben alakult ki és alakul ma is. A kognitív szemantikát a következő fejezetek részletezik.

1.4. A jelentés leírása, a szemantika módszertana

A jelentés megismerési, pszichológiai összetevőit a nyelv tanban elsősorban nyelvi adatok révén lehet és kell vizsgálni. A nyelv tan leírás a jelentésszerkezetek bemutatásakor támaszkodik a pszichológiára, a megismeréstudományra,²³ de mindig a nyelvet vizsgálja, nyelvi adatok alapján.

20 Pethő (2006).

21 Szilágyi N. (1996).

22 Pelyvás (1998, 2002, 2011, 2013).

23 Vö. Pléh (1999, 2000), Pléh szerk. (1996).

Az elemi jellegű **nyelvi egységek** (morfémák, szavak) **jelentése összetett fogalmi szerkezet**. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással.

Egy kifejezés nyelvtani státusát az határozza meg, hogy mit profilál, azaz mit jelöl, mi áll a figyelem középpontjában az előhívott fogalmi tartalom belül.²⁴ Például a 'folyékony halmazállapotú, kisebb cseppekben megvalósuló csapadék' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*eső*), a folyamat (*esik* [az eső]). A 'gyors, járó mozgással saját akaratból végrehajtott helyváltoztató emberi és állati mozgás' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*futás*), a folyamat (*fut* [valaki valahová]), a cselekvő (*futó*).

A fogalmi tartalomból kiemelkedő, profilált sematikus fogalmak a fogalmi archetípusok. A kognitív nyelvten a nyelvi egységek jelentését kognitív tartományok sorából összeálló mátrixban írja le. A kognitív tartományok lehetnek elemiek (ezek a bázistartományok, melyek valamely alapvető tapasztalati formában – pl. méret, súly, szín, alak, két- vagy háromdimenziós tér – helyeznek el ismeretet az adott entitásról vagy viszonyról), vagy lehetnek összetettek.

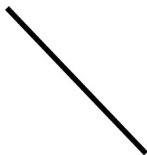
A **jelentésszerkezet** elvont tulajdonságok kognitív tartományokba rendezett hálózata. Az entitások, az entitásokkal kapcsolatos események, tulajdonságok megismerése, megértése meghatározott megismerési tartományokban (egyfajta absztrakciós mentális közegben) történik. A **megismerési tartomány (kognitív tartomány)** egy szemantikai szerkezet egy tulajdonságának a fogalmi közege. A HÁZ jellegzetes alakjának megismerési közege a két- vagy háromdimenziós tér. A PIROS szín fogalmi közege, kognitív tartománya a színskála, ebben a kognitív tartományban írható le. Az *átfogó* főnév kognitív tartománya a kétdimenziós tér, melyben a megnevezett entitás feldolgozható (a fizikai tárgyak általában sok elemi kognitív tartomány mátrixában írhatók le).

A főnév például az a kifejezés, amely egy dolgot **profilál a figura–alap** viszonyban. A figura–alap viszony lényege abból ered, hogy a nyelvi kifejezések az entitások megnevezésekor a figyelmet mindig valamilyen specifikus fókuszba irányítják, vagyis a kifejezés egy meghatározott profilt helyez el a fogalmi alap hatókörén belül. Az előbbi példa bemutatását folytatva, az ÁTFOGÓ²⁵ egyrészt előtérbe kerül, figuraként kiemelkedik az alapból, itt a kétdimenziós térből. Másrészt az ÁTFOGÓ nem önmagában áll kognitív tartományában, a BEFOGÓkkal viszonyban profilálódik, vagyis a kétdimenziós térben mint kognitív tartományban, mint alapban az ÁTFOGÓ kiemelkedik, elsődleges figura lesz, míg a két BEFOGÓ – bár szintén figura a kognitív tartományban – a háttérbe kerül, másodlagos figura lesz. A *befogó* főnév esetében a műveletek fordítottan érvényesülnek.

24 Vö. főképp Langacker (2008: 66–70).

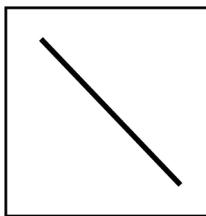
25 Vö. Langacker (1987). A kiskapitális a kognitív nyelvészet közmegegyezése alapján a fogalmat jelöli.

A 2. ábrán bemutatott alakzat egy egyszerű vonal, egyenes, valahol a térben.

2. *ábra* VONAL, a matematikában EGYENES

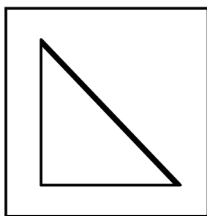
Az 1. ábrán ábrázolt vonal fogalmi, szemantikai szerkezete számos tényezőt tartalmaz. A VONAL absztrahált tulajdonsága a következő: jellegzetes alak (homogén háttérből előtérbe kerülő keskeny, szabályos ábra, a két végpont közötti legrövidebb út), a kétdimenziós térbeli jelleg. A *vonat* jelentése a kétdimenziós tér megismerési tartományában írható le, amelyben a profilált elem maga a VONAL, a háttér a homogén, megszakítatlan kétdimenziós tér. Ezt a leírást a 3. ábra mutatja be, amelyen a négyszögű keret a megismerési tartomány.

2D

3. *ábra*

A 2. ábrán bemutatott vonal a kétdimenziós tér megismerési tartományában profilálódó tulajdonságával jellemezhető. Egy hasonló vonal más vonalokhoz viszonyítva már más fogalomként érthető, más jelentésként funkcionál. A 4. ábra látszólag a 3. ábra vonalát ismétli meg, a vastagabb szedésű vonalban. A 4. ábra a vastagabb szedésű vonal két másik vonalhoz, két másik egyeneshez viszonyul, azokkal való sematikus fogalmi kapcsolatában kapja meg a fő jellemzőjét. A 4. ábrán a vastagabb szedésű vonal *átfogó*. Az *ÁTFOGÓ* fogalmát két másik egyeneshez, két BEFOGÓhoz viszonyítva lehet megadni: egy egyenes a kétdimenziós megismerési tartományban akkor átfogó, ha egy derékszögű háromszögben a derékszöggel szemben áll a háromszög leghosszabb oldalaként, vagyis ebben a helyzetben profilálódik. Másként fogalmazva: az *átfogó* jelentése a két befogóhoz való viszonyában adható meg egy kétdimenziós térben. Ez az *átfogó* sematikus jelentésszerkezete.

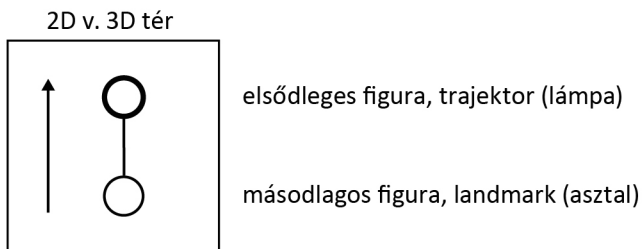

2D

4. ábra

Ezek a tulajdonságok más tulajdonságokhoz képest profilálódnak, vagyis egy megismerési tartományban egy tulajdonság más tulajdonságok támogató közegében jelölődik.

Az összetettebb szemantikai szerkezeteket is hasonló módon lehet jellemezni. Az 5. ábra a FÖLÖTT sematikus viszonyt mutatja be.²⁶ A *fölött* névutó egy egyszerű térvonatkozást fejez ki: egy a figyelem előterében álló fizikai tárgy egy másik, a figyelem háttérében álló fizikai tárgyhöz viszonyítva függőleges irányban magasabban helyezkedik el a térben. A négyyszög a kognitív bázisstartomány jelölője, itt konkrétan a két- vagy háromdimenziós téré, amelyben az atemporális viszony feldolgozódik. A két karika a két entitást jelzi e térben, a vastag szedés a profilált (jelölt és előtérbe állított) státust, a karikák közötti vonal a kettejük közötti viszonyt, míg a függőleges nyíl a 2D vagy 3D tér egyetlen, függőleges specifikációját.²⁷

5. ábra A *fölött* jelentéstani ábrája

26 Az ábra sematikus jellege a bemutatathatóságot célozza, és nem kívánja azt sugallni, hogy közvetlenül megfelelné mentális állapotoknak vagy műveleteknek.

27 A *trajektor* a 'röppálya' jelentésű *trajectory* szóból ered, itt 'ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg' jelentésben, de nem feltétlenül 'mozgó' jellegű, jelentése a landmark kifejezéssel együtt értelmezhető. A 'határkö, tájékozódási pont' jelentésű *landmark* szó itt 'amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható' értelemben használatos.

A jelentést a kognitív szemantikában szöveges kifejtéssel, nyelvi leírással mutatjuk be. A funkcionális nyelvleírás nem formalizál, nem logikai képletekkel ábrázolja a jelentésszerkezeteket, mivel azok a mindennapi emberi megismerés termékei, és nem a tudomány, nem a formális logika eredményeként jönnek létre. A kognitív szemantika azt a nyelvet alkalmazza a nyelvi jelentés leírására, amit vizsgál és leír, azért, mert csak az ember tud beszélni az emberi tudásról. Emellett alkalmazunk ábrákat, mert a vizuális megismerés módjai hasonlítanak az elvontabb kognitív folyamatokhoz, és jól illusztrálják a jelentésszerkezeteket.

2. A jelentés általános kérdései

A **nyelvi jel** vagy másképp nyelvi kifejezés **egy hangzásforma** (hangalak) és **egy jelentésszerkezet szimbolikus kapcsolata**. A két pólusból, szemantikai és fonológiai részből álló, egymásra nagy mértékben hasonlító nyelvi kifejezések összetett **sematikus szerkezeteket**, alaktani és mondattani szerkezeteket alakítanak ki a nyelvi rendszerben, ill. a beszélők nyelvi tudásában.²⁸ Például:

Nyelvi kifejezés, fonológiai és szemantikai rész szimbolikus kapcsolataként		Sematikus alaktani vagy mondattani szerkezet funkcióval
(1) a. a könyv b. az öröm c. egy ötlet	=	névelő + főnév (dolog sematikus azonosítása)
(2) a. Zsuzsa újságot olvas. b. Péter füvet nyír.	=	alany + tárgy + ige elemi mondatban (másra irányuló cselekvés mondatformájú sémája)

A nyelvi kifejezések mindig valamilyen közegben, az interszubjektív kontextusban és az adott szöveg nyelvi környezetében jelennek meg a beszélők számára. A nyelvi kifejezések környezete természetes támogató közeg, mert a mindenkori közvetlen közeg segíti a beszélőt és a hallgatót egy-egy nyelvi kifejezés egyértelmű megértésében. Ennek a közegnek, a kontextusnak közvetlen összetevője:

- a pillanatnyi diskurzustér: a beszélők által előhívott és megosztott tudás a diskurzus egy adott pillanatában,
- a mindenkori szöveg (diskurzus), vagy annak egy kisebb része,
- a beszédhelyzet kontextusa, a résztvevők által megértett beszédhelyzetnek a beszédidőben érvényesként észlelt fizikai, mentális, érzelmi és társas viszonyai.

Az interszubjektív kontextust, szöveggörnyezetet és a beszédhelyzetet a beszélő és a hallgató a szöveg létrehozása és megértése során folyamatosan feldolgozza, dinamikusan alakítja, frissíti.

A szimbolikus nyelvi jelek egy része (például a főnevek, az igék vagy a névelők, az igekötők) általában jól elkülöníthetők és felismerhetők a mindenkori

²⁸ A jelentés általános kérdéseire és itt tárgyalt részleteire l. a fő elméleti műveket: Langacker (1987, 2008), Lakoff (1987), Taylor (2002), Tolcsvai Nagy (2017a,b).

beszélő és hallgató számára, hiszen sok különböző szövegben és beszédhelyzetben találkozunk velük. Más nyelvi jelek (például a ragok, a jelek) kevésbé tűnnek önállóknak a beszélőknek vagy a hallgatóknak.

A nyelvi kifejezések a mindennapi nyelvi tevékenység során mindig más nyelvi elemekkel kapcsolódnak össze a kontextus és a pillanatnyi diskurzustér közegeiben. A nyelvi jel mint szimbolikus szerkezet akkor áll magában, ha

- listában (például bevásárlólistán, névsorban) szerepel, feliraton olvasható (például *kijárat*),
- valamilyen okból, például szokatlan használat miatt, megértési nehézségekből vagy szójátékból a rendesnél nagyobb figyelmet kíván,
- mint nyelvi kifejezést vizsgáljuk.

A nyelvi kifejezések jelentésük révén a világ valamely részét reprezentálják, szimbolizálják. A használatalapú kognitív nyelvészet alapelvei és adatai szerint a jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A **fogalom** tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik. A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (a releváns tulajdonságokat) elvonatkoztatja és sematikusan csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés tehát **enciklopédikus természetű**: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja.

A fogalmak **képi jellegűek**,²⁹ a fogalmi szerkezet a megismerés analóg működése révén képi sémákban rendeződnek el, vagyis a tapasztalatból létrehozott ismeretek az emberi elme sajátos megismerési módjai szerint szerkesztődnek meg és tárolódnak az emlékezetben (a képi sémákról vö. a 2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell alfejezetben olvashatókat). A képi jelleg nem vizuális vagy metaforikus tartalomra utal, hanem arra, hogy az emberi ismeret nem propozicionális (algoritmikus) szerkezetekbe átalakítva tárolódik.

A nyelvi jelentések adatai alapján a jelentések rendszerét mint a megismerésen alapuló fogalmi rendszereket több módon is modellálták szemantikai elméletekben.³⁰ A kognitív szemantika a képiséget több fogalmi alaptípusban tartja számon:³¹

- elemi fogalmak, például a tér tartományában vonal, szög, körvonal, a látás tartományában fokális színek, fényesség, az idő tartományában a megelőző és a rákövetkező;

29 Az angol terminológiában *imagistic*.

30 Lásd például a Wierzbicka (1992) által kidolgozott szemantikai primitívek rendszerét.

31 Vö. Langacker (2008: 33).

- konfigurációs fogalmak, például kontraszt, határvonal, folytonosság, elkülönülés, közelség, csoport;
- fogalmi archetípusok, például a fizikai tárgy, az időbeli folyamat és azok változatai.

A világ és önmagunk megismerését és nyelvi bemutatását befolyásolja az ember testben létezése, testi körülményei. A testben létezés (embodiment) fontos összetevője az emberi érzékelés módja, hatóköre és perspektívája, továbbá az észlelések agyi feldolgozásának a műveletsora. Például a FENT és a LENT, az ELÖL és a HÁTUL fogalmi nem csupán a térbeli tájékozódás alapvető összetevői, hanem számos jelenség fogalmi leképezéséhez járulnak hozzá például a következő kifejezésekben:

- (3) a. *magas* színvonalú munka
- b. *leszólja* mások teljesítményét
- c. *elől* jár a gondok megoldásában
- d. *hátsul* kullog a tanulásban

A fogalmakba rendezett világról való tudás nem végleges, nincsen kész a beszélő ember számára. Az ember folyamatosan észleli környezete számtalan ingerét és saját belső mentális és érzelmi folyamatait, azokra különböző módokon válaszol, illetve az új ingereket, észleléseket beépíti meglévő és előhívott aktuális tudásába. A **megismerés**, az észlelés és annak feldolgozása ezért **folyamatos**. Az új ingerek, hatások mindig kapcsolatba kerülnek a pillanatnyilag előhívott, különböző mértékben begyakorlott meglévő tudással.

A nyelvi kifejezések az emberi megismerés jellegéből következően fogalmilag megszerkesztik, mentálisan meg**konstruálják** az általuk jelölt tartalmakat. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat, meglévő tudására is alapozva. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megértett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, azaz szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A fogalmak a nyelvi kifejezések jelentéseként is képesek követni az emberi megismerés kisebb-nagyobb módosításait.

Amikor például egy mindennapi tárgynak a hollétét kell meghatározni, akkor a beszélő nem tudományos földrajzi vagy csillagászati leíró módszereket alkalmaz (hogyan tárgyilagosan tükrözze a világot), hanem a keresett tárgyat egy másik, ismert helyű tárgyhoz viszonyítva határozza meg. Vagyis létrehoz egy nem túl bonyolult, de összetett fogalmi szerkezetet, megkonstruál szemantikailag egy jelenetet, mint (4)-ben a válaszoló:

- (4) A: Nem láttad a szemüvegemet?
- B: De, ott van a tévé fölött.

A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a megismerés általános módjait követik. Például a fizikai tárgyak tulajdonságainak elvonatkoztatása és kategóriákba rendezése általános elméleti eljárás, egyúttal a dolgokat jelölő főnevek jelentésszerkezetének kialakítási módja. A mai európai kultúrákban élő emberek sok olyan egymásra hasonlító tárgyat látnak, amelyek több lábon állnak, a lábak kb. 80 cm magasságban vízszintes lapot tartanak, amelyen tárolni lehet dolgokat, amelyen műveleteket lehet végrehajtani, amelyhez oda lehet ülni. E vizuálisan észlelt tárgyakat az észlelők egy bizonyos határig egy kategóriába, azaz egy fogalomba sorolják. Amikor az e kategóriába tartozó példányokat és magát a kategóriát is az *asztal* főnévvel jelölik, az így kialakított fogalmat az *asztal* főnév szemantikai pólusaként alkalmazzák.

A jelentésszerkezetek az állandó használatban, vagyis az újabb mentális feldolgozások sorában változásra hajlamosak. A változások egyik legáltalánosabb módja a jelentéskiterjesztés. Az *asztal* főnév fent jelzett elsődleges jelentéséből fogalmi kiterjesztéssel alakult ki az 'étkezés', az 'asztaltársaság' vagy a 'számítógépes kijelzőfelület' jelentése.

Hasonló szerepük van a fogalom- és jelentésképzésben egyes általános sémáknak, az ún. idealizált kognitív sémáknak: ilyen a KAPCSOLAT, a RÉSZ-EGÉSZ, a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL, a TARTÁLY fogalmi sémája.

A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a legkülönbözőbb fajtájú és összetettségű nyelvi kifejezések jelentésének részét képezhetik.

A jelentések és a nyelvtani (alak- és mondattani) szerkezetek összefüggései, megfelelései a nyelv egyik alapvető összetevőjét alkotják. A nyelvtani szerkezetek és a jelentések közötti kapcsolat általában konvencionális és szoros. Ugyanazt (vagy nagyjából ugyanazt) a tartalmat mégis sokszor különböző nyelvtani szerkezetekkel lehet kifejezni, mint (5) mondataiban a futás öröme:

- (5) a. Szeretek futni.
- b. Jó dolog a futás.
- c. Sokat futok, hogy jól érezzem magamat.

A szimbolikus nyelvi szerkezetek kisebb-nagyobb mértékben összetettek. Több, a mindenkori beszélő által felismerhető fonológiai és szemantikai részből állhatnak. Ezek a szimbolikus szerkezetek a gyakori használatban sematizálódnak, grammatikai sémákká alakulnak (ilyenek például a magyar igealakok vagy az elemi mondat sémái).

A megismerés kognitív műveletei a nyelvi elemek jelentésszerkezetében több módon is érvényesülnek. A kategorizáció, a figyelem irányítása és a perspektíválás, az előtér és háttér megoszlása mind kognitív műveletek eredményeként létrejövő szemantikai tényező.

2.1. A kategorizáció

Ha gyorsan említeni kell madarakat, a mérsékelt éghajlati Kárpát-medencében élő magyar anyanyelvű beszélők többsége efféle madarakat fog felsorolni: rigó, veréb, galamb, varjú, cinege, gólya, és csak kis valószínűséggel fogja megnevezni a struccot vagy a pingvint. Bizonytal nem véletlen, hogy a mindennapi környezetben gyakran előforduló, tehát rendszeresen tapasztalható madarak jutnak az itt élő emberek eszébe, míg a dél-amerikaiak vagy közép-afrikaiak más szárnyasokról beszélnek. A világban a dolgok sokaságának és sokféleségének zavarba ejtő bőségével találkozunk minden élő ember és emberi közösség. Természetes, hogy e sokféleségben mindenki rendet kíván tenni. Nem kis részben megteszi ezt az emberi elme, intuitív, nem feltétlenül tudatos módon.

A megismerés elvonatkoztatások révén csoportosítja a világ dolgait (legyenek azok tárgyak, jelenségek, elvont gondolatok, érzések, cselekvések, folyamatok, tulajdonságok, viszonyok). Az ember életének minden pillanatában rengeteg kívülről jövő információt dolgoz föl, ill. hív elő hosszú távú emlékezeti tárából. Mai ismereteink szerint az elme nem gépiesen befogadja vagy felismeri a bejövő ingereket, hanem aktívan feldolgozza azokat. A valamely világbeli dologgal (például tárgyakkal) kapcsolatos észlelhető ismereteket az elme körülhatárolja, és kategóriaként kezeli. Miként a világ dolgait, úgy a nyelv egységeit mint példányokat is besoroljuk kategóriákba. A kérdés az, hogy mik a kategorizáció fő elvei.

A tudomány az ókor óta dolgozik a világ dolgainak (entitásainak) tárgyias, egységes elvek alapján történő besorolásán. Ez a tudományos, klasszikus **filozófiai kategorizációs rendszer** elkülönül a mindennapi, **népi kategorizációtól**, amelyet a pszichológia az 1950-es évektől kezdve ismert meg. Mivel a nyelv tudás, rendszeres, de nem tudományos tudás, ezért ezt a kétféle kategorizációs rendszert és a közöttük lévő kapcsolatot ismerni kell ahhoz, hogy a nyelvet, azon belül a nyelvi jelentést tudományosan le lehessen írni.

A **klasszikus filozófia**, tudományfilozófia és az ezekhez kapcsolódó nyelv-tudomány szerint a kategóriák meghatározásának a következő feltételei vannak:³²

- a kategóriák az emberi megismeréstől függetlenül, a priori módon léteznek,
- a kategóriák szükséges és elégséges feltételek alapján határozódnak meg,
- a tulajdonságok binárisak (vagy megvannak a példányban vagy nincsenek),
- a kategóriába tartozás igen vagy nem kérdése,
- a kategóriáknak pontos határaik vannak,
- a kategóriák minden tagja egyenrangú,

32 Vö. Eysenck–Keane (1997: 268–276), Taylor (1991: 22–24), Lakoff (1987: 5–154), Kiefer (2000: 92–119), Kertész (2001).

- az alárendelt fogalom a fölérendelt kategória minden tulajdonságával rendelkezik.

A mindennapi megismerés során azonban gyakran lehet tapasztalni, hogy nem így kategorizálunk. Van olyan bútor, amely lehet asztal, szék, zsámoly vagy éjjeliszekrény (éppen betöltött funkciójától függően is), így megnevezése is bizonytalan. Ismeretes, hogy a tudományos állatrendszertan és a mindennapi tapasztalaton alapuló állatmegnevezésekben megnyilvánuló kategorizáció nem feltétlenül egyezik, sőt a mindennapi besorolás kultúránként változó lehet. Például a *denevér* régi népi elnevezése *bőregér* (bár a denevér nem rágcsáló), ugyanakkor a tudományos rendszerezés is használja egyes denevérfajták megnevezésére a *nagy repülőkutya*, *kis repülőkutya* kifejezést, sőt a rágcsálók között megkülönbözteti a *földikutya* családját.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, hanem tapasztalatok alapján. A kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a **prototípuselv**-ként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők:³³

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság (a szomszédos példányok hasonlóan egymásra, a távolabbiak kevésbé), az egyes tulajdonságok nyálábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem feltétlenül határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan **tulajdonságot** fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

33 L. Rosch (1977), Eysenck–Keane (1997: 280–287), Taylor (1991), Geeraerts (1997: 10–22), Lakoff (1987: 5–154), Langacker (1987: 16–17), Kiefer (2000: 92–119).

A prototípuselv alapján történő kategorizáció szorosan összefügg a megnevezéssel. Ezt először a színnevek hierarchiájának földerítésével sikerült bemutatni, kilencvennyolc nyelv vizsgálatával.³⁴ A kultúrák igen eltérő számban nevezik meg a színeket, egyesek sok színnevet használnak, mások keveset. Azoknak a fokális színeknek az esetében, amelyek megnevezése

- egy morfémából áll, ill. morfológiailag egyszerű,
- gyakori használatú,
- nincsen alárendelve egy másik színnévnek, nem összetevője egy másik szónak és
- jelentésében nem korlátozódik a dolgok egy csoportjára (nincs kollokációs korlátozottsága),

egy egyetemes színlista érvényesül, általában egyetemes fontossági sorrendben. Ez a lista 11 színnevet tartalmaz:

(6)						szürke
	feketé		zöld			narancs
		< piros <		< kék < barna <		
	fehér		sárga			bíbor
						rózsaszín

Azokban a nyelvekben, amelyekben csak két (fokális) színnév van, az a lista első két tagja (feketé és fehér, azaz sötét és világos, hideg és meleg); azokban, amelyekben három (fokális) színnév van, az a lista első három tagja, és így tovább, ill. ha egy nyelvben a lista jobb oldalán lévő egy színnév megvan, akkor a tőle balra eső minden színnév szintén része a lexikonnak. A SZÍN kategóriája tehát egy hierarchikus szerkezetet alkot e leírásban.

Taylor felhívja a figyelmet összefoglalásában³⁵ azokra az eredményekre, amelyek a bemutatott implikációs hierarchia árnyaltabb kezelését teszik szükségessé. Fontos tényezők az alábbiak:

- nem minden nyelv követi szigorúan az implikációs hierarchiát (az orosz például külön szót használ a világoskék és a sötétkék színekre, míg a zuluban egy szó jelöli a zöldet és a kéket);
- a fokális színek perceptuálisan és kognitív szempontból feltűnőbbek, mint a nem fokálisak;
- a színemlékezetet segítik a meglévő színnevek;

34 A kutatást Berlin és Kay végezte (vö. Berlin–Kay 1969), nyelvtudományi összefoglalását I. Lakoff (1987), továbbá Taylor (1991).

35 Vö. Taylor (1991: 10–15).

- a színek felismerési és megnevezési gyorsasága nem egyezik teljes mértékben az implikációs hierarchiával;
- csak a hierarchia legbalján álló színnevek kaphatnak kauzativ-inchoatív képzőt (a magyarban ez kiterjedtebb: *feketül, kékül, barnul*, de nincs **narancsul*), ill. főnévképzőt (*fehérség, szürkesség*, de nincs **narancsság*).

A pszichológiai kutatások során később megfogalmazódott, hogy a listán szereplő fokális színek egy-egy szintartomány legjobb, legkiemelkedőbb és legkönnyebben felismerhető példányai.³⁶ A pszichológiai vizsgálatok tehát arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelvi kategóriák kialakításában a perceptuális, kognitív tényezők szerepet játszanak,³⁷ a színnevek nem önkényes elvont rendszert alkotnak, miképp a Saussure-féle felfogásból következik.

Még ismertebb a nevezetes MADÁR kísérlet, amely kilenc másik kategóriával együtt a prototipikalitás jellemzőit kutatta, vagyis azt, hogy az adott kategóriában mely példányok számítanak jó, tipikus példánynak, és melyek kevésbé.³⁸ A MADÁR kategória nagy, sok példány tartozik bele, ezek meglehetősen különböznek egymástól, egyúttal a kategóriába való besorolás alapját adó tulajdonságok jól meghatározhatók. Az E. Rosch által végzett kutatások szerint a megkérdezett amerikaiak a következőképpen sorolták be a madarakat a prototipikus madárnak való megfelelés szerint (a kísérletben több mint 50 madárfajta szerepelt):

<u>a legelsők</u>	<u>a középsők</u>	<u>a legutolsók</u>
vörösbegy	héja	strucc
veréb	holló	cinége
amerikai bárázdabillegető	sármány	emu
kanári	papagáj	pingvin
feketerigó	sárjárom libuc	denevér
galamb		
pacsirta		

A lista egyszerre mutat egyetemes jellemzőket (a struccra vagy a pingvinre kevesebb madártulajdonság jellemző, mint a verébre vagy a galambra, a denevér pedig nem madár, bár repül) és kultúrához kötődő jellemzőket (a cinegét Közép-Európában nem tennék a strucc és az emu közé). A példányok elrendezése itt lineáris, a legelsők a madár prototípusának leginkább megfelelő példányok, a legutolsók pedig a legkevésbé. Az így megmutatkozó kategória tulajdonságait

36 Vö. E. Rosch (1977).

37 Vö. Heider (1971: 447). (Heider Eleonor Rosch korábbi neve.)

38 Vö. Rosch (1975).

kétféleképpen határozták meg. Elsőként a legtipikusabb madárnak, a vörösbegynek a tulajdonságai által:

- (7) tojást rak, csőre van, két szárnya és két lába van, toll borítja, kicsi és igen könnyű, repül, csiripel vagy énekel, vékony és rövid lába van, rövid farka van, vörös a toll a begyén.

A **családi hasonlóság**³⁹ a tulajdonságok sajátos elrendeződése: a kategória minden példánya rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban.⁴⁰ A tulajdonságok különböző együttállásai nyalábokba rendeződnek, és a példányok hálózatát alakítják ki a kategórián belül. A tulajdonságok ilyen elrendeződése, a kategóriák szerkezetének e jellemzői alapvetőek a szójelentés érvényesülésében és leírhatóságában.

E. Rosch kutatásai szerint a tulajdonságokat nem a kategóriák inherens részeként ismeri meg az ember, hanem inkább a kategóriarendszer kialakulása után helyezi azokat a kategóriákra. Rosch a kategorizációs műveletek, az elméleti feldolgozás szempontjából három tulajdonságcsoportot különített el adatai alapján.⁴¹

- egyes tulajdonságok megnevezése jelentés nélküli a kategória megnevezése előtt (például az „ülés” tulajdonság a „szék” kategória megnevezése előtt),
- egyes tulajdonságok a megnevezett kategória fölérendelt kategóriájának viszonyában értelmezhetők (például a „nagy” a „zongora” kategóriájában a bútorhoz viszonyítva kap jelentést, más tárgyakhoz, például az épülethez képest nem, mert a zongora ehhez képest nem nagy),
- egyes tulajdonságok kiterjedtebb (például az emberi tevékenységekkel kapcsolatos) kulturális tudással válnak jelentéssé (például az „asztal” kategóriához tartozó „enni lehet rajta” funkcionális tulajdonság a világbeli emberi tevékenységek bizonyos részének az ismeretét föltételezi).

A prerotípuselv további pontosításra szorul, hiszen könnyen az a látszat keletkezhet, mintha az így leírt kategória egy prototípusból és a hozzá viszonyított példányokból állna. Rosch a következőképpen foglalja össze a kérdést:⁴²

39 A családi hasonlóság kognitív értelmezése L. Wittgenstein játékelméletéből, a játék általa készített kategóriaelemzéséből származik; vö. Wittgenstein (1992: 67–64).

40 Vö. Rosch–Mervis (1975: 575).

41 E. Rosch (1978: 41–42).

42 Vö. E. Rosch (1978: 40–41), l. még Lakoff (1987: 40–46), Bybee (2001).

- a prototipikalitás foka, az erre vonatkozó ítéletek a lényegesek, a prototípus „nyelvtani fikció”, tehát nem egyetlen entitás valamely nyelvben,
- a prototípus nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét,
- a prototípus nem határozza meg, csak korlátozza a kategóriák reprezentációs módjait (ez lehet propozicionális vagy képi),
- a prototípusokat meg kell tanulni, de azok nem képeznek e tanuláshoz elméletet.

A világbeli dolgokat, jelenségeket nem pusztán kategorizáljuk (mintegy egymás mellé helyezve), hanem egymáshoz is viszonyítjuk, egyiket a másik alá vagy fölé rendeljük. Azaz a kategorizáció, a fogalmi általánosítás több szinten is megtörténik: a konceptuális hierarchiának hármas szerveződése működik a megismerésben. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő vagy tudományos kategória áll (*állat – kutya – cocker spániel, bútor – szék – hintaszék*, mindkét sorban a középső elem az alapszintű). A dolgok megismerésének és kategorizációjának legfontosabb tartománya az alapszintű kategorizáció.⁴³ Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. Az alapszintű kategória az a szint,

- amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban),
- ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot),
- ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés,
- erre a szintre jellemző a leggyorsabb azonosítás, a legkönnyebb előhívás (emlékezés),
- ezen a szinten jelentkezik a legtöbb elkülönítő kategóriatulajdonság,
- a kategóriáknak ezen a szinten van nagyobb kulturális jelentőségük.

Az alapszinten lehet a legjobban összefoglalni a kategóriákat. Igen lényeges a nyelv szempontjából is, hogy az alapszint változhat az egyéni és kulturális különbségeknek megfelelően.

A prototípuselv alapvető fontosságú a nyelv működésében, mind a szemantikai, mind a fonológiai póluson, mind pedig a kompozitumszerkezetek, szintaktikai szerkezetek sémáiban. A prototipikus jelentésű és alakú nyelvi kifejezések általában gyorsabban megérthetőek, könnyebben feldolgozhatóak.

A nagy szófaji kategóriák – mint alább látható – mind mutatják a prototípus-hatásokat. A főnév kategóriája szemantikai szempontból belső csoportokból, nyalábokból áll, amelyeket a családi hasonlóság tart össze. Ilyen csoportot alkotnak a fizikai tárgyakat, az anyagokat, az érzelmeket és a folyamatokat

43 Vö. Berlin–Breedlove–Raven (1974).

megnevező főnevek, amelyek mind a centrális csoport, a fizikai tárgyak analógiájára létrehozott dologfogalomként kezelik az adott entitásokat (l. A dolog kifejezése: főnév című fejezetet).

Másik példaként az igeragozás említhető, amely számos nyelvben igen változatos. A magyarban a véges igealakok ragozási alakjai néhány termékeny mintát, sémát valósítanak meg.⁴⁴ Emellett más igék, például a *megy*, a *van*, nem követik teljes mértékben ezeket a megszokott mintákat, attól részben eltérő ragozással (vagyis ragozott alakokkal) kerülnek mondatokba. Ugyanakkor ezek az igék sokszor a leggyakoribbak és fogalmilag a legfontosabbak közé tartoznak. A hagyományos nyelvtanok, iskolai grammatikák és a szótárak hajlamosak ezeket a szavakat rendhagyó igéknek (irregular verbs, unregelmäßige Verben) nevezni, holott valójában ezek a nyelvi elemek csupán az adott kategória szemantikai és morfológiai perifériáján helyezkednek el, de éppoly „szabályosak”, mint a többi.

2.2. A konstruálás

Különböző szavak eltérő jelentései nem pontosan azonos módon jelölnek egy jelenetet. A (8) példában a beszélő a cselekvő Péter térbeli mozgását fejezi ki, mindegyik változatban azonos módon kifejezve az útvonalat (ösvényt), amelyen a mozgás végbemegy, megjelölve a térbeli végpontot (ezt a mondatbeli leírásban még nem éri el a cselekvő). A (8a) változat igéje (*megy*) a leginkább általános (semleges) a mozgás gyorsasága és jellege tekintetében, a (8b) és a (8c) változat (*bandukol*, *siet*) viszont erősen specifikus:

- (8) a. Láttam, ahogy Péter ment hazafelé.
- b. Láttam, ahogy Péter bandukolt hazafelé.
- c. Láttam, ahogy Péter sietett hazafelé.

Egyes sematikus jelentésű, grammatikai szerepet betöltő morfémák szintén képesek ugyanannak a jelenségnek különböző megértő feldolgozását, azaz konstruálását jelölni. Például (9) és (10) látszólag azonos módon képez le egy egyszerű térbeli viszonyt, a HÁZ + LOKÁLIS (közelség) fogalmi szerkezetet:

- (9) a háznál
- (10) a ház mellett

melyben a főnév és a határozói viszonyjelölő (határozóraggal vagy névutóval) a két fő összetevő. A (9) szerkezetben a ház és egy másik, megnevezetlen dolog

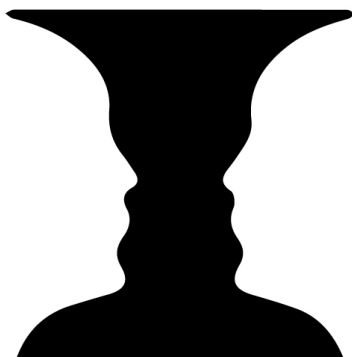
44 Vö. Ladányi (2017, különösen 569–579).

közötti közelség a fő fogalmi és jelentésbeli viszony. A (10) kifejezés elsősorban vízszintes irányultságú közelséget profilálja.

A beszélő és a hallgató a nyelvi kifejezésekkel, grammatikai szerkezetekkel, szövegekkel fogalmi tartalmakat konstruál. A nyelv nem tükrözi a valóságot, hanem a beszélő mentálisan megkonstruálja, gondolatilag megszerkeszti a valóság egy részletét leképezési viszonyokban. A nyelv nem eszköze, hanem közege a megismerésnek és a kommunikációnak. A **konstruálás** egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül.⁴⁵ A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják.⁴⁶

2.2.1. A figyelem irányítása, a perspektiválás

A látásunk a **centrum – periféria** elvén működik: a látómezőnk középső része pontos, éles képet ad, a látás tárgyát távolság és oldalirány szerint **fókuszálni** tudjuk. A látómezőben fókuszált dolog környezete a háttérben marad, arra kevésbé figyelünk. Az előtér és a háttér válthatja egymást ugyanazon a vizuálisan érzékelhető látványon: ami egyszer a figyelem fókuszában áll, az a háttérbe kerülhet, és a háttér eleme a figyelem középpontjába. Ezt mutatja be a nevezetes fej – váza ábra, amelyet vagy egy váza körvonalaként lehet látni (a középső fekete mezőben), vagy két egymással szembe néző emberi arcél rajzolódik ki (a két szélső fehér mezőben).

1. ábra A fej – váza profilálás

45 Langacker (2008: 55).

46 Verhagen (2007: 48).

Ugyanazt az eseményt (jelenetet), viszonyt többféle módon is meg lehet konstruálni szemantikailag, attól függően, hogy az esemény melyik összetevőjét helyezi a beszélő a figyelem előterébe. A (11) mindkét mondata ugyanazt a jelenetet fogalmazza meg, egy ablak betörését. A két mondat ezt különbözőképpen tartalmazza: a (11a) mondat a cselekvőre összpontosít, az ablaküvegtörés elkövetőjére, az áll előtérben, és az ablak a háttérben míg a (11b) mondat az elszendvedőt, az üveget helyezi a figyelem fókuszába, az előtérbe.

- (11) a. Pisti betörte az ablakot.
b. Az ablak betört.

Minden mentális tevékenység, így a nyelvi tevékenység, a beszéd is a figyelem irányításával jár. Az elme teljesítőképessége korlátozott, ezért a tudat válogat, a fontos hatásokra összpontosít. A **figyelem irányítása**, még hozzá társas irányítása a kommunikáció alapfeltétele.⁴⁷ A nyelvi egységek, morfémák, szavak, mondatok, szövegrészeket jelentésszerkezetük révén mind meghatározott reprezentációkra irányítják a beszélő és a hallgató figyelmét. A nyelvi jelentés szempontjából jelentős, hogy a figyelem lehet pillanatnyi vagy hosszabb, erősege idővel csökken (ezért szükséges a koreferencia, az egy azonos dolog rendszeres újraemléke a szövegben), és terjedelme korlátozott. A rövid távú memóriában 7 ± 2 elem (entitás) lehet előhívva (ez a perceptuális egység a tagmondat szemantikai szerkezetének mentális határolója).

A nyelvi egységek (morfémák, szavak, mondatok, szövegek) feldolgozása minden pillanatban egy korlátozott fogalmi mezőben, másképp fogalmi tartományban történik, meghatározva azt a hatókört, amelyben valami konceptualizálható.⁴⁸ A **fogalmi tartomány** mentális séma, tudáskeret, amely egy központi fogalom körül a megismerésben hozzá rendeződő további fogalmakat tartalmazza. Akár egy ablak, amelyen keresztül a világ egy részét látjuk, több, egymással összefüggő dolog háttere előtt egy dologra és egy eseményre összpontosítva. Az így aktivált fogalmi tartomány, az „ablak” a beszéd dinamikájában a pillanatnyi **figyelmi keret** szerepét tölti be. Az analógiát folytatva: az ablakon belüli dolgok időben változnak, az ablakon belül események történnek. Sőt, maga az ablak, a figyelmi keret is változhat. Ez határozza meg, hogy az egyes fogalmak miképp korlátozódnak a feldolgozás egy pillanatában, valamint ez segít kijelölni a figyelem középpontjában álló egységet. A figyelmi keret a nézőpont függvénye, a szövegvilággal való viszonyában. A diskurzustér, tehát a beszélők által a beszéd egy pillanatában megosztott tudás egy vagy néhány fogalmi tartományból áll össze.

47 E témában l. Talmy (2000a: 257–308), Eysenck–Keane (1997), Chafe (1994), Tomasello (2002), Langacker (1987:114–116), Sinha (1999).

48 Ezt részletesen tárgyalja Langacker (1987: 118–120, 203–207).

A figyelmi kereten belül a nyelvi kifejezések egy vagy néhány entitásra összpontosítanak. A figyelmi kereten belül az összpontosítás tárgya a **figyelem fókusz**a. A figyelem fókuszában álló entitás **előtér**ben áll, a figyelmi keret többi része **háttér**ben van, az előtérben álló entitás konceptuális **alaj**pját képezi. A figyelem fókuszába a beszélő konstruálási műveletei helyeznek dolgokat. Az előtér – háttér megoszlása szerint **profilálódik** az előtérbe kerülő entitás egy nyelvi kifejezésben: a szemantikailag **profilált** elem az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentése.

A (15) példában a figyelmi keret lényegében azonos: valaki betört egy ablakot, az előhívott fogalmi tartomány tehát az ablak betörése. Ezen belül kétféle fókuszálás, kétféle profilálás történik: a (15a) mondatban az ágens, Pisti kerül a figyelem középpontjába, míg a (15b) mondatban az ablak, a cselekvés mondatbeli elszenvetője.

Az előtér – háttér viszony profil – alap megvalósulásában a háttér jellegű alap szemantikailag körülhatárolt. A háttér (alap) konceptuális határa a nyelvi kifejezés szemantikai **hatóköre**. A *kedd* főnév rész – egész sémában érthető: a KEDD egy nagyobb naptári egység, a HÉT részeként konceptualizálható. Vagyis egyrészt egy huszonnégy órás, éjszakából és nappalból álló természetes időtartam, másrészt egy hét huszonnégy órás elemből álló naptári egység sorrend szerint is meghatározott eleme. A KEDD mint profilált szemantikai egység hatóköre a HÉT, még tágabban a HÓNAP és az ÉV.

2.2.2. Feltűnőség, hozzáférhetőség

Az ember környezetében számtalan dolog, folyamat, minőség, viszony van jelen. Ezeket rendszeresen észleljük, akkor is, ha ezek az észlelések nem tudatosulnak. Folyamatosan tudunk saját testünkről, annak részeiről, mozgásairól, változásairól, ahogy tudunk a levegőről, a fényről, a hőmérsékletről, ott van a föld a lábunk alatt, a nap és az ég a fejünk fölött. Tudunk a társakról, a napi eseményekről. Ezek a jelenségek a gyakori vagy folyamatos jelenlétük miatt általában könnyen hozzáférhetők az elme számára, vagyis a rájuk vonatkozó tudást vagy annak egy részét viszonylag könnyen fel tudjuk idézni, meg tudjuk érteni. Más jelenségek ritkábbak, a velük kapcsolatos ismeretek kisebb mértékűek, kevésbé hozzáférhetőek a tudatosabb mentális műveletek számára.

Más szempontból viszont egyes jelenségek **feltűnőbbek**, más jelenségek viszont inkább a figyelem háttérében maradnak. A könnyen **hozzáférhető** entitások eleve könnyen válnak feltűnővé. A kisebb, mozgó tárgy feltűnőbb, mint a nagyobb, rögzített tárgy vagy felület. A mozgó, cselekvő, élő ember mindig feltűnőbb, mint a mozdulatlan, élettelen fizikai tárgy. Az arcunk, szemünk felé repülő légy, az alföldi pusztában messze mozgó emberalak kitűnik, kiemelkedik a mozdulatlan háttérből. Az emberi észlelésben fontos feltűnőség és a hozzáférhetőség szerepet játszik a nyelvi szerkezetek jelentésében és funkcionálásában.

A feltűnőség szorosan összefügg a hozzáférhetőséggel.⁴⁹ A feltűnőség és a hozzáférhetőség két tényezőtől függ, ill. van velük viszonyban: egyrészt a természetes megismerési folyamatokkal, másrészt a kontextussal (a beszédhelyzettel és a szöveggel, a szövegvilággal). Az első szempont szerint könnyen hozzáférhető a gyakran előhívott fogalom, a gyakran használt nyelvi kifejezés, amelyet a beszélő és a hallgató mentálisan jól begyakorolt, amely egy közösségben erősen konvencionális. A könnyű hozzáférhetőséget segíti a közvetlen tapasztalat. A közvetlenül és mindig tapasztalható entitások (például az ég, a testrészek, a közvetlen természeti környezet) könnyen hozzáférhetők. A fogalmak egy része inherensen feltűnő, mert eleve önmagára irányítja a figyelmet (ilyenek a testrészek, az állandó természeti környezet elemei). A poliszém hálózatokban kontextustól függetlenül elsőként aktiválódó elem (az elsődleges jelentés) is feltűnő elem.

Nehezen hozzáférhető a ritkán előhívott fogalom, a ritkán használt nyelvi kifejezés, amelyet a beszélő és a hallgató mentálisan kismértékben gyakorolt be, amely egy közösségben kevésbé konvencionális. Az elvontság is hozzájárul a nehéz hozzáférhetőséghez. A humán cselekvő lény vagy a kisebb, mozgó entitás mindig feltűnőbb, mint a nagyobb, statikus, élettelen dolog.

Kontextuális szempontból adottnak tekinthető a szövegben vagy a szövegvilágban már aktivált entitás, fogalom. A lokálisan aktivált fogalmak mellett vagy azok háttérben lévő fogalmak félig aktiváltak, és könnyen hozzáférhetők. A diskurzusban újonnan bevezetett (tehát a beszélgetés során nem említett vagy előhívatlan) fogalmak feltűnőek és nehezen hozzáférhetők.

A könnyen hozzáférhető entitások eleve könnyen válnak feltűnővé. A kisebb, mozgó tárgy feltűnőbb, mint a nagyobb, rögzített tárgy vagy felület. A mozgó, cselekvő, élő ember mindig feltűnőbb, mint a mozdulatlan, élettelen fizikai tárgy. A könnyen hozzáférhető entitások kerülnek általában a figyelem középpontjába a nyelvi szerkezetekben is: a feltűnőbb és könnyebben megérthető dolog inkább válik a mondat alanyává, mint fordítva. Ez tapasztalható a (12a,b) és (12c,d) példapárjaiban.

- (12) a. Egy ember állt a sivatag közepén.
b. ?A sivatag volt az ott álló ember helye.
c. A szemüveg az asztalon van.
d. ?Az asztal a szemüveg alatt van.

49 A kérdéskörhöz l. Deane (1992), Chafe (1994), Giora (2002, 2004), Schmid (2007), Silverstein (1981), Taylor (1996), Tolcsvai Nagy (2017a: 46–48).

2.2.3. A nézőpont

A **nézőpont** a figyelem irányításának egyik legalapvetőbb megvalósulása. A nézőpont legáltalánosabban a beszélő és tárgy viszonyaként határozható meg: eszerint a nézőpont az a helyzet, ahonnan a beszélő látja és láttatja az általa elmondottakat. Az Egri csillagokban az elbeszélő a regény teljes szövegében a magyarok nézőpontjából láttatja a történelmi eseményeket, és nem a törökök szemszögéből, hozzáértve természetesen az értékrendet.

A szövegekben, és ezáltal a szövegek mondataiban, tagmondataiban a jelzett-nél összetettebb nézőpontoszerkezet érvényesül. Alapvető fontosságú, hogy egy dolog vagy folyamat különböző megközelítésekből konceptualizálható. A nyelvi kifejezések (például szavak) egy része eleve perspektivikus, vagyis maga a **nyelv perspektívált**, elemei valamilyen nézőpontot érvényesítenek.⁵⁰ Másrészt a nyelvi közlésekben, a nyelvi interakciókban a szövegvilág egyes elemei, elsősorban a mindenkori beszélő és a szöveg fő tárgyának, a szövegbeli szereplőnek (szereplőknek) a nézőpontja is érvényesül.

A nézőpont különböző, tipizálható módokon érvényesül a nyelvi rendszerben, a szókészlet különböző alrendszeiben, például a következő módokon:

- specifikussági szint szerint, amikor ugyanaz a dolog különböző szintű kategorizációs megnevezést kap, attól függően, hogy mennyire általános vagy specifikus megnevezés szükséges egy közlésben (pl. *irodai szék, szék, bútor, tárgy*);
- funkció szerint, amikor ugyanazt az entitást szerepei szerint szemléljük, vagyis ugyanazt a személyt különböző beszélők a nekik megfelelő nézőpontot képviselő főnévvel nevezik meg (pl. *férfi, apa, fiú, főnök, házigazda, vendég*; egy középkorú férfi a szüleinek *a fiunk*, a gyermekeinek *apa*);
- ugyanazt az eseményt a deiktikus perspektíva különböző megvalósulásai szerint lehet szemlélni (pl. *jön – megy, hoz – visz, vesz – elad*).⁵¹

A szókészlet fogalmi hálózatokat tartalmaz a perspektíváltság szempontjából. Ezek a hálózatok olyan szavakat tartalmaznak, amelyek ugyanazt a fogalmat különböző nézőpontból mutatják be jelentésükben. Ezt a perspektíváltságot megvalósítják a névmások, a nyelvtani elemek (így az igeekötők, a határozóragok és a névutók is).

A szókészlet, a nyelvi elemek perspektíváltsága a valós beszédhelyzetekben (a figyelmi eseményben) különböző módokon jut szerephez. A mindenkori beszélő látóköre úgy érvényesül, hogy a szöveg- és mondatbeli szereplő (szereplők, megnevezett dolgok) nézőpontja is működésbe lép, a mondat szerkezetének

50 L. Taylor (1991), Langacker (1987: 120–132, 2008: 73–85), Tolcsvai Nagy (2017a: 48–51).

51 Vö. Langacker (1987: 99–146), Tomasello (2002: 127kk).

részeként. Ennek megfelelően a nézőpontoszerkezetben a beszélőhöz és a szereplőkhöz kapcsolódva különböző kiindulópontok működnek. A nyelvi kifejezések perspektivikus jellege a közlés személyközi jellegéből is ered, a beszélő és a hallgató közösen horgonyozza le (azonosítja) az entitásokat és a folyamatokat. Minden nyelvi közlésben közvetlenül feldolgozható az Én (E/1.) és a Te (E/2.) kiindulópontja. Ezekhez viszonyul deiktikusan, de önálló kiindulópontként is működik az Ő (E/3.), tárgyiasága miatt.

A **kiindulópont** az a helyzet, ahonnan egy dolgot, egy jelenetet szemlélünk. A (13) mondatai különböző kiindulópontokat működtetnek. A (13a) mondatban a beszélő a kiindulópont (az egyes szám első személyű igealak a jelölője), egyúttal ő a fő szereplő is, az ő nézőpontjából érti a hallgató a mondatot. Ezért a két kiindulópont (a beszélőé és a fő szereplőé) egybeesik. A (13b) példában a beszélő nincsen jelölve (bár valaki mondja a mondatot), ezért a beszélő háttérben marad. *János* a kiindulópont, ő a fő szereplő is, az ő nézőpontjából érti a hallgató a mondatot. A két kiindulópont (a beszélőé és a fő szereplőé) különbözik. A (13b) mondatban egy harmadik kiindulópont is külön kifejezést kap: a fő téma (János utazása) felelős közlője a fő szereplő (*János*), míg az a. és b. mondatokban a beszélő vállalja a felelősséget a közlésért.

- (13) a. Párizsba utazom.
b. János Párizsba utazik.
c. János azt mondta, hogy Párizsba utazik.

A kiindulópontnak három fajtáját lehet megkülönböztetni, amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva:⁵²

- A kiindulópont a mindenkor beszélő kiindulópontja, ez a **referenciális központ**. Kifejtő jelölője az első személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1. formával.
- A kiindulópont a **semleges kiindulópont**, egy mondatbeli szereplő fogalmi perspektívája. Azáltal nyithat meg egy kiindulópontot, hogy maga az entitás fogalma, jelentése megnyit egy fogalmi tartományt, amely meghatározza, hogy e fogalmi tartományba mi kerülhet. Abban az értelemben semleges, hogy nincs köze a szövegvilág aktuális tér–idő–rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges.

52 L. Sanders–Spooren (1997), Tolcsvai Nagy (2017a: 48–49, 2017b: 306–308), Tátrai (2017: 940–942).

- A kiindulópont a „**tudatosság szubjektuma**”: az a beszélő, vagy a szöveg szereplője, akinek az aktív tudatától (az érzékelésétől, az akaratától, a gondolkodásától vagy a mondásától), e tudat működésétől származik a közölt információ, aki felelős az információért.

A beszélő kiindulópontja nem mindig érvényesül nyíltan (testes jelölővel) a nyelvi közlésekben. A mondatbeli (vagy szövegbeli) szereplő kiindulópontja bevezetésekor nyílt. A (13b) mondatban azért *János* a semleges kiindulópont, mert az ő nézőpontjából érthető meg a mondatban az *UTAZÁS* fogalma (*János* valahol tartózkodik, és onnan máshová utazik), és *PÁRIZS* fogalma, amely a példamondatban csak János utazási céljaként érthető, minden más fogalmi tényező Párizsról érdektelen.

A kategorizáció a legáltalánosabb alapja a konstruálásnak, a figyelem a jelentésképzés irányulásának tényezője, a fogalmi szerkezet szerveződése strukturalja a szimbolikus nyelvi szerkezeteket, a használati esemény a konstruálás dinamikus kerete. A következő példa azt érzékelteti, hogy a beszélő nézőpontja fontos szerepet játszik egy elemi esemény nyelvi kifejezésében.

- (14) Az ösvény lépcsőzetesen ereszkedik le a völgybe.
- (15) Az ösvény lépcsőzetesen megy fölfelé a völgyből.

Mindkét mondat ugyanazt a helyzetet fogalmiasítja és fejezi ki nyelvi formában. A kettő között mégis lényeges a különbség, mert különböző módon fogalmiasítják a mondatbeli legfontosabb dolgot, az ösvényt, pontosabban annak irányulását. Erre az ad lehetőséget, hogy az *ösvény* főnév jelentésének, ill. az *ÖSVÉNY* fogalomnak lényeges összetevője, hogy két vége van, vezet valahová.

Elképzelhető „semlegesebb” nézőpontú nyelvi kifejezés is, például:

- (16) Az ösvény a völgyet és a dombtetőt köti össze.
- (17) Az ösvény a dombtetőt és a völgyet köti össze.

Más esetekben a semleges kiindulópont adja a perspektívaltság lényegét:

- (18) János megvette a kocsit Pétertől.
- (19) Péter eladta a kocsit Jánosnak.

2.2.4. Művelet és szerkezet

A **szerkezet** olyan mentális modell, amely az értelemképzés szempontjából valamely nyelvi egység összetevőit entitások statikus struktúrájaként írja le. A **művelet** az a (mentális) folyamat, amelynek során a beszélő és a hallgató a nyelvi struktúrákat létrehozza vagy megérti, folyamatszerű (dinamikus) jellegükben

is felismeri. Az a folyamat, amelyben például a tagmondat jelentésszerkezete megkonstruálódik, és maga a folyamat is nyelvi kifejezést kap. A műveleti jelleg érvényesül például egy mondatbeli ige és egy alanyi szerepű főnév közötti szemantikai viszonyban (amely részleges megfeleléseken és azok kidolgozásán alapul), vagy a szórendben és a metaforikus kifejezésben is. Fogalmi és szemantikai művelet végrehajtásával válik érthetővé egy főnév + határozórag szerkezet (a *házban* szóalakban a BENTLEVÉS fogalmát kidolgozza a HÁZ fogalma), vagy más jellegű művelet szükséges egy metaforikus kifejezés megértéséhez (például a *tiszta ember* kifejezésben az ETIKUS VISELKEDÉS fogalmát a FIZIKAI TISZTASÁG fogalmával való megfeleltetéssel lehet megérteni). A szerkezet a műveleti (online) feldolgozással együtt írható le.⁵³

A műveleti jelleg a mondat megértésekor abban mutatkozik meg, ahogy a mondat a hallgató figyelmének irányítását elvégzi. A mondat (az elemi mondat) egy jeleneten belül elsősorban egy eseményt állít előtérbe. Emellett a mondat általában egy entitásra irányítja a figyelmet, arra, amely az esemény legfontosabb szereplője. Mint amikor a látóterünkben egy kiemelkedő fizikai tárgyra irányul a figyelmünk, amellyel történik valami. A figyelem irányítása a mondat feldolgozása során történik meg, azt a mondat szemantikai szerkezete végzi. A mondat feldolgozásának alapvető összetevője a legfontosabb entitáshoz vezető kognitív ösvény, megértésösvény. A mondatban a kognitív ösvény például az az egymásra következés, ahogy egy feldolgozásban az alanytól kiindulva eljutunk az igeig, majd a tárgyig. A kognitív ösvény úgy működik, ahogy a látóterünkben fizikai tárgyról tárgyra haladva megtaláljuk a számunkra legfontosabbat.

A szöveg műveletek sorával dolgozható fel, a szöveg alapszerkezetét műveleti feldolgozó szerkezete adja. A szerkezet mellett a művelet is kódolva van, a műveleti oldalnak is vannak grammatikalizált (azaz grammatikailag kódolt) összetevői. A nyelv eredendően dinamikus természetű, a fogalmi szerkezetek a feldolgozási idő alatt jönnek létre, ezért a feldolgozó tevékenység temporális dimenziója alapvető a nyelv leírásakor.⁵⁴

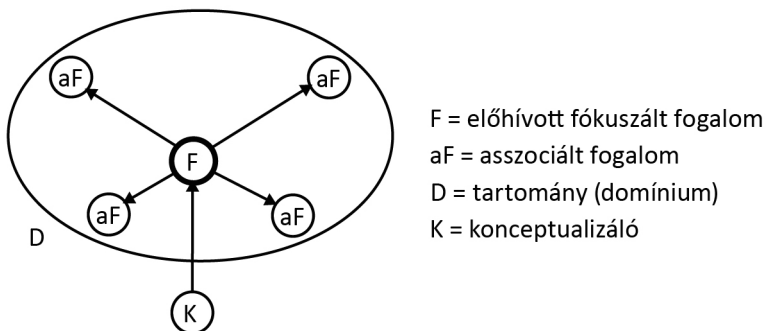
2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell

A **séma** a megismerés egy általános, rendszeresen működő, begyakorolt módja. A séma mint megismerési mód fogalmi struktúrákban jelenik meg, különböző megismerési területeken (például a vizuális vagy az érzelmi tapasztalatok feldolgozásában). A séma a konstruálást segíti, a jelentésszerkezetekben valósul meg a nyelvi kifejezésekben, például jelentéshálózatokban, poliszém szemantikai kapcsolatokban, referenciapont-szerkezetekben. A sémák különböző mértékben elvontak és **egyszerűek** vagy **összetettek**.

53 Talmy (2000a: 2–4), Langacker (2008: 10–11).

54 Vö. Langacker (1999b: 361).

Az egyszerű sémák egyike a fogalmi tartomány (domain, dominium). A **fogalmi tartomány** az egy fogalom köré rendeződő asszociált, aktivált fogalmak köre. Egy fogalom nem magában áll a megismerésben. Az előhívott fogalom a gyakran vele előforduló további fogalmakat vagy azok egy részét is aktiválja, bár gyengébben: a figyelem középpontjában álló fogalom előtérben van, az asszociált fogalmak háttérben maradnak. A GYERMEK fogalma nem magában áll, hanem előhívja és a háttérben tartja az ANYA és az APA fogalmát. Az 1. ábrán az ovális jelöli a fogalmi tartományt, az F a figyelem előtérében álló előhívott fogalmat, az aF a fókuszált fogalom köré a megismerésben rendeződő asszociált fogalmakat, és a K a konceptualizálót, a megismerő embert.

2. ábra A fogalmi tartomány

A fogalmi tartomány az egyszerűbb jelentésszerkezetek működésében játszik szerepet, például az alapszófajú szók megértésében. A fogalmi tartományon belüli asszociált fogalmak közül egy nyelvi közlésben (például egy mondatban) csak egy-kettő profilálódik, tehát kap szerepet a feldolgozásban, a többi nem. Ez a szerkezet teszi lehetővé referenciapont struktúráját, amely például a birtokos szerkezet és a koreferencia (az anaforaértelmezés) jelentésszerkezetének egyik fő összetevője (1. 4.2. A referenciapont-szerkezet).

A sémák egy része egyszerű szerkezetű, elemi jellegű és erősen elvont, ezért igen sok fogalom feldolgozásában működik közre. Ezek a sémák az idealizált kognitív modellek (ICM).⁵⁵ Az **idealizált kognitív modell** egyszerű, néhány elemből álló összetett strukturált egész, Gestalt, amelyet négy strukturáló elv irányít:

55 Az idealizált kognitív modellt G. Lakoff dolgozta ki. Vö. Lakoff (1987: 68kk). Az idealizált kognitív modell hasonlít a korábbi sémafogalomra, Johnson-Laird mentális modelljeire és a keretszemantika egyes kidolgozásaira, de a Langacker-féle képi sematikus és a Lakoff–Johnson-féle metaforikus leképezés bevitelével, ill. a prototípushatások következetesebb elismerésével különbözik azoktól.

- a propozicionális struktúra (Fillmore keretleírásának megfelelően),
- a képi sematikus struktúra (Langacker nyelvtanának megfelelően),
- a metaforikus leképezés (Lakoff – Johnson elméletének megfelelően),
- a metonimikus leképezés (Lakoff – Johnson elméletének megfelelően).

Az idealizált kognitív modell mint séma csomópontok és kapcsolatok hálózata.⁵⁶ A sémában minden csomópont egy-egy konceptuális kategóriának felel meg. A sémát meghatározza a csomópontok szerepe, egymáshoz való viszonyuk, más sémával való kapcsolatuk. Például a *kedd* olyan idealizált kognitív modell viszonyában határozható meg, amely tartalmazza a nap mozgásából (azaz a föld forgásából) eredő ciklikusságot, a naptári nap kezdetét és végét, a következő kezdetét, valamint a naptári hét ciklikusságát. A naptári hét a modellben egy hét részből álló egymásra következő, amelyből egy emelkedik ki.⁵⁷

A sémában érvényesülnek a prototípushatások. Az *aggregény* rövid (formális) meghatározásban 'felnőtt nőtlen férfi'. E meghatározás azonban csak valamely kultúra vagy társadalom közegében kapja meg értelmét, azaz egy idealizált kognitív modellben definiálható. Ez az ICM olyan közösségre, társadalomra utal, amelynek tényezője a monogám házasság és a jellegzetes házassági kor. Ebben a sémában számos olyan eset nem számít aggregénynek, amelyben felnőtt nőtlen férfiről van szó (ilyen például a hosszú párkapcsolatban házasság nélkül élő férfi vagy a katolikus pap).⁵⁸ Általában véve az ICM megfelelése a vele kapcsolatba hozott egyeddel, jelenséggel többnyire fokozati jellegű.

Az idealizált kognitív sémák kiterjednek a megismerés minden területére. Az idealizált kognitív sémák közül a legáltalánosabbak a térrel, a térérzékeléssel és a térbeli tájékozódással és mozgással kapcsolatosak.⁵⁹ E sémák emellett szorosan összefüggenek az ember testi jellegű, testből kiinduló érzékelésével, tapasztalataival (a Gestalt-érezékeléssel, az elme képi működésével és a motorikus mozgásokkal) és kiterjedten alkalmasak a metaforikus kiterjesztésekre. Ilyen idealizált kognitív séma

- a TARTÁLY séma,
- a RÉSZ-EGÉSZ séma,
- a KAPCSOLAT séma,
- a CENTRUM-PERIFÉRIA séma,
- a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma.

A TARTÁLY séma alapja az a leképezés, amely szerint egy körülhatárolt háromdimenziós tér tartályként (konténerként) működik, a szóba jöhető dolgokra pedig

56 Lakoff (1987: 69).

57 Lakoff (1987: 68).

58 Lakoff (1987: 70).

59 Lakoff (1987) mellett l. még Johnson (1987), továbbá Lakoff–Johnson (1980).

az jellemző, hogy vagy benne vannak a tartályban, vagy azon kívül. A séma strukturális összetevői: BELSŐ, HATÁR, KÜLSŐ. Példák a TARTÁLY sémára:

- (20) észben tart
- (21) eszébe jut
- (22) szerelembe esik, beléésik 'szerelmes lesz belé'
- (23) bajba kerül, kimászik/kikecmereg a bajból
- (24) bejön a képbe, kimegy/kikerül a képből

A (20) példában a Lakoff-féle kognitív nyelvelmélet szerinti egyik legfőbb séma érvényesül, AZ EMBERI TEST TARTÁLY fogalmi leképezés. Ennek részeként az elme, az agy tartályként értelmeződik, amelyben benne lehet az, amire emlékezni lehet vagy kell. A (21) példa ennek egy másik változata, melyben nem a BENT, hanem a BE fogalmi összetevő érvényesül. A (22) példában a szerelem, ill. a szerelmi érzés megcélzottja képeződik le tartályként. A (23) példában a baj, nehézség valamely tartályszerű entitás, melynek feldolgozásában a BE és KI mellett szerepet játszik a LE, LENT és a FEL, FENT fogalmi összetevő is. Az (24) példa érthető vizuális észlelésviszonyként és kognitív viszonyként is (ez utóbbiban 'a figyelem ráirányul' jelentésben), mindkét esetben a kép körülhatárolt tér, melyhez képest a KINT és a BENT viszonyában határozódnak meg a dolgok. Igen fontos, hogy a vizuális észlelés konceptuális feldolgozásában is egy ilyen séma lép működésbe, jelezve azt, hogy nem különleges metaforikus összefüggésről van szó, hanem a világ egy feldolgozási módjáról.

A RÉSZ-EGÉSZ séma alapja az a leképezés, amely szerint egy dolog egészként működik, amelynek elrendezett részei vannak. Ez a séma az ember testi létén, az emberi test részekből álló egészként való tapasztalatán nyugszik, valamint tárgyak hasonló jellegén. A tapasztalat ilyen sémába rendezése összefügg az alapszintű kategóriák kialakulásával és funkcionálásával. A séma strukturális összetevői: az EGÉSZ, RÉSZEK és KONFIGURÁCIÓ. A RÉSZ-EGÉSZ séma aszimmetrikus: A részét alkothatja B-nek, de fordítva nem. Továbbá ha van egész, vannak részek is, de részek lehetnek úgy, hogy nem alkotnak egészet. Példák a RÉSZ-EGÉSZ sémára:

- (25) család
- (26) társadalom

A család részekből álló egész, amelynek meghatározott konfigurációja van kor, nem, szorosabb vagy lazább kapcsolat (házastárs, testvér, szülő-gyermek viszony stb.) szerint. Maga az egész is fölismerhető, körülhatárolható. A konfiguráció kultúra és kor függvénye. A társadalom a családnál lényegesen összetettebb rész-egész konfiguráció, a mindennapi ismeretek szerint is.

A KAPCSOLAT séma alapja az a leképezés, amely szerint egy dolog egy másik dologgal való kapcsolatában mutatkozik meg. A testi tapasztalat például a gyermek-anya/apa testi kapcsolatából származik. A séma strukturális összetevői:

két entitás és az őket összekötő kapcsolat. A KAPCSOLAT séma szimmetrikus: ha egy A dolog B dologhoz kapcsolódik, akkor B A-hoz kapcsolódik, de ha egy A dolog B dologhoz kapcsolódik, akkor A B-től függ. Példák a KAPCSOLAT sémára:

- (27) kapcsolatot létesít
- (28) megszakítja kapcsolatát valakivel
- (29) szoros kötelékek fűzik valakihez

A példák (27)-től (29)-ig elsősorban személyközi viszonyokat képeznek le a KAPCSOLAT sémában amelyben két személy az alapvetően szimmetrikus kapcsolat révén valamilyen függőségbe kerül egymással, hiszen a személyközi kapcsolatok általában kölcsönösek, melyeket közösségi (például udvariassági), érzelmi vagy érdek vezérelte normák, elvárások irányítanak.

A CENTRUM-PERIFÉRIA séma alapja az a leképezés, hogy egyes dolgoknak van középső, központi, ill. szélső részük. A testi tapasztalat az emberi test törzsének, a benne működő létfontosságú szerveknek, ill. a végtagoknak, ujjaknak, hajnak a megkülönböztetéséből származik. Az emberi test perifériális részeinek sérülései általában kisebb veszélyt jelentenek a teljes testre, mint a központi szervekéi. Hasonló állapítható meg a növényekről, sőt ember alkotta tárgyakról is. A központi részek fontosabbak egy élőlény, tárgy azonosságának meghatározásában, mint a periférikusak (például: egy fa a levelei nélkül is fa, törzse nélkül viszont nem az). Egy dolog, amely valamely központi és periférikus részekből álló dolog része, a központ és a periféria viszonyában határozható meg. A séma strukturális összetevői: ENTITÁS, CENTRUM, PERIFÉRIA. A központ és a periféria közötti viszony aszimmetrikus: a periféria a központtól függ, de nem fordítva. Példák a CENTRUM-PERIFÉRIA sémára:

- (30) törzsanyag
- (31) központi kérdés
- (32) lényegi összetevő

A *törzsanyag* valamely tantárgy legfontosabb megtanulnivalóinak összessége, mely nem tartalmazza a kevésbé fontos, választható, nem kötelező anyagot, vagyis a periférikus részeket. A (31) és (32) példában a melléknevek a séma strukturális összetevői közül szintén a centrumban levő entitást nevezik meg, jellegzetesen valamely elvont, a gondolkodással, elméletalkotással, leírással vagy problémamegoldási tervvel kapcsolatban, a nem középponti entitásokkal szemben.

A FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma alapja az a leképezés, hogy minden mozgó dolog valahonnan valahová tart. A testi tapasztalat saját testrészeink, végtagjaink, ill. saját testünk mozgásából származik. A séma strukturális összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek

egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat). A forrástól a cél felé tartó dolog az ösvény minden menet közbeni pontján áthalad. Példák a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémára:

- (33) eléri célját, célba ér
- (34) választ elé érkezik
- (35) jó/rossz utat választ
- (36) hosszú utat jár be

Mindegyik kifejezés valamely tevékenységnek a valamely cél elérésére való irányulását képezi le (metaforikusan), vagyis azt, hogy a kitűzött cél meghatározott tevékenység elvégzésével érhető el, amelynek van (vagy lehet) kezdőpontja, különböző közbülső szakaszokat kell teljesítenie, és a végponton éri el a célt. Mindamellet mindegyik példának van a fizikai térben való mozgással kapcsolatos jelentése, amelyben a séma működésbe lép. A FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémának van bennfoglalt idővonatkozása.

A képi sémák további hasonló változatai játszanak szerepet a világ konceptuális leképezésében és nyelvi kifejezések megértésében, például: FEL–LE, ELÖL–HÁTUL.

A képi sémák fő tulajdonságai a következők:⁶⁰

- eredetüket tekintve minden tekintetben tapasztalatiak,
- könnyen érthetők,
- jól és egyszerűen strukturáltak,
- emergensek (részeikből új minőség alakul ki).

Más sémák összetettek és szerkezetükben bonyolultak. **Összetett séma** a tudáskeret és a forgatókönyv.⁶¹ A **tudáskeret** az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK, TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRIMAGYARÁZAT, SZÜNET, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA ÉS PORTÁS. Ezek az asszociált fogalmak a centrum – periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

Egy másik, hasonló, de eltérő hangsúlyú típusa a sémának mint összetett tudásnak a forgatókönyv. A **forgatókönyv** egy nyelvi és nem nyelvi cselekvé-

60 Lakoff (1987: 278).

61 Vö. Beaugrande–Dressler (2000), Van Dijk (1982), Shank–Abelson (1977).

sekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a forgatókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása, standardizált eseménysor vagy standardizált, vagyis konvencionális normákkal irányított szituáció. A forgatókönyv sémájában szereplők cselekszenek, meghatározott társadalmi szerepek szerint, kölcsönösen megértve egymást. A forgatókönyvbeli esemény vagy helyzet megvalósulása kanonizált eseményszerkezet szerint történik, megadott feltételek érvényesülése esetén. Közismert forgatókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója. A vásárlás szereplője a két személy, a vásárló és az eladó társadalmi szerepében, kevésbé előtérben az üzlet, nyitva tartással. Feltételei közé tartozik, hogy az eladó áruval rendelkezzen, a vásárló pedig ellenértékkel (pénzzel). A vásárlás kanonizált eseményszerkezete az ezredfordulón a következőket tartalmazza: a feltételek meglétekor a vevő az üzletbe megy, ahol eladó várja, az üzletben kiválasztja a megfelelő árut (esetenként az eladó segítségével), majd fizet a pénztárnál, és távozik.

További összetett sémák szervezik a világról való tudást és a konstruálást, a nyelvi közléseket. Ilyen például a történetelbeszélés.

Míg a fogalmi tartományba rendezés és az idealizált kognitív modellek inkább a megismerés egyetemes módjai, illetve azok megnyilvánulásai, az összetett sémák kultúrához és történeti időhöz kapcsolódnak (az ISKOLA és a VÁSÁRLÁS fogalma kultúránként és történeti koronként változó), bár ezek is alapvetően nem tanult, hanem elsajátított, tapasztalati alapú kategóriák. A forgatókönyv és a tudáskeret beszélő és hallgató interakciójában, az interakció során lezajló kognitív műveletekben s azok eredményeként aktualizálódik. A séma nem pusztán a szöveg megértésének vagy kifejtő értelmezésének a modellje, hanem azt a mögöttes tudást mutatja be, amely lehetővé teszi a közösségi érvényű közlést.

2.2.6. Objektívizáció és szubjektívizáció

A nyelvi közlések egy jó része tárgyilagosan fogalmaz meg valamilyen eseményt, jelenetet. Ilyen mondatok vannak (37) példában:

- (37) a. Zsuzsi boldog.
b. Az elnök küzd majd a korrupció ellen.
c. Vigyázatok magatokra.

Ezekben a mondatokban a jelenetbeli szereplőket a beszélő nyíltan kifejezve, objektívan konstruálja meg, vagyis a szereplők a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg (még akkor is, ha a beszélő és a hallgató is szereplő a mondatban). Egyszerű hasonlattal:⁶² a szereplők egy képzeletbeli színpadon vannak a mon-

62 Vö. Langacker (2006: 18).

datbéli jelenet részeként, míg a beszélőtársak a nézőtérrel szemlélik a szereplőket. A (37) mondataiban a szereplők objektívan, objektívizálva konstruálódnak a beszélő által.

Más esetekben a beszélő bennfoglaltan a konceptualizáció részévé válik, mint (38)-ben:

- (38) a. *Bizony* Zsuzsi boldog.
- b. Az elnök *biztosan* küzd majd a korrupció ellen.
- c. *Aztán* vigyázzatok magatokra.

(38) mondataiban a dőlten szedett kifejezések (*bizony*, *biztosan*, *aztán*) a beszélő vélekedését, nézőpontját fejezik ki, anélkül, hogy a beszélő maga részévé válna a mondatbéli jelenetnek. Az idézett kifejezések szubjektívizációs műveleteket fejeznek ki.

A **szubjektívizáció** legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektívizált szereplőjévé válna.⁶³ A szubjektívizáció a konceptualizáló (a beszélő, a hallgató) rejtett jelenlétének jelölése, amelyre a beszélő önmagára irányuló figyelmének (önreferencia, önazonosítás) teljes hiánya jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektívizált.⁶⁴ Aszimmetria van a szubjektívizált és objektívizált elemek között, a kettő nem azonos mértékű. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. (39)-ben a-tól f-ig növekszik a szubjektívitas és csökken az objektívitas mértéke ((39a) teljesen objektívizált, (39e) a legnagyobb mértékben szubjektívizált, kismértékű objektívizált tartalommal):

- (39) a. Zsuzsi boldog.
- b. Azt hiszem, Zsuzsi boldog.
- c. Zsuzsi valószínűleg boldog.
- d. *Bizony* Zsuzsi boldog.
- e. Zsuzsi boldog lehet.

A szubjektívizáció fontos motivációs tényező a jelentésváltozásban (l. 7. A jelentésváltozás).⁶⁵

63 Vö. Lyons (1982), Traugott (1989), Stein–Wright eds. (1995), Traugott–Dasher (2002), Langacker (2006), Athanasiadou–Canakis–Cornillie eds. (2006), Verhagen (2007), Kugler (2014), Tolcsvai Nagy (2017b: 306–310).

64 Vö. Langacker (2006: 18).

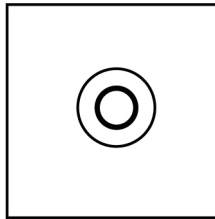
65 L. Traugott (1995).

2.3. A jelentésszerkezet

Az eddigi részekből már egyértelművé vált, hogy a jelentés főképp tapasztalatokból összeálló fogalmi szerkezet: a világ jelenségei fogalmakban, kategóriákban rendeződnek el a megismerés során. **A jelentés** mindig összetett szerkezet, amely alszerkezetekből áll. A **szemantikai alszerkezetek** a megismert entitások (dolgok, folyamatok, minőségek, viszonyok) elvonatkoztatott tulajdonságainak konceptuális elrendeződései. A dolgot megnevező nyelvi kifejezések (például a főnevek) számos elvont tulajdonságot hálózatban tartalmaznak. A viszonyt (relációt) kifejező nyelvi kifejezések (például az igék, melléknevek, igekötők, esetragok) jelentése jellegzetesen két figura viszonyán alapul.

Például a *fa* főnév dolgot jelöl, fizikai tárgyat. A *fa* nevű fizikai (és biológiai) tárgynak számos tulajdonsága rendeződik el a *fa* jelentésszerkezetében, mindegyik egy-egy **kognitív tartományban**. A fának jellegzetes alakja (körvonala) van, szerkezete, anyaga, mérete, színe, funkciója, esztétikuma és további összetevői mind egy-egy kognitív tartományban profilálódnak. Ezek az alszerkezetek egy teljes struktúrában **jelentésszerkezetet**, **komplex mátrixot** alkotnak.

A *-ban*, *-ben* inesszívuszrag a BENTLEVÉS fogalmát reprezentálja, két fogalmi összetevő viszonyával. A két összetevő két dolog, két entitás, **sematikus figura**, amely a határozórag jelentésében sematikusán jelenik meg. Az egyik figura egy dolog, fizikai tárgy, ami valahol, egy körülhatárolt térben van. A másik figura egy körülhatárolt tér, amelybe dolgok férnek, és amelynek a határa egy ponton átjárható.

3. ábra A *-ban/-ben* határozórag jelentésszerkezetének sematikus ábrája

2.3.1. A jelentésszerkezet dinamikus jellemzői

A jelentésszerkezet a mindenkori feldolgozásnak kitett dinamikus hálózat, nem véglegesen rögzített szerkezet, hiszen a mindenkori beszélő és hallgató a jelentést hozzáigazítja a kontextushoz. A jelentésszerkezet különböző mértékű változékonyságát több tényező alakítja.⁶⁶

66 Lásd Langacker (2008: 55–91).

Centralitás szempontjából az összetett jelentésszerkezet alszerkezetei eltérő jelentőségűek. Ez a hierarchikus különbség részben szövegkörnyezet és beszédhelyzet függvénye, részben azonban ezektől függetlenül is érvényesül. Egyes tulajdonságokat képviselő alszerkezetek fontosabbak lehetnek, mint mások. Például a KUTYA fogalmában és a *kutya* főnév jelentésében a prototipikus és viszonylag állandó körvonal (alak, Gestalt) tulajdonság és alszerkezet fontosabb, mint a változékony szín. Egyes tulajdonságok centralitása tehát meghatározó egy jelentésszerkezetben, míg kevésbé fontos tulajdonságok csak részben járulnak hozzá a komplex mátrixhoz. A dolgok referenciális állandósága alakítja a jelentésszerkezet centralitási jellemzőit: az állandóbb dolgok fogalmi szerkezetében állandóbbak a központi elemek.

A **feltűnőség** eltérő mértéke és módja szintén a dinamikus konstruálás eljárása szinonim jellegű konvencionális jelentésszerkezetekben. A jelentésszerkezet egyes alszerkezetei különbözőképpen válhatnak feltűnővé, kerülhetnek valamely hierarchia élére, például elsődleges tartományként. Így például az *ikra* és a *kaviár* lényegében azonos fogalom jelölője, jelentésszerkezetükben azonban más kognitív tartomány lesz az elsődleges, a feltűnő: az *ikra* esetében a szaporodás, a *kaviár* esetében az emberi élvezeti táplálkozás kerül előtérbe.

A fogalmi (szemantikai) **hatókör** szintén fontos tényező a szemantikai konstruálásban.⁶⁷ A megismerő ember a dolgokat és eseményeket más dolgokhoz és eseményekhez viszonyítva dolgozza fel, azokhoz a fogalmakhoz képest, amelyekkel rendszeresen együtt fordulnak elő, amelyek az adott fogalom megszokott fogalmi környezetét, vagyis fogalmi hatókörét adják a beszélők számára.

(40) Fáj a feje.

A (40) mondatban említett fej testrészt (többek között) az egész test részeként dolgozza fel a beszélő és a hallgató. A fej testrészt általában önálló fizikai tárgyként conceptualizálják a beszélők, a háttérben számontartva egy rész–egész szerkezetet is: a fej része a teljes emberi testnek. A fej közvetlen fogalmi hatóköre a test. Éppígy az ujjperc közvetlen fogalmi hatóköre az ujj, az ujj fogalmi hatóköre a kéz, a kéz fogalmi hatóköre a kar, a kar fogalmi hatóköre a törzs, a törzs fogalmi hatóköre a test. Hasonlóképpen egy rokonsági megnevezést nem a teljes rokonság hálózatában ért meg valamely beszélő és hallgató, hanem a közvetlen környezetben:

(41) Zsuzsának öt nagynénje van.

A hatókörnek három fő eleme van. A **teljes hatókör** a figyelem előterébe helyezett fogalomnak a teljes tartalma, a tágabban és állandóan vagy alkalmilag társított fogalmakkal együtt. A **közvetlen hatókör** az előhívott fogalom közvet-

67 Lásd Langacker (1987: 118–120, 1999b, 2008: 62–67).

lenül releváns része, a színen lévő fogalmi régió, a figyelem általános helye, egy egyedi beszédhelyzetben. A **profil** a közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókuszsa.

A FEJ fogalom közvetlen hatóköre a TEST, profilja a (14) példában a fej testrész fájó része. A NAGYNÉNI közvetlen hatóköre a SZÜLŐ, SZÜLŐ TESTVÉRE, teljes hatóköre a ROKONSÁG. Az igével kifejezett folyamatok szemantikájában is érvényesül fogalmi hatókör. A *megy* ige közvetlen hatóköre a MOZGÁS, amely időben határolatlan, közvetlen fogalmi hatókörén belül nincsen kezdőpont vagy végpont. Az *elmegy* ige temporális hatóköre határolt, kezdőpontja időben és térben sematikusan jelölve van.

A hatókör dinamikusan alakul a főnév és az ige jelentésében annak függvényében, hogy a mondatbeli, konstrukcióbeli tényezők mekkora szerkezetben maradnak profilálva, meddig terjed ki a funkcionális érvényességük (pl. az aspektus, a metafora mondatbeli szerepe esetében).

A **perspektíva** (a nézőpontoszerkezet) jelentős mértékben hozzájárul a jelentések szövegkörnyezethez igazításához (erről l. a 2.2.3. A nézőpont című fejezetet).

2.3.2. Típus és megvalósulás

Egy nyelvi kifejezés általános, dekontextualizált, kifejtő leírásában a szó **típus-jelentése**, a prototipikus jelentésszerkezet részletezhető. Ez a típusjelentés kontextusban különböző mértékű igazodásokkal, módosulásokkal valósul meg. A jelentésszerkezet dinamikus jellege lehetővé teszi a kontextushoz és a szövegkörnyezethez igazítást. A **hozzáigazítás** egyik nélkülözhetetlen művelete a típus példánnyá alakítása, a típus kontextusbeli **megvalósulása**.

Egy szó, főképp egy alapszófajú szó, például főnév, ige jelentésszerkezete teljes egészében általában nem tud előhívódni egy szövegben, kognitív (főképp emlékezeti) korlátok miatt a hálózatnak általában csak egy része aktiválódik. A kontextus a konstruálás során befolyásolja a figyelem irányulását. A beszélő a teljes jelentésszerkezetből arra a jelentésösszetevőre (vagy jelentésösszetevőkre) irányítja a figyelmet, amely az adott szövegvilágban a szándékának megfelelő. Például az *asztal* vagy az *alma* főnév jelentésszerkezete összetett, amelyből egy-egy nyelvi interakcióban csak egyes részek kerülnek a figyelem középpontjába (ez az aktív zóna). (42)-ben az *asztal*, (43)-ben az *alma* főnév jelentésének különböző részei profilálódnak ((42a): asztallap, (42b): az asztallap alatti tér; (43a): az alma külső felülete, (43b): az alma húsa).

- (42) a. A asztalra teszi a könyvet.
b. Az asztal alá tolja a széket.

- (43) a. Almát hámoz.
b. Almát eszik.

Típus és megvalósulás viszonya dinamikusan érvényesül egy kategória példányainak fokozat szerinti besorolásánál vagy poliszém jelentések elkülönítésénél.

Egy főnév vagy egy ige szemantikai tartalma önmagában egy típust jelöl, egy entitástípust. A típusmegjelöléssel lehetővé válik egy sor entitás azonosítása, amely entitások az adott kategóriába tartoznak a prototípuselv alapján. A típusmegjelölésnek különféle specifikációs szintjei vannak. Az *alma* főnév éppúgy típust (kategóriát) jelöl, mint a *zöld alma*, jóllehet ez utóbbi egy kisebb típus.

A megvalósult példány mindig feltételez egy megvalósulási tartományt. Ez a tartomány olyan közvetlenebb fogalmi közeg, amelyben bizonyos alaptulajdonságok érvényesülnek: fizikai dolgok esetében például a tér, az alak, folyamatok esetében az idő. Egy megvalósulásnak mindig meghatározott helye van a megvalósulási tartományban. E viszony is a fogalmi és szemantikai konstruálás tényezője.

Egy nominális (főnévi csoport, határozatlan vagy határozott teljes főnév) a típusnak egy megvalósulását, példányát jelöli (függetlenül annak számosságától, granuláltságától). Egy számot, személyt, igeidőt és módot, határozottságot jelölő véges ige (a mondat lényegi összetevője) szintén egy típus megvalósulását jelöli. A megvalósulás funkciója az, hogy valamely entitást (dolgot vagy folyamatot) azonosítva megnevezzon, és ezáltal erre az entitásra irányítsa a pillanatnyi figyelmet valamely nyelvi reprezentációban. A típus megvalósulásának alakítója a kontextus, fő művelete az episztemikus lehorgonyzás (l. 6.1. Az elemi mondat jelentésének alapszerkezete).

3. Egyszerű jelentésszerkezetek

A szemantikai szerkezet funkciói több szempontból írhatók le. Ezek a szempontok a következők:

- a szemantikai szerkezet általános jellege,
- a szemantikai szerkezetek típusai (ezek a típusok például olyan sémák, amelyek a szófajba rendeződést eredményezik, vagyis a világ jelenségeinek különböző nézőpontú konceptuális feldolgozásai).

Az alábbiakban a szemantikai szerkezetek egy nagy csoportjáról lesz szó, a nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezések jelentéséről. A nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezés egyetlen alaktani egység: egy szó (szótári szó) vagy nyelvtani elem (például határozórag, igekötő, névutó). A nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezések jelentése is összetett, szerkezetes önmagában.

Az egyszerű nyelvi kifejezéseket, nyelvi elemeket két nagy csoportban alkalmazza a beszélő ember. Az egyik csoportba a nyelvtani elemek tartoznak, például a névelő, a határozórag (esetrag), a névutó, az igeragok, a grammatikai jelek, az igekötő és a névmás. Ezeknek a nyelvi elemeknek a jelentése sematikus (egyszerű és elvont), osztályuk zárt (egy-egy ilyen csoport tagjainak száma megadható és nem bővül), jelentésszerkezetük fogalmilag nem terjedhet ki az emberi megismerés minden lehetséges fogalmi területére, azaz fogalmilag korlátozottak.⁶⁸ A másik csoportba a fő szófajok tartoznak (főnév, ige, melléknév, határozószó). Ezeknek a nyelvi elemeknek a jelentése részletezett (összetett és kevésbé elvont), osztályuk nyitott (egy-egy ilyen csoport tagjainak száma meghatározatlan és bővíthető), jelentésszerkezetük fogalmilag kiterjedhet az emberi megismerés minden lehetséges fogalmi területére, azaz fogalmilag nem korlátozottak.⁶⁹

A nyelvi elemek jelentésszerkezete a fogalmi archetípusok jellege szerint is különböző típusokra oszlik. Vannak **dolgokat** kifejező szemantikai szerkezetek (ilyenek a főnevek vagy a személyes névmások), és vannak **relációt** (viszonyt) kifejező szemantikai szerkezetek (ilyenek a határozóragok, a névutók, az igekötők, vagy az ígék). Az **atemporális relációk** jelentésszerkezete nem tartalmaz idővonatkozást (például a statikus határozóragokban vagy névutókban, a mellénevekben és határozószókban), illetve imaginációs feldolgozással van temporalitásuk a háttérben (például a dinamikus határozóragokban vagy névutókban, az igekötőkben), a **temporális relációk** tartalmaznak idővonatkozást, és folyamatot fejeznek ki (ezek az ígék).

68 Vö. Talmy (2000a: 21–96).

69 Vö. Talmy (2000a: 21–96).

Az alábbi részek ezek szerint a szempontok szerint mutatnak be fontos jelentésszerkezeteket, szófaji és nyelvtani kategóriákhoz kapcsolva.

3.1. A dolog kifejezése: a főnév

A nyelvi kifejezések mindig megkonstruálják fogalmilag, azaz szemantikailag azt a tartalmat, amit a beszélő hozzáférhetővé tesz. Vagyis az adott fogalmi tartalomtól előtérbe helyezik azt, ami éppen fontos. A fogalmi archetípusok a legősibb és legtágabb fogalmak, amelyekben az ember a világ dolgait elhelyezi. A fogalmi archetípusok egyike a **dolog**. A dolgot jellegzetesen **főnév** jelöli.

A megismerő és beszélő embert dolgok (dologként megértett entitások) özőne veszi körül, és hasonlóan rengeteg dologról képes beszélni. A sok dolog igen sokféle lehet. A nagy változatosságot a dolgok megnevezése tartja egy kategóriában: a különféle dolgokat egyaránt főnév jelöli. Főnév például a *kő*, az *asztal*, az *arany*, a *víz*, a *szereket*, a *futás*. Mindegyik felsorolt főnév dolgot nevez meg, jöllehet ezek a dolgok nagyon különbözőek. A különböző dolgok a megismerésben, a kategorizációban kerülnek egy kategóriába. Így alakul a főnév nyelvi kategóriája. A főnév a prototípuselv szerint működő kategória: sugaras szerkezetében

- a prototipikus példányok (például a fizikai tárgyat jelölők) a központi tagok,
- elvont tulajdonságok hálózata teszi lehetővé a példányok besorolását,
- határai nem élesek (például a főnév és a főnévi igenév elkülönülésében).

A prototipikus dolog a **fizikai tárgy**. Az embert körülvevő természeti és ember alkotta fizikai tárgyak időben viszonylagos állandóságot mutatnak (nem változik az alakjuk, a méretük, a színük, az anyaguk), a megismerésben nem vagy alig játszik szerepet az időbeliség. A tárgyak emellett térben körülhatároltak, kiterjedésük fölismerhető, ezáltal elkülönülnek más tárgyaktól. A fizikai tárgyak az ember számára mindig elhelyezkednek valahol a térben. A fizikai tárgyak a legközvetlenebbül tapasztalható dolgok, amelyek megismeréséből jön létre a DOLOG fogalma, szemantikus fogalmi szerkezete. A dolgot kifejező szó a főnév, ha dolgokat nevezünk meg szóval, akkor az a szó általában főnév.⁷⁰ Így jelölnek időben állandó és körülhatárolt fizikai tárgyakat a következő főnevek:

- (1) *kő, hegy, asztal, ház*

70 A főnév szemantikája, funkciói részletezésére vö. Hopper–Thompson (1985), Langacker (1987: 244–494, 1991a), Givón (2001: 55–68), Frawley (1992: 62–138), Radden–Dirven (2007: 61–169), Kiefer (2000: 139–169), Tolcsvai Nagy (2017b: 353–361).

A konceptuálisan kialakított **prototipikus főnévre** jellemző:

- fizikai tárgyat jelöl,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy időben (viszonylag) állandó,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy anyagból van,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy kiterjedésében körülhatárolt,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van.

Más dolgokat általában a fizikai tárgyak sémájának analógiájára, mintájára dolgoz fel az emberi megismerés. Az alábbi főnevek az utánuk megadott kifejezésekben nem 'fizikai tárgy' jelentésben szerepelnek, a kifejezések jelentésszerkezetébe mégis mint fizikai tárgyak épülnek be, jelentésükben tárgyiasulnak, tárgyszerű fogalommal alakulnak:

(2)	a. víz	~	vizet hoz
	b. ég	~	az égben repül egy madár
	c. ész	~	észben tart, észébe jut
	d. szeretet	~	szeretete kisugárzik
	e. tánc	~	a tánc a művészet egy megvalósulása
	f. futás	~	futás közben elesett

Anyagot jelöl a *víz* főnév, tehát olyan dolgot, amelynek nincsen állandó térbeli körülhatároltsága. Az anyag fogalmában a térbeli körülhatároltság, a jellegzetes és állandó alak nem profilálódik (nem jelölődik). A *vizet hoz* kifejezésben a víz fogalma mégis tárgyiasul, fizikai tárgyként képeződik le. Hozni, azaz térben a beszélő felé közelítve mozgatni elsődlegesen fizikai tárgyakat lehet, a *hoz* ige jelentése, fogalma szerint is. Vizet csak körülhatárolva, edényben lehet hozni, mintha fizikai tárgy lenne, az őt tároló edénnyel együtt. Tehát az anyagot a megismerő elme gyakran fizikai tárgyként dolgozza fel, és így fejezi ki nyelvi formában.

Az *ég* főnév elsődleges jelentése 'a föld légköre'. A földön élő ember számára nem tapasztalható határozott körvonala, véges térbeli kiterjedése, inkább határ nélküli kiterjedése a feltűnő, amely kiterjedésében a megismerő ember benne van. *Az égen repül egy madár* kifejezésben az *ég* anyagfogalma tárgyiasul, fizikai tárggyá alakul, amelynek van felülete, és amellyel más fizikai tárgy (az itteni példában a madár) érintkezni tud.

Az *ész* főnév a magyarban nem fizikai tárgyat, hanem elvont fogalmat fejez ki. Elsődleges fogalmi tartalma az ELME, a külső hatásokra és a belső motivációkra reagáló EMBERI ÉRTELEM.⁷¹ Az *ész* fogalmát és az *ész* főnév jelentését ennek ellenére gyakran valamilyen fizikai tárgy segítségével értjük meg, például egy

71 Az *ész* filozófiai, pszichológiai értelmezéseit itt nincsen mód összefoglalni, jóllehet mindaz visszahat az *ész* mindennapi megértésére.

metaforikus szerkezetben. Az *észben tart* kifejezés fogalmi tartalma röviden a következő: 'valamilyen módon megszerzett, feldolgozott elméleti tudást elméjében tárol és előhívhatóvá tesz'. Az *észben tart* kifejezés ezt a fogalmi tartalmat a TARTÁLY elvont sémájával teszi érthetővé. A TARTÁLY sematikus módon olyan szilárd anyagból készült, belül üreges tárgy, amelybe más tárgyak helyezhetők. Az idézett kifejezésben az ÉSZ TARTÁLY, amelybe a kognitív séma szerint dolgok, itt tudáselemek helyezhetők, ott tarthatók és onnan elővehetők.

A *szeretet* főnév elsődlegesen emberi érzelmet jelöl, a mások iránti cselekvően elfogadó magatartás megvalósulását. Dolog, de nem fizikai tárgy. A *szeretete kisugárzik* kifejezésben a szeretet fogalma tárgyasul, fizikai tárgyként értődik, amely metaforikusan fényt bocsát ki.

A TÁNC fogalmának központi összetevője az emberi test akaratlagos, ritmikus, gyakran művészi mozgása. Ez a mozgás, amelynek időbeli szerkezete van, a *tánc* főnév jelentésében dologként konstruálódik meg: időbeli szerkezete háttérbe szorul, a mozgás egyetlen fogalmi szerkezetben összegződik.

A FUTÁS fogalmának központi összetevője az ember gyors, akaratlagos, saját energiaforrásból származó helyváltoztató mozgása. Ez a mozgás, amelynek időbeli szerkezete van, a *futás* főnév jelentésében dologként konstruálódik meg: időbeli szerkezete háttérbe szorul, a mozgás egyetlen fogalmi szerkezetben összegződik. Úgy is lehet fogalmazni: *jó dolog a futás*.

Összegezve: a főnév tárgyként konceptualizált, tárgyasított dolgot jelöl. A főnév kategóriája szemantikai szempontból tagolt, prototípusjelölő mutatható ki. A kategória középponti tagja a fizikai tárgyat megnevező főnév (*kő, asztal*). E példányok köré rendeződnek a kevésbé prototipikus példányok csoportjai (nyalábjai), például az anyagnevek, az érzelemnevek, a cselekvés- vagy folyamatnevek. A prototipikus főnév jelentésében is egyértelműen különbözik az igétől, míg a cselekvés- vagy folyamatnevek közel állnak az igéhez (igéből vannak képezve a magyarban, és van eseményszerkezetük).

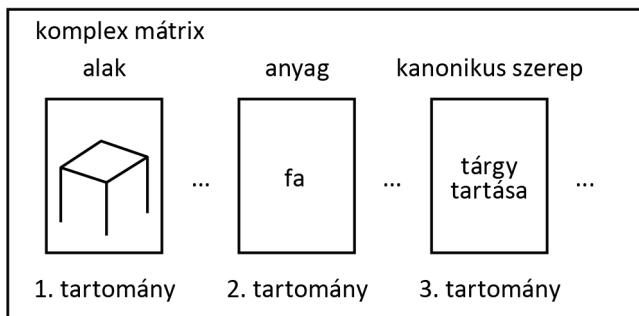
A dolgok megismerése, időbeli állandóságuk és térbeli körülhatároltságuk felismerése a dolgok tulajdonságainak feldolgozásán alapul. A dolgok mentális reprezentációja a dolgok tulajdonságainak elvont reprezentációja révén lehetséges. A megismerő elme számos dologgal, így fizikai tárggyal találkozik, amelyeket egyrészt körülhatárol és elkülönít, másrészt valamilyen hasonlóság alapján csoportosít. Valójában azonban nem egyszerűen dolgokat, hanem a dolgok tulajdonságait különíti el és hasonlítja egymáshoz. A tulajdonságok csoportosításából alakul ki a tapasztalati alapú kategória. Például számos hasonló alakú, különböző színű, hasonló méretű, belső felépítésű és anyagú, kívül keményebb, belül puhább, ehető tárgy elvonatkoztatott jellemzőiből áll össze az ALMA fogalma.

A főnév jelentése szerkezetes, miképp a dolog fogalma is strukturált. Valamely dolog kategóriája, a róla való fogalmi tudás az absztrahált és sematizált tulajdonságok hálózatából áll össze. A feldolgozott tulajdonságok entitásokká absztrahálódnak. A fogalom szerkezete mint hálózat kölcsönös kapcsolatban álló entitások szerkezete.

A *asztal* főnév egyszerű és gyakori szó a magyarban. Az *asztal* főnév jelentésszerkezete az **absztrahált és sematizált, entitásokként feldolgozott tulajdonságok hálózataként** áll össze. Az ASZTAL fogalmához tartozó számos tulajdonság közül például megemlíthetők a következők: alak, anyag, szerkezet, méret, kanonikus funkció. Ezek a fogalmak tapasztalatokból lettek elvonatkoztatva és sematizálva a mindenkori megismerés során, az ASZTAL fogalmában entitásokként kapcsolódnak egymáshoz.

Egy dolog tulajdonságait reprezentáló entítások (elvont tulajdonságok) **megismerési tartományokban (kognitív tartományokban)** írhatók le. A megismerési tartomány a megismerés egy jellegzetes fogalmi közege, például az egyszerűek közül a háromdimenziós tér, a méret, a szín, az összetettebbek közül a funkció. A megismerési tartományban a prototipikus dolog (tulajdonság) más dolgok háttére előtt profilálódik, jelölődik.

Az 1. ábra az *asztal* főnév jelentésmátrixának sematikus diagramját mutatja be, három tulajdonság megjelölésével. A külső négyszög a teljes jelentésszerkezet (jelentésmátrix) határolója, a belső három négyszög egy-egy kognitív tartomány, fölötte a tartomány neve, benne a profilált tulajdonság.

1. ábra Az *asztal* jelentésmátrixának részlete⁷²

A főnév jelentésszerkezetének fontos tulajdonsága az egyes tulajdonságok kölcsönös kapcsolata, szoros összetartozásuk és szemantikai sűrűségük, amely belső stabilitást eredményez. Mindez a dologfogalmak kategorizációja, a tulajdonságok csoportosítása során alakul ki.

Egy főnév jelentésének mint komplex mátrixnak a következő további jellemzői fontosak.

Egy főnév általános, dekontextualizált, kifejtő leírásában a megadott jelentésszerkezet a főnév típusjelentése. Ez az adott főnév prototipikus jelentésszerkezete, mint főntebb az *asztal* főnévé, amely részletezhető. Ez a típusjelentés kontextusban különböző mértékű igazodásokkal, módosulásokkal valósul meg.

72 Langacker (1991b: 5) alapján.

A jelentésmátrix teljes egészében általában nem tud előhívódni egy szövegben, kognitív (főképp emlékezeti) korlátok miatt a hálózatnak általában csak egy része aktiválódik. A főnév jelentésének kontextuálisan előhívódott része az **aktív zóna**. Az aktív zónát az adott főnév közvetlen és tágabb szövegbeli környezete határozza meg. (3)-ban a *kocsi*, (4)-ben az *ablak* főnév jelentésének különböző részei profilálódnak (3a: a kocsi külső felülete, 3b: a kocsi motorja, 3c: a kocsi csomagtartója, 3d: a kocsi utastere; 4a: az ablak üvege, 4b: az ablak kerete).

- (3) a. Zsuzsa kocsit mos.
b. Zsuzsa kocsit szerel.
c. Zsuzsa a kocsiba rakodik.
d. Zsuzsa kocsit takarít.

- (4) a. A kisfiú betörte az ablakot.
b. János befestette az ablakot.

Minden főnév jelentésszerkezete összetett. A **szemantikai összetettség** többféle lehet. A szemantikai összetettség jellege a főnévvel jelölt dolog jellegétől, a dolog fogalmi feldolgozásától függ. Az elvont tulajdonságok (entitások) egymáshoz való viszonyuk szerint alkothatnak heterogén vagy homogén összetettséget (a közöttük lévő határ nem éles).

A dolgok közül a tárgyakat jelölő főnevek **heterogén** összetettséget tartalmaznak, az anyagot jelölő főnevek **homogén** összetettséget. A tárgyak több részből állnak, és az emberi megismerés is így, részekből állva konceptualizálja azokat. Például a *fa* vagy az *autó* főnév jelentésszerkezete heterogén tartalmú, mert a jelölt dolog eltérő sematizált részekből áll.

Más dolgok, például anyagot megnevező főnevek jelentésszerkezetében az anyag a mindennapi tapasztalat szerint homogén, mennyiségétől és alakjától függetlenül. Emellett adagokra osztható, valami más (például tartály) ad neki alakot. A *homok* vagy a *víz* főnév jelentésszerkezete homogén tartalmú, mert a jelölt dolog azonos sematizált részekből áll. A *homok* sematizált része a homokszem, (nagyjából) azonos jelleggel: mérettel, anyaggal. A *víz* vagy a *levegő* anyaga a nyelvi jelentés szerint úgy homogén, hogy anyagi részei nem különülnek el elvont tulajdonságként, azaz jelentésegységként (a hétköznapi tapasztalat feldolgozásában).

Másként homogén az *erdő* vagy a *tömeg*: mindkét főnév homogén jellegű, mert az őket alkotó egységek (a fák vagy az emberek) az egész dolog, vagyis az *erdő* vagy a *tömeg* nézőpontjából azonos jellegűek egyenrangúak. A sok vagy több azonos vagy hasonló elemből álló dolgok granuláltságának mértéke és jellege része az e dolgokat jelölő főnevek jelentésének, de a granuláltság nem profilálódik ezekben a főnevekben.

Van olyan főnév, amely úgy nevez meg több vagy sok, egyenlő egyedből álló egységet, dolgot, hogy különbséget tesz az egyedek között: az egyik egyedet

előtérbe helyezi, profilálja a többi háttére előtt, például rész – egész viszonyban. A *hétfő* jelentése naptári nap, a hét első napja, amely napot a héthez, a hét nap egységéhez viszonyítva dolgozza fel a beszélő. A *hétfő* tehát egyszerre egész, önálló dolog, és rész, a hétnek egy egysége. A testrésznevek, a rokonságnevek hasonlóan érthetők a RÉSZ – EGÉSZ séma szerint.

A prototipikus főnév térben körülhatárolt fizikai tárgyat jelöl. Ilyen főnév a *kő*, az *asztal*, az *alma*. A körülhatárolt fizikai tárgyak alakja jellegzetes, viszonylagosan állandó. Más dolgok térbeli **körülhatároltsága** a környezetük-től függ, vagy nem mutat jellegzetes alakot.

Egyes anyagok, főképp a folyadékok határait az őket tároló vagy körülvevő edények határozzák meg. A *víz* jelentésszerkezetének (mátrixának) része a folyékony jelleg, a leggyorsabb lefolyás elve, az állandó alak nélküiség, amelyet a környezet szilárd tárgyai vagy egy edény tehet körülhatárolttá. A *levegő* jelentésszerkezetének (mátrixának) része a gáznemű állapot, a közvetlen láthatatlanság, az alak nélküiség és az általános jelenlét. Az *arany* anyagnév jelentésszerkezetének (mátrixának) része a szilárd jelleg, az állandó alak nélküiség, illetve az esetleges és szabálytalan körülhatároltsága.

Más dolgok nagy kiterjedésű, nem pontos körvonalú jelenségek, amelyeknek fizikai anyagi jellegük elsődleges szempont fogalmuk kialakításában: például a *tenger*, *ég* főnév által jelölt dolgok körülhatárolatlan jelleggel konceptualizálódnak, mert teljes körülhatároltságuk nem tapasztalható közvetlenül.

A számosság és a körülhatároltság tulajdonsága gyakran összekapcsolódik, például a *homok*, *liszt*, *borsó* főnevek esetében. A fentieknek megfelelően lehetséges: *egy asztal*, *egy alma*, *egy tömeg*, de *egy pohár víz*, *egy darab arany*, *egy zsák homok*, *egy marék borsó*.

A nem fizikai tárgyakat vagy anyagot jelölő főnevek körülhatároltsága fokozat szerint elvont. Az *erdő* vagy a *tömeg* főnév térben is körülhatárolható dolgot jelöl, de ez a körülhatároltság nem tapasztalható közvetlenül egészében.

Más dolgok, például a *rokonság*, a *nép*, *nemzet* főnevek által jelöltek térbeli körülhatároltsága annyiban elvont, amennyiben a megnevezett dolgok alkotó egyedei nincsenek egy valós térben, inkább a konceptualizáló által létrehozott elvont, virtuális térben jelennek meg együtt.

A prototipikus főnév alapbeállításban számszerűleg egyetlen egy dolgot jelöl (1. még 6.2.2. Személy és szám, számosság):

(5) *kő*, *hegy*, *asztal*, *ház*

Más főnevek viszont elsődleges jelentésükben közvetlenül tartalmazzák a **számosság** valamilyen tulajdonságát (ezeket tekintik hagyományosan gyűjtőneveknek). Például a *nyáj*, *tömeg*, *gyűjtemény*, *készlet*, *erdő*, *lomb*, *hegység* főnevek jelentésének egyik fontos elvont tulajdonsága a sok azonos vagy hasonló elem, amelyből az egész mint dolog összeáll. A számosság vagy azonos elemekből állás (granuláltság) mértékét fokozat szerint lehet jelölni. A (6) szósora szinonim,

de az egyes főnevek különböznek a számosság (az alkotóelemek sokasága) vagy az egész jelöltségének előtérbe állításában:

(6) tömeg – csődület – sokadalom – sokaság – emberek

A (6)-ban felsorolt főnevek egyaránt a 'sok ember egy térben valamely okból összegyűlve, egységként' jelentését jelölik, de eltérő nézőpontból. A *tömeg* a sok emberből álló egységet, az egészet helyezi előtérbe, az *emberek* az egység elemeit, a sok embert profilálja. A többi főnév átmenet a két szélső főnév között: a *csődület* inkább az egészet hangsúlyozza, a *sokaság* inkább az egész elemeinek számosságát.

Összegezve a főnév általános jelentésbeli jellemzőit: a főnév tárgyiasított, tárgyként konceptualizált dolgot jelöl. Fő fogalmi jellemzői: a tárgyszerűség, a temporalitás hiánya, a térbeliség, az egymáshoz kapcsolódó, absztrahált tulajdonságokból álló szemantikai szerkezet fokozat szerint érvényesülnek az egyes főnevekben. A prototipikus főnevekre teljes vagy jórészt teljes mértékben jellemzőek ezek a jegyek, a kevésbé prototipikusokra kevésbé, például egyes elvont főnevek (*futás, szeretet*) több időbeliséget tartalmaznak. Ebben a minőségében a főnév **szemantikailag független**, mert egy dolog főnévvel való reprezentációja konceptuálisan független bármely eseménytől, amelyben részt vehet. Ugyanakkor a főnév által előhívott fogalom – mint minden más fogalom – nem magában áll, hiszen minden fogalom aktiválása további fogalmak aktiválásával, asszociálásával jár, ezért minden főnévi jelentésnek megvan a maga támogató közege. A főnév támogató fogalmi közege azoknak a fogalmaknak a sora, amelyekkel jelentésszerkezete érintkezik, de amelyektől ez a komplex mátrix egyúttal elkülönül.

3.2. A folyamat kifejezése: az ige

A nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak. A fogalmak a világ jelenségeinek tapasztalati alapú kategorizációs leképezései, konstruálásai a megismerésben. Kiemelkedően fontos archetipikus fogalom a **folyamat** (vagy **esemény**), amelyet prototipikusan **ige** jelöl.

A világban tapasztalt jelenségek egy csoportja, kategóriája az emberi megismerésben a **folyamat** (másképp: esemény) kategóriája. Például szemmel észlelhető, hogy egy zászló leng a szélben, egy ember megy az utcán, valaki becsuk egy ajtót. Mind a három példa egy-egy folyamatként reprezentálódik az emberi megismerés számára. A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. Az időben lezajló folyamat valamely dolgokkal, a folyamatban részt vevőkkel kapcsolatos: például egy tárgy mozog, egy személy megy valahová, egy személy tesz valamit egy tárggyal. Ezeket a folyamatokat, és megszámlálhatatlanul sok más további folyamatot fogalmi szerkezetként dolgozza

föl az emberi elme. E fogalmak időbeli viszonyokat fejeznek ki szereplők (dolgok) között. A folyamatot a nyelvben ige fejezi ki: *leng, megy, becsuk*. Az ige a folyamatot nyelvenként meghatározott módon jelöli.⁷³

Többféle prototipikus ige is megnevezhető, azaz többfajta igitípus is az ige kategóriájának középponti részében van. Az egyik prototipikus ige mozgást fejez ki (például: *mozog, megy, repül, csúszik, folyik*). Egy másik prototipikus ige fizikai tárgyra irányuló cselekvést fejez ki (például: *fog, harap, dob, vág, becsuk, eszik*).

A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több szereplő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki,
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejez ki,
- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusan jelöli, egy esemény térbeli helye a szereplők elhelyezkedésétől függ,
- a szereplők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: egy **szereplő**, az **elsődleges figura** (a **trajektor**;⁷⁴ tr) és egy másik szereplő, a **másodlagos figura** (a **landmark**,⁷⁵ lm) viszonyának temporális feldolgozása. Olyan mentális feldolgozás, amelyben az időbeliség elemi, pillanatnyi állapotok egymásra következéséből áll. A *belép* ige mozgást fejez ki, mint (7)-ben.

- (7) a. *belép* valaki valahová
b. A rektor *belépett* a terembe.

A *belép* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két szereplő (valaki és valahová) időbeli viszonyát fejezi ki (ezeket a két karika jelöli az ábrán). Az egyik szereplő a térbeli mozgás, a cselekvés végrehajtója (ezt jelöli a kisebb vastagabb karika), a másik szereplő az a körülhatárolt tér, ahová a mozgás végrehajtója bejut (ezt jelöli a nagyobb vékonyabb karika).

Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok egymásra következésével reprezentálja. A 2. ábra három elemi állapotot mutat be a lehetséges sok közül: a kezdőt, egy közbülsőt, és a befejező pillanatnyi állapotot, mindegyiket egy-egy négyzetben. A teljes szerkezet ábráin belüli négyzetek kognitív tartományok,

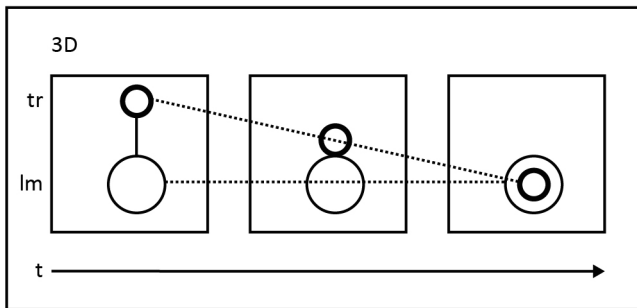
73 Az ige szemantikája, funkciói részletezésére vö. Hopper–Thompson (1985), Langacker (1987: 183–213, 1991a), Givón (2001: 69–80), Frawley (1992: 140–195), Radden–Dirven (2007: 171–265), Kiefer (2000: 201–237).

74 L. a 26. oldal 27. lábjegyzetét.

75 L. a 26. oldal 27. lábjegyzetét.

amelyek egy-egy pillanatnyi állapotot reprezentálnak, és amely kognitív tartományok az igék esetében azonosak a teljes jelentésszerkezetben. A *belép* ige esetében a kognitív tartomány a háromdimenziós tér.⁷⁶ Az időt a pillanatnyi állapotok belső ábrái alatti vízszintes nyíl jelöli.

A folyamat eseményszerkezete minden ige esetében specifikus, több általános tényezővel. A *belép* ige eseményszerkezetének része a sematikus kezdő- és végpont térben, a végpont elérése néhány járó lépéssel. A 2. ábra a *belép* ige jelentésszerkezetét (komplex mátrixát) ábrázolja.

2. ábra A *belép* ige sematikus jelentésábrája⁷⁷

A *belép* ige a körülhatárolt térbe jutást időbeli folyamatként fejezi ki, két szereplő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon. Mind a szereplőket, mind a térbeli viszonyokat sematikus tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli.

Az eddigieknek megfelelően az ige jelentése több **alszerkezet**ből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők:

- a figurák (szereplők),
- a temporális viszony, a folyamat,
- a folyamat eseményszerkezete.

A prototipikus ige jelentésszerkezetében két szereplő időbeli viszonya fejeződik ki. A két szereplő sematikus, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus szereplők figurák az ige jelentésszerkezetében. A **figura** olyan dolgot jelöl, amely csak sematikus, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviselést az ige jelentésében. Az alábbi igék után a névmások nevezik meg sematikus a figurákat.

⁷⁶ A háromdimenziós rövidítése a későbbiekben 3D, a kétdimenziósé 2D.

⁷⁷ Langacker (1987: 245).

- (8) esik – valami
van – valami
van – valami, valahol
török – valami
tör – valaki, valamit
fut – valaki, valahová, valahonnan
olvas – valaki, valamit
ül – valaki vagy valami, valahol
megy – valaki, valahová
kinyit – valaki, valamit

Például a *belép* ige jelentésszerkezetében szereplő a VALAKI és a VALAHOVÁ. A VALAKI sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: cselekvő (prototipikusan emberi lény), aki saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgást hajt végre. Ezt a szereplőt az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura, a trajektor reprezentálja. A VALAHOVÁ sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: körülhatárolt tér, térbeli hely, amelynek határa egy ponton átjárható, és amelybe más dolgok, például emberi lények bemehetnek, elhelyezkedhetnek. Ezt a szereplőt az ige jelentésszerkezetében a másodlagos figura, a landmark reprezentálja. A két szereplő közül a figyelem a humán cselekvőre irányul, ez a feltűnőbb, ez lesz az elsődleges figura.

Az **időbeliség** (temporalitás), a folyamat jelleg az ige jelentésszerkezetének fő összetevője. Az ige a két vagy több szereplő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza inherensen. Minden ígével kifejezett folyamat időben történik, időtartama van.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó online művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel.⁷⁸ Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a **szekvenciális letapogatás**.

A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva.⁷⁹ Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli az ige. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A szekvenciális letapogatás, az egymásra követke-

78 L. Langacker (1987: 248–253).

79 Langacker (1987: 248–253, 2008: 111).

zésen alapuló feldolgozás a mozgófilm képkockáinak elemi állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamat jellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli deiktikus, múlt, jelen, jövő igeidővel; a lehorogonyzó igeidőt az ige belső, inherens idejére helyezi rá a beszélő.

A két szereplő közötti folyamat, a *belép* igében reprezentált temporális viszony a következőképpen jellemezhető: az elsődleges figurával képviselt cselekvő időben végrehajtott, szemantikailag elemi állapotok egymásutánjában leképezett mozgás révén a másodlagos figurával képviselt körülhatárolt térbe jut.

Az **eseményszerkezet** az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll. Minden igenek saját eseményszerkezete van, amely különbözik a többitől.

A *belép* ige eseményszerkezetének legfontosabb összetevői a következők. A cselekvő mint elsődleges figura egyenes testtartással, arccal előre, 1–3 lépéssel végrehajtott, átlagos járási sebességű mozgást végez, amelynek eredményeként a másodlagos figura által reprezentált körülhatárolt fizikai térbe jut.

Az ige rendkívül változatos a szereplők, a folyamat és az eseményjelleg **változatossága** szerint. E tényezők együttállásai további variációs lehetőségeket jelentenek.

Az igével leképezett folyamatbeli **figurák** (szereplők) rendkívüli változatosága többek között a szereplők cselekvő jellegével jellemezhető. A prototipikus szereplő a cselekvő (ágens, emberi lény, aki másra irányuló cselekvést hajt végre) és az elszenvető (páciens, élőlény vagy tárgy, dolog, amelyen egy cselekvő valamilyen cselekvést végrehajt, amelyen valamilyen változás végbemegy). Vannak figurák, amelyekre a mozgás jellemző, másokra a létezés. A figurák aktív és passzív jellege közötti különbséget mutatja be (9) két mondata, amely ugyanazt a jelenetet fejezi ki, de az egyikben a cselekvőre (az aktívra), a másikban az elszenvetőre (a passzívra) irányítja a figyelmet:

- (9) a. Pisti betörte az alakot.
b. Az ablak betört.

Az ige jelentésszerkezetének **folyamat** összetevője, a temporalitás nagy változatosságot mutat szintén. A különböző folyamatok konstruálódhatnak hosszúság és rövideg szerint. Időben rövid folyamatot jelöl például a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *van, dolgozik, olvas, megy, lehiül* ige. A hosszúság – rövideg skálán vannak szélső értékben rövid igék (ilyenek „mozzanatos” igék, például *tüsszent*), és szélső értékben hosszú igék (ilyenek a létezésre vonatkozó igék, például *van*).

Az egyetlen abszolút rövid folyamatot tartalmazó igék közé tartoznak a mozzanatos igék, amelyek nem csak rövid folyamatokban, hanem egy többször megismétlődhető eseménynek egyetlen elemét képezik le (például *roppan*, de

ropog). Az abszolút rövid folyamat tehát más konstruálásokban ismétlődhet (ilyenek a gyakorító tartalmú igék, például *villog*, de *villan*).

Egyes igék folyamatlekepezésében van időbeli kezdő- és végpont, más igékben nincsen (ez a tényező befolyásolja az igék aspektusát; l. lejjebb). Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul*, *elindul*, végpontot tartalmazó ige például az *elmegey*, *leesik*, *elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik* (az eső), *olvas* igékben. Az időbeli kezdő- és végpont az ige jelentésszerkezetében mindig sematikus, tehát az ige jelöli, hogy a folyamat valamikor elkezdődik és befejeződik, de hogy ez a beszédidőhöz képest mikor történik meg, azt az ige nem tartalmazza.

A folyamat gyorsasága (intenzitása) szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat gyors, nem pillanatnyi, de intenzív, ha az adott idő alatt a folyamat során sok részesemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*suhan*), szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megey*). Gyermek, kamasz növéseére például a *megnyúlik* inkább a növekedés intenzitását, időbeli gyorsaságát jelöli, míg a *megegnő* a folyamat átlagos intenzitását és eredményét.

A folyamat **eseményszerkezete** nagyon változatos, a másik két tényezőhöz hasonlóan.

Az eseményszerkezet lehet tagolt (heterogén), tagoltsága lehet összetettség alszerkezetekkel, vagy ismétlődő elemekkel. Az eseményszerkezet lehet tagolatlan (homogén).

Az ige különböző szempontból elkülönített fajtái (tranzitív – intranszitiv; cselekvő, mediális, visszaható, műveltető, kölcsönös, szenvedő) a három tényező (a szereplők jellege, a folyamat jellege és az eseményszerkezet fajtája) különböző együttállásaiból jön létre. Az akcióminőség lényegében a folyamat temporális jellegének és az eseményszerkezetnek a kombinációja.

A három tényező, kivált a figurák (szereplők) és az eseményszerkezet különböző együttes változatai az igének egy további sajátosságát eredményezik. Az ige a folyamatot aszimmetrikus energiaátvitelként konstruálja. Az energiaátvitel szerinti különböző változatokat az **erődinamika** rendszere tartalmazza szemantikailag.⁸⁰ A két egymásra ható figura egyike az **agonista**, a fokális erőforrás (például az alany szintaktikai szerepű kifejezés, amelyet általában a trajektor reprezentál egy tranzitív igében: *dob*), a másik az **antagonista**, az agonistával szemben álló erő (például a tárgy szintaktikai szerepű kifejezés, amelyet a landmark reprezentál ugyanabban a tranzitív igében):

(10) A kisfiú eldobta a labdát.

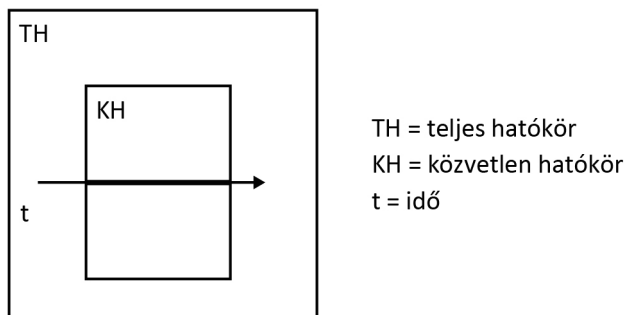
A mondat egy erődinamikai jelenetet is tartalmaz: a *labda* (antagonista) nyugalmi helyzetét a *kisfiú* (agonista) megváltoztatja, mozgásba hozza. Az eródi-

80 Vö. Talmy (2000a: 409–469), l. még Tolcsvai Nagy (2017b: 414–419).

namikai összefüggés lehet közvetlenül fizikai, és lehet elvont. A belső erőirányulás lehet cselekvés felé tartó és nyugalom felé tartó. Az erőinterakció eredménye lehet cselekvés és lehet nyugalom. Az erők egyensúlyában valamelyik figura lehet erősebb entitás és lehet gyengébb entitás.

Az **aspektus** szintén több szemantikai tényező összjátékának az eredménye a figyelemirányításban. Az aspektus (a folyamat folyamatossága vagy befejezettsége) a magyar ige lexikális szinten jelölődik, de a tényleges aspektuális tartalma általában csak mondatban válik egyértelművé. Az ige határolatlan vagy határolt jellege az ige szemantikai szerkezetének a konstruálási módjától függ, pontosabban a közvetlen és a teljes hatókör, valamint a profilálás módjától.⁸¹ Ezt a viszonyt az imperfektív *megy* és a perfektív *bemegy* példájával lehet bemutatni.

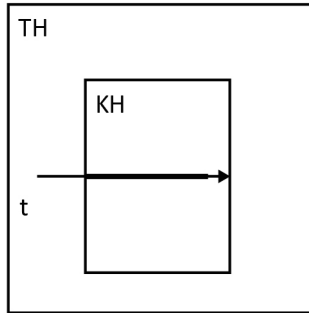
A *megy* ige elsődleges jelentésében a közvetlen hatókörbe a helyváltoztatás (menés) folyamata sematikus térbeli és időbeli kezdő vagy végszakasz nélkül tartozik, az ige határolatlan. A *megy* ige elsődleges jelentésében a mindennapi tapasztalat szerint a helyváltoztatás (menés) folyamata elkezdődik és befejeződik, de ez a két komponens nem profilálódik az igében, kívül esik a közvetlen hatókörön, a teljes hatókörbe tartozik. A *megy* ige imperfektív.

3. ábra A *megy* ige temporális feldolgozása

A *bemegy* ige elsődleges jelentésében a közvetlen hatókörbe a helyváltoztatás (menés) folyamata sematikus térbeli és időbeli végszakasszal tartozik, az ige határolt. A *bemegy* ige elsődleges jelentésében a mindennapi tapasztalat szerint a helyváltoztatás (menés) folyamata elkezdődik, de ez a komponens nem profilálódik az igében, kívül esik a közvetlen hatókörön, a teljes hatókörbe tartozik, miközben a végszakasz (végpont) belül van a közvetlen hatókörön. A *bemegy* ige perfektív.

81 Langacker (1987: 118–120, 203–207).

4. ábra A *bemegy* ige temporális feldolgozása

Az ige sematikus, általános jelentésszerkezetét összefoglalva: az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a trajektor; tr) és egy másodlagos figura (a landmark; lm) viszonyának temporális feldolgozása. Az ige folyamatot fejez ki. A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Vagyis az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli az ige. Az ige **szemantikailag függő**, mert egy folyamat igével való kifejezése fogalmilag kötött, az eseményt létrehozó, együtt cselekvő szereplők megjelenítése nélkül nem lehet a folyamatot konceptualizálni.

3.3. A melléknév

A dolgok és a folyamatok mellett más fogalmi archetípusok is vannak. A **minőség** szintén fogalmi archetípus: a felismert és elkülönített entitások, főképp a dolgok tulajdonságainak, jellemzőinek összessége, illetve egy-egy felismert és elkülönített tulajdonsága, jellemzője tartozik ide. A mindennapi megismerés a minőséget tulajdonságként, jellemzőként tartja számon, amely tapasztalaton alapul.

Tapasztalati alapon közismert, hogy például a fizikai tárgyakra jellemző a méret, a súly, az anyag, a szín, a funkció, a szépség, és számos további tulajdonság. Egy sziklának, (élő) virágnak, háznak vagy táskának az alakja, a szerkezete, a színe, a hasznossága, a szépsége igen fontos jellemző, amelyet számon tartunk, alakítunk, emberi alkotás esetén megtervezünk és értékelünk. Mindez a tulajdonságok, a minőség alapján történik. A minőség tulajdonságait jellemző viszonyokat éppúgy kategorizálja a megismerő ember, mint a dolgokat és folya-

matokat. A minőség változatait, a tulajdonságokat a nyelvben alapvetően melléknevekkel lehet kifejezni.⁸²

A prototipikus jellemző fizikai tárgy tulajdonságaként ismerhető fel. A prototipikus **melléknév** olyan tulajdonságot jelöl, amely:

- közvetlenül érzékelhető, „konkrét”,
- az adott dologra mindig jellemző, mindenki számára felismerhető, inhe-rens,
- időben viszonylag állandó,
- egyszerű, egyetlen fogalomként feldolgozható.

Prototipikus melléknevek jelölik például a következő **tulajdonságokat**, amelyek viszonylag állandóak egy-egy dologban.

Méret

- (11) a. nagy, kicsi (általános méret)
b. széles, keskeny (vízszintes kiterjedés)
c. magas, alacsony (függőleges kiterjedés)
d. hosszú, rövid (hosszúság)
e. vastag, vékony (vastagság)

Alak

- (12) a. egyenes, görbe, szögletes
b. kerek, négyszögű, háromszögű, ovális
c. gömbölyű, hengeres

Kevésbé prototipikus melléknevek például az alábbiak, amelyek változó állapotot vagy közvetlenül kevésbé tapasztalható tulajdonságot jelölnek.

Változó állapot

- (13) a. tiszta, piszkos (külső jellemző)
b. forró, meleg, langyos, hideg, fagyos (hőmérséklet)
c. gyors, lassú (mozgás sebessége)
d. fáradt, lendületes, szomorú, boldog (mentális, érzelmi állapot)

Értékelés

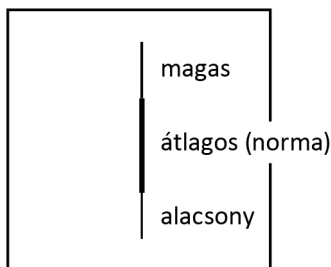
- (14) a. jó, rossz
b. szép, csúnya
c. aranyos, komisz
d. igényes, vacak

82 L. Langacker (1987), Frawley (1992), Kiefer (2000: 177–206), Radden–Dirven (2007: 146–157).

A melléknév jelentése alapvetően relációs szerkezetű: viszonyt fejez ki. A (15) mondatban a *magas* melléknév a ház magasságát mint tulajdonságot a HÁZ fogalma és a MAGASSÁG fogalma közötti viszonyként konstruálja meg.

(15) A városokban sok magas ház van.

A mindennapi tapasztalat szerint az épületek magassága fontos tulajdonság. Azért fontos, mert egyrészt összefügg a ház fő funkciójával: menedéket ad az embernek a természet viszontagságai elől, így az embernek be kell férnie álló helyzetben a házba. Másrészt a ház ember által létrehozott építmény, amelynek magassága összefügg statikai szilárdságával, továbbá a környezetből való kiemelkedéssel. A *magas ház* szerkezetben a *magas* melléknév ezt a viszonyt fejezi ki. A viszonyban a figura, vagyis a dolog, amiről szó van, a ház. Ez a figura egy tulajdonsággal mint alappal kerül összefüggésbe. A *magas ház* szerkezetben az alap a MAGASSÁG fogalma. A MAGASSÁG fogalma a fizikai tárgyak függőleges kiterjedésének konceptualizációja, a földön álló észlelő ember nézőpontjából. Az egy kategóriába tartozó fizikai tárgyak eltérő függőleges kiterjedése adja a MAGASSÁG fogalmának tartományát. A MAGASSÁG fogalma skaláris: egy adott fizikai tárgy típusában az eltérő magasságok skálát alkotnak. A skálán belül meghatározó a norma, amely a középső része a skálának, és az adott típus (kategória) átlagoként ismert magasságának tartománya. A normába tartozó magasságot mint tulajdonságot kifejező melléknév például az *átlagos*, *közepes*, *megszokott*. A normához képest kisebb magasság kifejező mellékneve az *alacsony*, *kicsi*, a normához képest nagyobb magasság kifejező mellékneve a *magas*. Egyúttal az adott minőség teljes rendszere (skálája) a feltűnőség és a polarizáció mentén is megmutatkozik: az adott minőséget általában a pozitív pólussal nevezzik meg a beszélők. Tehát *magasság* vagy *gyorsaság* e két minőség magyar főnévi megnevezése, és nem *alacsonyosság* vagy *lassúság*.

5. ábra A MAGASSÁG fogalmának skaláris ábrája

A MAGASSÁG skaláris fogalma viszonyt fejez ki egyrészt általában az adott dolog függőleges kiterjedéseinek rendszerében. Az ember testmagasságához képest

például a sokemeletes vagy nagy belmagasságú épület általában magasnak számít a földszintes vagy kis belmagasságú házhoz képest.

Másrészt a MAGASSÁG skaláris fogalma viszonyt fejez ki a kulturális alapú tapasztalatok meghatározó elvárásai alapján is. Az olyan település lakóinak, amelyben sok a magas épület, a „felhőkarcoló”, a *magas ház* szerkezetben a *magas* melléknév más normához igazodva jelöl a normához képest nagyobb magasságot, mint az olyan település lakóinak, amelyben hosszú évszázadok óta nagy többségben csak földszintes házak épültek.

A melléknév jelentésében a viszony egy sematikus figura és egy alapként szolgáló minőségtartomány között áll fenn. Ezt a viszonyt fejezi ki a melléknév. A melléknév jelentésszerkezetének ez az általános sémája, amely további típusokra bomlik. A melléknév szemantikailag függő, jelentése függ a viszonyba hozott sematikus figura (a tulajdonság hordozója) és a tulajdonság mint alap természetétől, azok kidolgozásától.

Egyes melléknevek – miképp a prototipikusak – az adott dolog inherens, könnyen felismerhető tulajdonságát nevezik meg, mintegy kiemelve, profilálva a főnév jelentéséből egyet, mint például (16)-ban.

- (16) a. csíkos (függöny)
- b. piros (paprika)
- c. könnyű (csomag)

Más melléknevek azonosító funkciót töltenek be, így (17) példáiban.

- (17) a. vidéki (szervezet)
- b. elnöki (döntés)

Egyes melléknevek specifikáló vagy lehorgonyzó szerepűek, a tulajdonsággal megjelölt dolog egyediségét jelölik. A (18a) és (18b) melléknevek a jelzett főnévvel megnevezett kategória teljes érvényesülését fejezik ki. A (18c) és (18d) melléknevek egyedítenek, az adott kontextusban felismerhető körülhatárolt csoportból egyedül szóba jöhető példányt (vagy példányokat) jelölik ki, az alaphoz történő lehorgonyzással. Megjegyzendő, hogy a melléknév lehorgonyzó funkciója csak a jelzős főnévi szerkezet előtti határozott névelővel együtt érvényesül.

- (18) a. teljes (örület)
- b. igazi (kérdés)
- c. egyetlen (jelölt)
- d. utolsó (mohikán)

A melléknevek egy része közvetlenül érzékelhető tulajdonságot nevez meg. Ezekben az esetekben a tulajdonság általában inherens. A közvetlenül nem érzékelhető tulajdonságok nem feltétlenül inherensek, azokat a beszélő a konst-

ruálás során tulajdonítja az adott dolognak. Ez utóbbi csoportba tartozik például a *szép, csúnya, okos, buta, értékes* melléknév.

A tulajdonságok fogalmi tartományai számosak, amelyek közül itt csak néhányat említünk:

- (19) a. dimenzió: nagy, széles
- b. érték: jó, rossz, drága, szép
- c. eredet, valahová tartozás: német, debreceni
- d. hiány: színtelen, gluténmentes

A melléknévnek vannak metaforikus és metonimikus kiterjesztései. A (20a) jelzős szerkezetében az *elegáns* melléknév a lány megjelenését minősíti, míg (20b)-ben a járó ember mozgására vonatkozik, metaforikusan. A (21a) jelzős szerkezetében az *ügyes* melléknév a szerelő szakmai képességeit pontosítja, a (21b)-ben viszont metonimikusan a megoldón keresztül vonatkozik a megoldásra.

- (20) a. elegáns lány
- b. elegáns járás

- (21) a. ügyes szerelő
- b. ügyes megoldás

Megkülönböztethető a melléknévnek attributív és predikatív használata. Az attributív melléknév jellegzetesen a jelzett dolog általános, állandó, belső vagy hozzá rendelt tulajdonságát fejezi ki (mint a *nehéz* 22a-ban), a predikatív melléknév általában alkalmi, helyzethez kötött minőséget (mint a *nehéz* 22b-ben). Nincsen minden melléknévnek predikatív használata.

- (22) a. A nehéz feladatot is meg lehet oldani.
- b. Ez a feladat nehéz.

3.4. A számnév jelentése

A mindennapi emberi tevékenység során a dolgok különböző mennyiségével találkozunk. A dolgok mennyisége sokféle módon kifejezhető, például a mennyiség viszonyított mértékével (mint 23a és b példájában a *sok* és a *kevés*), vagy a mennyiség számszerűsített adatával (ezt teszi a *száz* és a *tíz* 24a és b példájában).⁸³

83 L. Corbett (2000).

- (23) a. sok alma
b. kevés hozzászólás

- (24) a. száz alma
b. tíz hozzászólás

A **számnév** elkülönülő példányokban létező dolog (jellegzetesen fizikai tárgy) mennyiségét fejezi ki. A prototipikus dolog fizikai tárgy, az azt jelölő főnév dekontextualizált változatában egyes számban áll. A számnév ezt a helyzetet vagy megerősíti, vagy – többnyire – felülírja, amikor azt fejezi ki, hogy valamely dolognak több megszámlált példányáról van szó. A számosság a dolgoknak perspektivikus jellemzője, a beszélő ismeretei vagy szándéka érvényesül annak kifejezésében. Ezért a számnév a dolgoknak nem belső vagy hozzá rendelt tulajdonságát, minőségét fejezi ki, jelentésében nem azonos a melléknévvel.

Számnévvel jelölhető megszámlálhatatlan dolog mennyisége is, vagyis amikor a beszélő darabban mérhető mennyiségként konceptualizál nem körülhatárolt darabokban létező dolgokat, a fizikai tárgyak mintájára. Ez akkor lehetséges, amikor például valamely anyag kimért adagjairól van szó, mint (25)-ben:

- (25) a. egy víz (egy palack ásványvíz)
b. négy tej (négy doboz tej)

A számnév és a határozatlan névelő funkciói nem választhatók el élesen. A (26a)-ban az *egy* jelöli a dinnye mennyiségét, és egyúttal a példány nem teljes azonosíthatóságát. A (26b)-ben az *egy* a kért áru több darabból álló, de egyetlen egységként konceptualizált jellegét fejezi ki, valamint a mennyiség hozzátétőlegességét, miközben a súly mennyiségét egy másik nyelvi szerkezet fejezi ki.

- (26) a. Hozott egy óriási dinnyét.
b. Egy fél kiló szőlőt kérek.

A számnév a számosság jelölésével képes a határozottságot vagy a határozatlanságot kifejezni, illetve a határozottsági funkciójával a dolgok jelenetbeli lehorgonyzásához (azonosíthatóságához) is hozzájárul.

3.5. A névmás jelentése

Vannak olyan esetek, amikor nem lehetséges vagy nem szükséges a részletező jelentésű szavak, főnevek, melléknevek vagy határozószók használata. Ilyenkor vagy grammatikai elemeket használ a beszélő, vagy névmásokat. Például (27) mondataiban a fgyelem előterében álló dolgokat névmások nevezik meg.

- (27) a. Csak rád vártunk, végre te is itt vagy, indulhatunk.
b. Valaki csöngetett.
c. Ő alapította az Akadémiát.

A **névmásnak** – mint minden nyelvi elemnek – van jelentése. A névmás jelentése a lexikai elemek jelentéséhez képest sematizált, általánosított jelentés: fogalmi hatóköre nagyobb, mint a főnév vagy a melléknév.⁸⁴ Például a *valaki* névmás bármely emberre vonatkozhat további specifikáció nélkül. Az *ott* névmás bármely olyan helyet jelölhet, amely a beszélőtől a beszélő szerint valamilyen beszédhelyzetben távol van.

A névmás szemantikai szerkezetében kevés összetevő, kevés fogalmi elem található. Az *az* névmás elsődleges jelentésszerkezetében csak a következő elvont tulajdonságok mutathatók ki: dolog, fizikai tárgy, térben körülhatárolt, időben állandó, amely a beszélőtől a beszélő szerint valamilyen beszédhelyzetben távol van. Az *az* névmás ezért minden olyan dolgot kifejezhet, amely a beszélő konstruálásában megfelel a jelzett szemantikai összetevőknek, tekintet nélkül az így megnevezhető dolgok közötti kategóriális különbségekre.

Az *ilyen* névmás elsődleges jelentésében elvont tulajdonság: valamilyen minőséggel rendelkező, és az adott minőség közvetlenül tapasztalható a beszélő számára. A névmás az adott tulajdonság további összetevőit nem specifikálja. Az *ilyen* névmás így minden tulajdonságra vonatkozhat, amelyet a beszélő hasonló beszédhelyzetben kifejez.

A névmás a típust, a főlérendelt általános típust fejezi ki a fő szófajok jelentéséhez képest. A (28a) mondatban a beszélő pontosan megnevezi azt a dolgot, amit kér, amennyire az lexikailag lehetséges az *alma* főnévvel. E pontos megnevezést tovább specifikálja a mondatbeli melléknév és a lehorgonyzó határozott névelő. A (28b) mondatban az *az* mutató névmás a kérés tárgyát csak típusában, magasabb elvontsági szinten, sematizáltan nevezi meg: a beszélő valamilyen dolgot kér. Ehhez hozzátartozik a mondatban, hogy a dologból egy van, azt a beszélő azonosítani tudja, és az a beszélőtől a beszélő szerint az adott beszédhelyzetben távol van.

- (28) a. A kisebbik almát kérem.
b. Azt kérem.

A névmás sematizált jelentésével önálló kategória a nyelvi elemek rendszerében, ezért nem funkciója a helyettesítés. A névmások szemantikai és szintaktikai rokonságot mutatnak más szófaji kategóriákkal. A névmások egy csoportja dolgot nevez meg elvontan (például *te*, *mindenki*, *valami*, *ez*), ebben hasonlít a főnevekhez. A névmások egy másik csoportja minőséget fejez ki sematizáltan (*olyan*, *bármilyen*), ebben hasonlít a melléknemekhez. A névmások egy harma-

84 L. Langacker (2008: 312–316), Laczkó (2006), Radden–Dirven (2007:163–163).

dik csoportja körülményt fejez ki (*ide, úgy, akármikor*), ezek a határozószókhöz hasonlítanak.

A névmás használata a mondatban vagy a szövegben három típus szerint történik: 1) entitásmegnevezés, 2) deiktikus entitásmegnevezés, 3) koreferens szerkezet tagja (anafora vagy katafora).

Vannak esetek, amikor a beszélő nem tudja vagy nem kívánja részletező szóval megnevezni azt az entitást, amelyről beszél. Ilyenkor a névmással történő entitásmegnevezés az egyik megoldás, mint (29) mondataiban.

- (29) a. Valaki itt felejtette az esernyőjét.
- b. Valami elkerülte a figyelmét, ezért hibázott.
- c. Bármilyen megoldás érdekel.
- d. Valahol megint dörög az ég.

Dologmegnevezés esetében lehetséges határozott jelentés is, mint (30)-ban.

- (30) Az a valaki, aki tudja a megoldást, nincs jelen.

A deiktikus névmási entitásmegnevezés a deiktikus konstruálás egyik jellemző megvalósulása. Ebben az esetben a beszélő a diskurzus értelmezésébe bevonja a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásából származnak (l. 6.4.1. A deixis).⁸⁵ A deiktikus névmási entitásmegnevezés csakis a beszédhelyzet tényleges körülményeinek ismeretében érthető meg.

Például a személyes névmások típusjelentésükben olyan általános sematizált szemantikai összetevőket mutatnak, amelyek bármikor bárkire érvényesek lehetnek. Tényleges jelentésüket azonban csak a beszédhelyzet középponti részéhez, az alaphoz lehorgonyozva kapják meg, mert a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyai mindig egyediek, amelyek konkrét feldolgozást kívánnak. A (31) meghatározásai az egyes számú személyes névmások általános típusjelentéseit tartalmazzák.

- (31) a. én 'élő ember, személy, aki beszél'
- b. te 'élő ember, személy, akihez beszél a beszélő, a beszélőhöz közel a diskurzustérben'
- c. ő 'élő ember, személy, akiről beszél a beszélő, a beszélőhöz távol a diskurzustérben'

A személyes névmások jelentése azonban csak akkor válik teljessé, amikor a használatban, a beszédeseményben a beszélőtársak pontosan tisztában vannak

85 L. még Tátrai (2011: 126–151, 2017: 953–980).

azzal, hogy az adott pillanatban ki a beszélő és ki a hallgató, illetve ki a beszéd tárgya. Ezek a szerepek folyamatosan változhatnak.

A személyes névmások (általában a névmások) között az E/1. és E/2. személyes névmásnak egyedi szemantikai sajátossága az önreferálás és önreflexió: az E/1. és E/2. személyes névmással a beszélő saját magára, illetve hallgatótársára közvetlenül referál, illetve jelzi azt a kettősséget, amely szerint ő a megkonstruált szövegnek egyszerre külső létrehozója és szereplője.

A névmás mondat- és szövegbeli megvalósulásainak harmadik fő típusa a koreferens funkció. A koreferencia egy mondat- vagy szövegbeli megnevezett dolog többszöri egymás utáni említése. A többszöri említés általában nem szóismétléssel történik, hanem szinonimával, névmással, személyragokkal, személyjelekkel. A (32) szövegrészletében a második mondatban a kezdő *ez* mutató névmás anaforikusan az előző három mondat *darabjával* jelzős főnévére utal vissza, sematizálva említi azt.

- (32) Bartók Béla 1943-ban készült el a Concerto zenekarra című darabjával. Ez az egyik legismertebb műve.

3.6. A grammatikai elemek jelentése

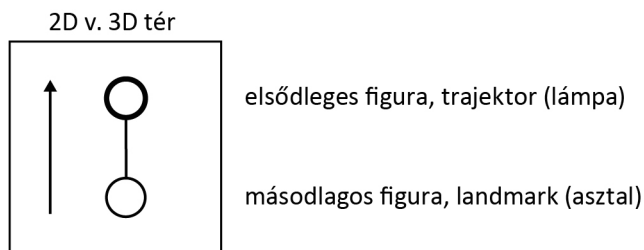
A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemeknek, más néven **grammatikai elemeknek** (ragoknak, jeleknek, névutóknak, igekötőknek, névelőknek) van jelentésük. Ez a jelentés sematikus, tehát egyszerű (néhány összetevőből áll), erősen elvont (sok és sokféle más nyelvi elemmel képes összekapcsolódni), és poliszém (az elsődleges jelentésből kiterjesztéssel számos további jelentés jött létre). A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemek jelentése általában idővonatkozás nélküli viszonyt fejez ki, például térviszonyt, elhelyezkedést, irányulást (a *-ban/-ben* rag: fizikai tárgy körülhatárolt térben bent, a *ki* igekötő: mozgó tárgy körülhatárolt térből kifelé).

A dolgokat leképező főnevek jelentése több különböző kognitív tartományban leírható különböző elemi tulajdonságból áll össze egy mátrixban, a temporális viszonyokat leképező igék egy kognitív tartomány különböző, egymásra következő időpontbeli állapotaiban képeznek le egy időbeli folyamatot. Az atemporális viszonyokat leképező ragok, jelek, igekötők, névelők, névutók egy kognitív tartományban egy egyszerű szemantikai viszonyt képeznek le. Példaként két határozói tartalmú névutót veszünk.

A *fölött* vagy *alatt* – elsődleges jelentésében – két fizikai test idővonatkozás nélküli térbeli viszonyát jelöli elsődleges jelentésében. Vegyük ehhez a következő két mondatot:

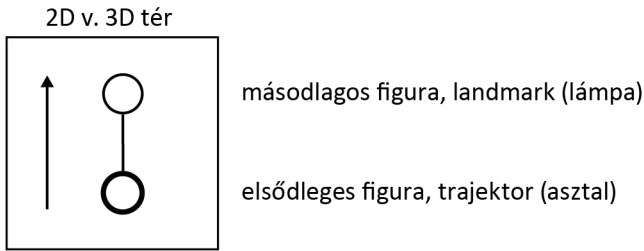
- (33) A lámpa az asztal fölött van.
(34) Az asztal a lámpa alatt van.

A (33) mondat a LÁMPA fizikai tárgy térbeli helyzetét az ASZTAL fizikai test helyzetéhez képest fejezi ki nyelvi jelentésszerkezetben. Egy tárgy térbeli helyét le lehet írni fizikai, földrajzi vagy csillagászati meghatározással is, azonban a nyelv a mindennapi beszédben a közvetlen tapasztalatokra alapoz. Egy fizikai tárgy helyének a meghatározása legegyszerűbben egy másik tárgyhoz viszonyítva lehetséges, az előtér – háttér megoszlásban. A lámpa helyzetének ilyen nyelvi kifejezésében a következő fogalmi tényezők játszanak szerepet: a konceptuális feldolgozás a lámpa fizikai testet a háromdimenziós tér kognitív tartományában értelmezi, méghozzá e térnek egyetlen vonatkozásában, a függőlegességben (vertikalitásban), mert e térben a lámpa fizikai testet egy másik testhez való vertikális térbeli viszonyában jellemzi. E 3D bázisstartomány vertikális térbeli viszonya két entitás között képződik; a két entitás két figuraként jelenik meg, amelyek közül az egyik a feldolgozó figyelem előtérében áll, tehát elsődleges figura, ill. specifikusabban trajektor (a (33) példában ez a *lámpa*), a másik a feldolgozó figyelem háttérében áll, tehát másodlagos figura, ill. specifikusabban landmark (a (33) példában ez az *asztal*). A (34) példában e viszonyt fordítottja konstruálódik, ott az *asztal* az elsődleges figura, annak a térbeli helyzetét adja meg a nyelvi kifejezés a *lámpához*, a másodlagos figurához képest, szintén a vertikálitás egyetlen vonatkozásában. A térbeli elhelyezkedés fogalmi leképezése tehát a legegyszerűbb módon úgy történik, hogy a figyelem középpontjában álló entitás (a mondat elsődleges szereplője) egy másik entitáshoz való viszonyában kapja meg a térbeli leírást, általánosabban a fogalmi kidolgozást. A 6. és 7. ábra a FÖLÖTT és ALATT sematikus viszonyt mutatja be.⁸⁶ A négyeszőg a kognitív bázisstartomány jelölője, itt konkrétan a két- vagy háromdimenziós téré, amelyben a két atemporális viszony feldolgozódik. A két karika a két entitást jelzi e térben, a vastag szedés a profilált (jelölt és előtérbe állított) státust, a karikák közötti vonal a kettejük közötti viszonyt, míg a függőleges nyíl a 2D vagy 3D tér egyetlen, függőleges specifikációját.

6. ábra A fölött jelentéstani ábrája

⁸⁶ Az ábra sematikus jellege a bemutathatóságot célozza, és nem kívánja azt sugallni sem, hogy bármilyen mértékig megfelelne mentális állapotoknak vagy műveleteknek.

7. ábra Az *alatt* jelentéstani ábrája

A grammatikai szerepű nyelvi elemek sematikus jelentése atemporális viszonyokként írható le. Az alábbi rövid szemantikai jellemzések az adott nyelvi elem elsődleges jelentését mutatják be. A szemantikai jellemzések példák, a teljes rendszert a fejezet nem írja le.

3.6.1. Az esetrag

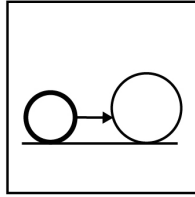
A magyar **esetragok** elsődleges jelentése általában valamilyen térvizonyt fejez ki:

(35) *házban, asztalon, fáról*

Az esetrag elsődleges jelentése egy fizikai tárgy térbeli elhelyezkedését vagy mozgását, irányát fejezi ki egy másik fizikai tárgyhoz viszonyítva, a háromdimenziós térben. Az esetrag (nagyreszt határozórag) jelentésszerkezete egyszerű és nagymértékben sematikus: egy előtérben álló sematikus dolog, az elsődleges figura egy háttérben álló sematikus dologhoz, a másodlagos figurához viszonyul: például valami (elsődleges figura) valami másnak (másodlagos figura) a terében helyezkedik el.

-nak/-nek

A **KÖZELEDÉS ÉS ÉRINTKEZÉS** fogalma: egy kisebb, körülhatárolt és mozgatható fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik, körülhatárolt, nagyobb fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) egy meghatározott ösvényen közeledik és a végponton érintkezik vele.

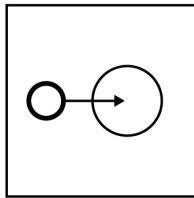

8. ábra

- (36) a. A sereg *délnek* ment.
b. A kocsi a *falnak* ment.

-ba/-be

A **BEFELÉ MOZGÁS/IRÁNYULÁS** fogalma: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolt térbe, például egy másik fizikai tárgyba (a másodlagos figurába) befelé irányul.

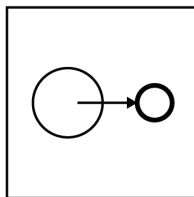

9. ábra

- (37) A vödör a kút*ba* esett.

-ból/-ből

A **KIFELÉ MOZGÁS/IRÁNYULÁS** fogalma: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolt térből, például egy másik fizikai tárgyból (a másodlagos figurából) kifelé irányul.

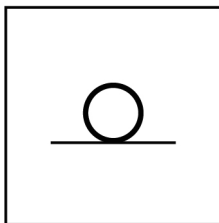

10. ábra

(38) A medve kijött a barlangjából.

-n/-on/-en/-ön

A RAJTA LEVÉS fogalma: egy kisebb, körülhatárolt és mozgatható fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolatlan, rögzített felülettel, például egy másik fizikai tárggyal (a másodlagos figurával) érintkezik.

11. ábra

(39) Három könyv van az asztalon.

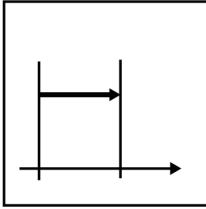
A magyar esetragok statikus és dinamikus módon fejeznek ki térviszonyt. A statikus térviszonyban a két figura viszonya időben állandó (ilyen viszonyt fejez ki például a *-ban/-ben*, az *-n/-on/-en/-ön* rag). A dinamikus térviszonyban a két figura viszonya időben változó (ilyen viszonyt fejez ki például a *-ba/-be*, a *-ra/-re/* rag).

3.6.2. A névutó

A **névutó** elsődleges jelentése és funkciója hasonlít az esetragéhoz. A névutó egy dolgot egy másik dologhoz viszonyít szemantikailag, azaz két dolog (jellegzetesen két fizikai tárgy) egymáshoz való viszonyát fejezi ki, az egyiket előtérbe állítva. Elsődleges jelentésének több változata van: lehet közvetlenül térbeli, időbeli vagy eleve elvont viszony.

Térbeli jelentés. A VALAHOL LEVÉS, A TÉRBELI HELYZET fogalma: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) térbeli helyzete egy másik fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) képest határozódik meg (a *fölkött* névutó példáját l. fentebb).

Időbeli jelentés. AZ IDŐPONT, AZ IDŐTARTAM fogalma: egy időpont vagy időtartam (az elsődleges figura) egy másik időponthoz vagy időtartamhoz (a másodlagos figurához) képest határozódik meg. Például az *óta* névutó egy időtartam (az elsődleges figura) mennyiségét egy másik időponthoz (a másodlagos figurához, referencia-időponthoz) képest határozza meg. Az *óta* névutó a beszédben meghatározott korábbi időpont (másodlagos figura, referenciaidő) és a beszéd

elsődleges figura (a beszédbeli későbbi és a korábbi kijelölt időpont közötti időtartam)

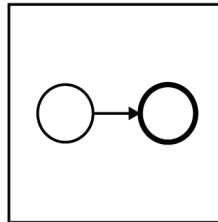
másodlagos figura (a beszédbeli korábbi kijelölt időpont)

12. ábra

(40) Hétfő *óta* havazik.

Elvont jelentés. Az eleve elvont jelentésű névutó egy dolgot egy másik dologhoz viszonyít szemantikailag, azaz két dolog egymáshoz való viszonyát fejezi ki, az egyiket előtérbe állítva. Az elvont jelentésű névutók általában grammatikalizálódással jöttek létre, többnyire térviszonyok metaforizálódásával. Például a *miatt* valamely dolog (az elsődleges figura) elvont helyzetét, egy állapotát egy másik dologhoz (a másodlagos figurához) hatásaként határozza meg. Az elsődleges figura az okozat, a másodlagos figura az ok.

miatt

13. ábra

(41) Betegség *miatt* az előadás elmarad.

A magyar névutók statikus és dinamikus módon fejeznek ki térviszonyt. A statikus térviszonyban a két figura viszonya időben állandó (ilyen viszonyt fejez ki például a *fölött* névutó). A dinamikus térviszonyban a két figura viszonya időben változó (ilyen viszonyt fejez ki például a *fölé* névutó).

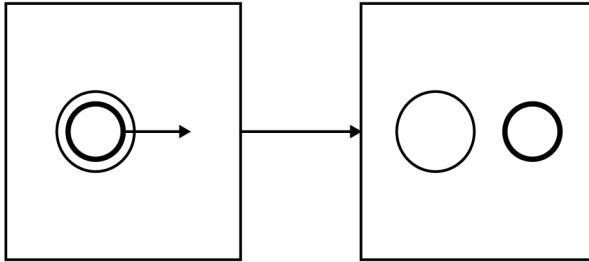
3.6.3. Az igekötő

Az **igekötő** elsődleges jelentése általában valamilyen fizikai térviszonyt jelöl, két fizikai tárgy térbeli viszonyát, közelebbről irányulást. A két tárgy közül az

egyik a figyelem előterében áll, ez az elsődleges figura (a trajektor), a másik a másodlagos figura (a landmark), ehhez viszonyul az elsődleges figura.

ki

Egy entitás kijut egy tartályból. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy 3D térben körülhatárolt másik fizikai tárgyból (a másodlagos figurából) kifelé irányul, annak határát átlépve abból kikerül.

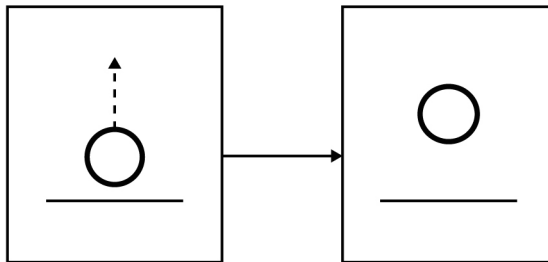

14. ábra

(42) Az elnök *kiment* a teremből.

fel

Egy entitás felfelé irányul. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik fizikai tárgyhöz (a másodlagos figurához) viszonyítva 3D térben függőlegesen felfelé irányul, felfelé halad.

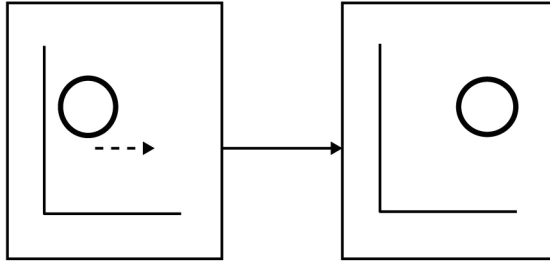

15. ábra

(43) A vadludak *felszálltak*.

el

Egy entitás eltávolodik egy helytől. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik fizikai tárgyhoz (a másodlagos figurához) viszonyítva 3D térben távolodik, távolodva halad.

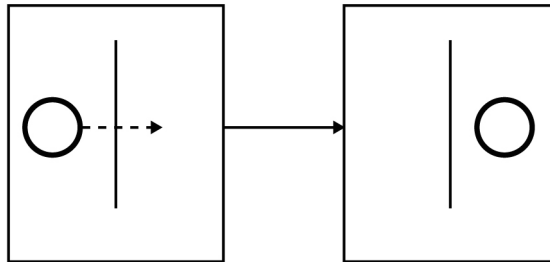

16. ábra

(44) A főnök *el*ment.

át

Egy entitás átlép egy határon. Egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy másik fizikai tárgy vagy tér (a másodlagos figura) fizikai felületén vagy jelképes határán keresztülhalad.

17. ábra

(45) A Trabant *át*ment a határon.

A magyar igekötők dinamikus módon fejeznek ki térviszonyt; ez a térviszony az igekötők elsődleges jelentésében irányulás. A dinamikus térviszonyban a két figura viszonya időben változó (ilyen viszonyt fejez ki például a *be*, a *fel* igekötő). Az igekötő jelentésszerkezetében az irányulás fogalmi alapja az ösvény séma, amelynek a beszélő általi imaginárius végigszkennelése adja a dinamikus jelleget.

4. Összetett jelentésszerkezetek

A szemantikai szerkezet funkciói több szempontból írhatók le. Két fontos szempont a következő:

- a szemantikai szerkezet általános jellege
- a szemantikai szerkezetek típusai (ezek a típusok például olyan sémák, amelyek a szófajba rendeződést eredményezik, vagyis a világ jelenségeinek különböző nézőpontú konceptuális feldolgozásai)

Az alábbiakban a szemantikai szerkezetek egy nagy csoportjáról lesz szó, a nyelvtanilag **összetett** nyelvi kifejezések jelentéséről. A nyelvtanilag összetett nyelvi kifejezés több alaktani egységből áll: jellegzetesen egy szó (szótári szó) és nyelvtani elem (például határozórag, igekötő, névutó) szemantikai és grammatikai kapcsolatából (például *ház + ban*, *el + megy*, *asztal + fölött*). A nyelvtanilag összetett nyelvi kifejezések jelentése egyszerű jelentésszerkezetekből álló összetett, szerkezetes szemantikai kapcsolat.

A nyelv szerkezeti oldalát előtérbe helyező nyelvtanok részletesen foglalkoznak a szintagmákkal, formális keretben a csoportokkal (például a főnévi vagy igei csoporttal). Hasonló szemlélettel tárgyalják ezek a munkák az alapszófajú szóból és nyelvtani elemből vagy elemekből (például szótó + toldalék) álló szerkezeteket. Az ilyen szerkezetek elemeinek mind van jelentése. Az összekapcsolásukból létrejövő szerkezetek szintén nemcsak formai struktúrák, hanem összetett jelentésszerkezetek is.

A több elemből álló morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek elemei szemantikai kapcsolatban állnak egymással. Ezekre az összetett jelentésszerkezetekre jellemző, hogy teljes jelentésük nem egyezik meg az alkotóelemek jelentéseinek a pusztá összegével, az annál több. Az elemek jelentéséből nem lehet maradéktalanul megjósolni az elemek alkotta egész jelentését. Az emergencia érvényesül ezekben a jelentésekben: az egyes jelentéses nyelvi elemek együttese más szemantikai minőséget hoz létre.

Az összetett jelentésszerkezetek nyelvi egységek, „előre csomagolt” nyelvi kifejezések, amelyeknek a részeit nem szükséges egyenként külön mentálisan feldolgozni a teljes szerkezet megértéséhez.

A több elemből álló morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek néhány szemantikai szerkezet révén jönnek létre. Ezek a szemantikus jelentésszerkezetek több elemből álló fogalmi sémák, amelyek eltérő morfoszintaktikai szerkezeteket egyaránt motiválhatnak. Két fontos összetett jelentésszerkezetéről lesz szó az alábbiakban: a kompozitumszerkezetéről és a referenciapont-szerkezetéről.

4.1. A kompozitumszerkezet

A legtöbb mondatbeli kifejezés alaktanilag összetett. A fő szófajok példányai nem alapszerkezetekben funkcionálnak egy-egy mondatban, hanem különböző nyelvtani elemekkel összekapcsolódva.

- (1) a. ház + ban, asztal + on
b. be + megy, át + lát
c. fut + ás
d. olvas + hat
e. ház + tető

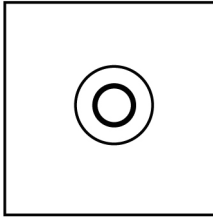
A (1)-ben felsorolt nyelvi szerkezetek nem egyszerűen grammatikai struktúrák, amelyek például valamilyen mondatani szerep jelölésére is hivatottak. Ezek a nyelvi szerkezetek szemantikai viszonyt tartalmaznak, az elemeik jelentései szemantikai alapon kapcsolódnak össze. Egy szemantikus és egy részletes szemantikájú nyelvi elem szerkezete jelentésszerkezet. Ennek egy példája (2):

- (2) ház + ban

A főnévi tőnek és a határozóragnak is saját jelentése van. A *ház* jelentésmátrixában számos elvont tulajdonság különíthető el: építmény, szerkezete van, alapja és teteje van, nyílások (ajtók és ablakok) vannak rajta, belül részekre tagolt, a részek más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek, fő funkciója szerint embereknek menedéket nyújt.

A *-ban/-ben* határozórag atemporális viszonyt fejez ki, a BENTLEVÉS fogalmát: egy fizikai tárgy (az elsődleges figura) egy körülhatárolt térben, például egy másik fizikai tárgyban (a másodlagos figurában) helyezkedik el. Az atemporális viszony egyik tagja, az elsődleges figura egy olyan szemantikus figura (entitás), amelyről a rag jelentésszerkezete csak annyit tartalmaz: térben körülhatárolt fizikai tárgy, amely elhelyezkedhet más fizikai tárgyban. Az atemporális viszony másik tagja, a másodlagos elem egy olyan szemantikus figura (entitás), amelyről a rag jelentésszerkezete csak annyit tartalmaz: a legáltalánosabban vett tartály, olyan körülhatárolt tér, fizikai tárgy, amelyben elhelyezkedhet más fizikai tárgy. Ezt mutatja be az 1. ábra (az elsődleges figura, a bent lévő dolog jelölője a belső, vastagon szedett karika, a másodlagos figura, a körülhatárolt tér jelölője a külső, nyílt karika).

3D

1. ábra A BENTLEVÉS

A *-ban/-ben* határozórag jelentésszerkezete sematikus, egyszerű. Ez kapcsolódik össze a főnév részletezett, összetett jelentésével. Pontosabban a példában a *ház* főnév jelentésének egy elemével. A főntebbi felsorolás egyik elemeként a *ház* főnév jelentésszerkezetének egyik fontos alszerkezete az az elvont tulajdonság, hogy a HÁZ épített fizikai tárgy, amely körülzár valamilyen teret, amelybe más fizikai tárgyak behelyezhetők. A HÁZ feldolgozható a TARTÁLY idealizált kognitív modellel, más, specifikus tulajdonságokkal kiegészítve, amelyek más zárt terekre nem feltétlenül jellemzőek.

A *házban* ragos főnév jelentésszerkezete azon alapul, hogy a *ház* jelentésének egyik alszerkezete (specifikus zárt tér) megfelelési viszonyban van a *-ban/-ben* határozórag jelentése egyik alszerkezetével, a másodlagos figura sematikus jelentésével (sematikus zárt tér). Vagyis a határozórag és a főnév jelentésszerkezetében is van egy olyan elem, amely a másikban is megtalálható. A főnév és a rag közötti viszony aszimmetrikus, mindkét nyelvi elem hat a másikra, de nem egyformán. A főnév szemantikailag autonóm (nem szükséges más fogalom egy főnév megértéséhez), a határozórag szemantikailag függő (más fogalom szükséges a megértéséhez, a sematikus figurák kidolgozásához). A részletes szemantikájú főnév kidolgozza a sematikus szemantikájú rag jelentését: megmondja, mi az a fizikai tárgy, amely a BENTLEVÉS fogalmi viszonyában a specifikus körülhatárolt tér, a példában a *ház*. A határozórag kijelöli a főnév pillanatnyi aktív zónáját, a példában a *-ban/-ben* rag a *ház* főnév jelentésszerkezetéből a SPECIFIKUS ZÁRT TÉR fogalmi összetevőt helyezi előtérbe.

A főnév(i tő) és a határozórag kölcsönös szemantikai viszonyba kerülnek egymással. Mindkét elem egy-egy **komponensszerkezet**, amelyek jelentésük révén közösen **kompozitumszerkezetet** alkotnak, amikor összekapcsolódnak. Ez a szemantikai viszony kétirányú:

- a főnév kidolgozza a rag sematikus jelentésszerkezetének egyik alszerkezetét, egyik figuráját, méghozzá a másodlagos figurát,
- a rag kijelöli a főnév jelentésszerkezetében az aktív zónát, azokat az elvonatkoztatott tulajdonságokat, amelyek az adott szerkezetben fontosak.

A sematikus jelentésszerkezet kidolgozható alszerkezete (a *-ban/-ben* ragban a specifikus körülhatárolt tér sematikus figurája) e jelentésszerkezet kidolgozási felülete. Egy mondatban a *-ban/-ben* rag másik sematikus figurája, az elsődleges figura, a bent lévő dolog is kidolgozódhat (a (3) példában a *gazda* főnév által):

(3) A gazda a házban van.

A két komponensszerkezetből összeálló kompozitumszerkezet profiljuk tekintetében is aszimmetrikus: az egyik komponensszerkezet határozza meg a kompozitumszerkezet profilját. A **profilmeghatározottság** a kompozitumszerkezet kontextusában érthető, aktuális szerepétől függ. A *ház + ban* kompozitumszerkezet alapbeállítású funkciója egy dolog térbeli helykijelölése, ezért ennek a szerkezetnek a határozórag a profilmeghatározója. A főnév + határozórag kompozitumszerkezet nem a főnévvel jelölt dolgot, hanem a határozóraggal jelölt viszonyt állítja előtérbe, azt profilálja (a fenti példában ez a *-ban/-ben* rag, és nem a *ház* főnév).

A grammatikai struktúráként funkcionáló, jelentéstanilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két **komponensszerkezet** jelentéstanilag és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű **kompozitumszerkezetet**.⁸⁷ A két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikus, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. A kompozitumszerkezetek jellemzői valenciaviszoyokkal írhatók le, a következő tényezők alapján:

- **megfelelések:** a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek az átfedések egyúttal sematikus entitások vagy viszonyok kidolgozásai is lehetnek); többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- **profilmeghatározottság:** egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);
- **konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség:** az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- **konstituencia:** a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következően kombinálódnak, és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Jellegzetes kompozitumszerkezet a magyarban a főnév + határozórag struktúra mellett a főnév + névutó, az igeikötő + ige,⁸⁸ a melléknév + főnév, specifikus

87 Részletesen l. Langacker (1987: 277–326, 2008: 60), Tolcsvai Nagy (2017b: 246–250).

88 Részletesen l. Tolcsvai Nagy (2005a, 2017b: 339–345).

kompozitumszerkezet a segédige + főnévi igenév,⁸⁹ a funkcióige + főnév. A legfontosabb kompozitumszerkezet az ige és a főnév kapcsolata, vagyis az egyszerű mondat szemantikai szerkezete (egy tagmondatban az igéhez egy vagy két főnév kapcsolódik az említett valenciaviszonyokkal, prototipikus esetben egy ágens alany és egy páciens tárgy; l. 6.1. Az elemi mondat jelentésének alapszerkezete). A kompozitumszerkezet létrehozása a morfológiai és szintaktikai kompozíció alapművelete.

4.1.1. A folyamat összetett kifejezései a magyarban

Egy időbeli folyamatot különböző sematikus szerkezetekben lehet kifejezni a magyarban, például,

- véges igével,
- segédige + főnévi igenév szerkezettel,
- ige vagy kopula (léltige) + főnév vagy melléknév szerkezettel.

A prototipikus magyar ige sematikus szemantikai szerkezete – csakúgy, mint általában a nyelveké – folyamatot, két sematikus figura temporális viszonyát képezi le, egymásra következő elemi állapotok szekvenciális letapogatásával. Ezt a szemantikai szerkezetet specifikusan alakítják az igeképzők és az igeekötők. Az absztrakció magasabb szintjén ezek a szemantikai szerkezetek eseménysemák megvalósulásai, vagyis az igeék elvontabb eseménysemák (például cselekvés, mozgás, állapotváltozás, elhelyezkedés stb.) kifejeződései.⁹⁰

A magyar nyelvben a legtöbb temporális és sok modális tartalom kifejezhető egyetlen véges igealakokkal, még gyakran azok a tartalmak is, amelyeket általában segédige + igenév szerkezettel szokás jelölni. Ilyen például a jövő idő (amelyet formálisan a jelen idejű ragozás jelez), az igemód általában, egyes modális tartalmak, például a *-hat* képzővel kifejezett lehetőség, engedély vagy kötelezettség.

A magyar **segédige + igenév** szerkezet a prototipikus igéhez hasonlítva mind a szemantikai szerkezet, mind a lehorgonyzás szempontjából részben másképp képezi le a jelölendő folyamatot.

- (4) a. Esni fog az eső.
b. Péter tud olvasni.
c. Mennem kell.

89 Részletesen l. Tolcsvai Nagy (2009, 2010).

90 L. Langacker (1978: 857), Heine (1993: 31).

A magyar segédige + igenév szerkezet a kompozitumszerkezet egy specifikus fajtája.⁹¹ Mind a segédige, mind a főnévi igenév a teljes egység által kifejezett folyamatnak csak egy részét jelöli, részleges megfelelésekkel. A segédige temporális viszonyt jelöl folyamatként, míg a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét. A segédige a trajektort állítja elsődleges sematikus figuraként (szereplőként) a folyamatban (a landmarkot másodlagosként), míg a főnévi igenév a landmarkot állítja elsődleges sematikus figuraként (szereplőként) a folyamatban (a trajektort pedig másodlagosként). A segédige igeidőt (jövőt) vagy modalitást profilál, szám és személy szintén a segédigen jelölődik, kivéve a deontikus modalitást.

Kompozitumszerkezetként és nyelvi egységként a magyar segédige + igenév szerkezet az egyszerű ige szemantikai funkcióit teljesíti: folyamatot jelöl, temporális viszonyt, egy energiával kapcsolatos interakciót két sematikus szereplő között, szekvenciális letapogatással, szemantikailag függő, a tagmondat állítmányi szerepét tölti be. A konstrukció profilmeghatározója a segédige, mert ez az összetevő közelebb áll szemantikailag az igehez, mint a főnévi igenév. A segédige + főnévi igenév szerkezet a mondatban lehorgonyzott igealak szemantikai funkcióit morfoszintaktikailag komplexebb, szemantikailag nyíltabb (kifejtőbb) szerkezetben, reprezentálja.

A folyamat kifejezésének vannak más összetett típusai is. Egy másik fajta az ige vagy kopula (létige) vagy funkcióige + főnév vagy melléknév szerkezet. Ezekben a főnévi vagy melléknévi összetevő igen nagy mértékű elvontságban tartalmaz folyamat jellegű szemantikai részt. E szerkezetekben a létige általában absztrakt cselekvést, létezést vagy állapotot jelöl, teljes ragozási paradigmával. A főnévi összetevő jelentése legtöbbször cselekvést vagy állapotot tartalmaz, a melléknévi összetevő például állapotot, viselkedést. Gyakoriak a következő szerkezetek.

Melléknév + létige. Ebben a szerkezetben a melléknév meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában:

(5) Péter figyelmes volt.

Melléknév + létige + főnévi igenév. A létige temporalitást fejez ki sematikusán, teljes paradigmával, míg a melléknév minőséget (többnyire állandó állapotot) jelöl összegző letapogatással.⁹² Az összegző letapogatás a minőséget szerkezetként, egyidejű és nem egymásra következő tényezők soraként érti meg, amely a már feldolgozott tényezőket (elvont tulajdonságokat) egyszerre tartalmazza. A tagmondat szerkezete egy főnévi igenévvel teljes, amely egy specifikus folyamatot jelöl összegző letapogatással:

91 Részletesebben I. Tolcsvai Nagy (2009).

92 Vö. Langacker (1987: 248–253).

- (6) Dohányozni tilos.
- (7) Jó volt futni.

Főnév + létige. Ebben a szerkezetben a főnév egy meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában. Egy változata egzisztenciális viszonyt tartalmaz (a főnév itt az állítmánya része):

- (8) Péter orvos volt.

Egy másik változata állapotot tartalmaz folyamatos aspektusban (itt a főnév a létige határozói bővítménye):

- (9) németórán van
- (10) munkában volt

Főnév és funkcióige. Ebben a szerkezetben a főnév meghatározott cselekvést jelöl (általában ige + főnévképző struktúrában) temporalitás nélkül, az ige a temporális viszony sémáját jelöli szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában:

- (11) döntést hoz

A folyamat jelölésének különböző típusai közötti különbség fokozat szerinti, nem éles.

4.2. A referenciapont-szerkezet

Az összetett jelentésszerkezeteknek egy másik változata a referenciapont-szerkezet. Vannak olyan nyelvi kifejezések, amelyek valamely dolgot egy másik dolog megnevezésén, aktiválásán keresztül tesznek elérhetővé. A példa (12)-ben ezt a mentális utat nyíltan kifejezi:

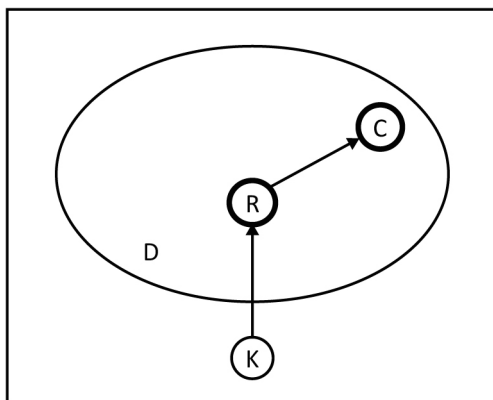
- (12) Képzeld, a szomszédom lánya férjhez ment.

(12) mondatát valaki egy ismerősének mondja. A mondatban két szereplő kap főnévi megnevezést (*szomszéd* és *lány*), azonban csak az egyikük, a *lány* a fontos, a mondat róla állít valamit. Az ismerős tudja, hogy beszélőtársának van lakásszomszédja, a szomszédnak pedig van lánya. Ez könnyen hozzáférhető tudás. Azonban esetleg nem ismeri a szomszéd lányát személyesen, nem sokat tud róla, magáról a szomszédról viszont vannak ismeretei. Ebben a helyzetben a lányt személynévvel nevező változat kevésbé vagy egyáltalán nem informatív, a hallgató nem feltétlenül tudhatja, hogy kiről van szó:

(13) Képzeld, Zsuzsa férjhez ment.

A mondat létrehozója úgy irányítja a hallgató figyelmét, hogy az ismertebb dolog mint fogalmi kiindulóponton keresztül jusson el a kevésbé ismerthez, a célhoz. A (12) mondatban a figyelem elsőként az ismert *szomszédra* összpontosít, azt profilálja, majd rögtön utána a kevésbé ismert *lányra*. A fogalmi kiindulópont, az ismertebb dolog további fogalmakat hívhat elő egy fogalmi tartományban: a fenti példában a hír hallgatójának több ismeret is eszébe juthat a beszélő szomszédjáról.

(12) első mondatában a *szomszéd* a fogalmi kiindulópont, azaz a **referenciapont** (olyan entitás, amelyről valamilyen ismeretük van a beszédpartnereknek), és az ő fogalmi leképezésén keresztül lehet eljutni a beszélő tényleges témájához, a **célhoz**, a szomszéd *lányához*.⁹³ Az 2. ábra a (12) példáján bemutatott modellt részletezi.⁹⁴ K a konceptualizáló (a beszélő vagy a hallgató), R a referenciapont (a fogalmi kiindulópont), C a konceptualizáló által a referenciaponton keresztül elérendő fogalmi cél, a nyíl a konceptualizáló mentális ösvényét jelzi, és végül D azt a domíniumot, fogalmi tartományt, amelyhez a referenciapont közvetlen hozzáférést biztosít.

K= konceptualizáló
R = referenciapont
C = cél
D = domínium

2. ábra A referenciapont-szerkezet

A referenciapontként szolgáló entitás azért töltheti be a funkcióját, mert a konceptualizáló számára könnyebben hozzáférhető, aktiválható, mint a cél. A referenciapont aktivált volta miatt feltűnőbb, mint a környezete. A könnyebben hozzáférhető entitás fogalma megnyit egy olyan tartományt, domíniumot, amelyben a célt már könnyű elérni. A mindennapi észlelésben ennek számos

93 A referenciapont fogalmát részletesen l. Langacker (1999b: 171–201, 2008: 83–85); l. még Tolcsvai Nagy (2017b: 250–251).

94 Vö. Langacker (1999b: 174). Az ábrán az eredeti jelölés olvasható.

példája lehet. Például távoli vagy kisméretű fizikai tárgyak vizuális azonosítását gyakran végezzük valamely közelebbi vagy nagyobb fizikai tárgyhoz képest. Ennek nyelvi leképzése különböző kifejtettségű fokon történhet.

A referenciapont-szerkezet dinamikus nyelvi jelenség. A dinamikusság a kognitív nyelvészet értelmezésében a nyelvi egységek feldolgozásának időbeliségéből, párhuzamosságából és egymásra következéséből ered. A referenciapont-státust egy entitásmegnevezés addig tölti be, amíg e funkciója ki nem merül, tehát amíg a konceptualizálót el nem vezet a célhoz. Az itt magában vizsgált nyelvi szerkezetben a feldolgozási folyamat elején a referenciapont (12-ben a *szomszéd*) a figyelem előterében áll, könnyen aktiválható. A feldolgozási folyamat későbbi szakaszában a cél (a *szomszéd lánya*) kerül a figyelem középpontjába, mert a referenciapont révén már könnyebben hozzáférhetőnek számít.⁹⁵

4.2.1. A birtokos szerkezet

A (14)-ben olvasható kifejezések sokban különböznek egymástól, de abban megegyeznek, hogy alaki szempontból birtokos szerkezetűek.

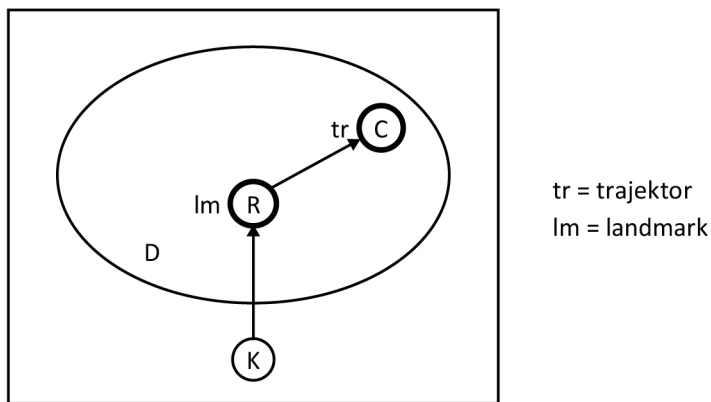
- (14)
- a. a fiú könyve
 - b. a lány apja
 - c. a fiú keze
 - d. a zsák súlya
 - e. a vendégünk
 - f. az asztal helye
 - g. az ő csoportjuk
 - h. a tanszékvezető jelöltje
 - i. a vonatom
 - j. János kinevezése
 - k. Debrecen városa
 - l. a kutya bolhái

A felsorolt kifejezések formailag mind **birtokos szerkezetek**, azonban jelentésükben különböznek egymástól. Különböző jelentéseik közül csak egy a 'tulajdonlás'. A referenciapont-szerkezet egy jellegzetes kognitív művelet sémájaként összefüggést mutat a birtoklás nyelvi kifejezésével.⁹⁶ A birtokos szerkezetben egy entitás (a birtokos) referenciapontként jelenik meg annak érdekében, hogy a beszélő mentális kapcsolatot létesítsen egy másik entitással (a birtokkal).

95 L. még MacWhinney (1977), Chafe (1994), van Hoek (1997).

96 Vö. Langacker (1999b: 174–187). A birtokviszony kognitív leírásához l. még Taylor (1996), Tolcsvai Nagy (2005b).

A birtokossal való viszonyban a birtok típusának egy megvalósulását (instanciáját) lehet kiválasztani. Így *a fiú könyve* szerkezetben *a fiú* fogalma funkcionál referenciapontként, amelyen keresztül el lehet jutni a *könyv* típus egy meghatározott egyedéig, *a fiúval* való társítás révén. A domínium konceptuális struktúra, fogalmi tartomány, amely azokat a fogalmakat (konceptuális entitásokat) tartalmazza, amelyekhez a referenciapont révén hozzá lehet férni. A birtokos szerkezetben ez a kapcsolat két dologszerű entitás viszonyában jön létre. A birtokos mint referenciapont jól felismerhető az észlelési viszonyokban, például *a kocsni kormány* szerkezetben a *kocsni* referenciapontként a *kormány* lokalizálását teszi lehetővé (melyet segít a rész-egész viszony). A birtokviszony kognitív sémáját a 3. ábra mutatja be.⁹⁷

3. ábra A birtokviszony kognitív sémája

A birtokviszony másodlagos figurája (landmarkja) a referenciapont, elsődleges figurája (trajektora) pedig a cél, amelyhez fogalmilag a referenciaponton keresztül lehet mentálisan eljutni. E modell sajátos kettősséget mutat: egyrészt a birtokhoz való mentális hozzáférés a birtokon mint referenciaponton keresztül válik lehetővé, másrészt a birtok a szerkezet „feje”, „alaptagja”, mellyel a birtokos módosító vagy meghatározó viszonyban áll. A kettősséget a műveleti feldolgozás, a szerkezet dinamikus jellege oldja fel.

A birtokos szerkezetben mint referenciapont-szerkezetben a referenciapont (a birtokos) tehát a következő funkciókat látja el:

- kijelöl egy domíniumot (fogalmi tartományt),
- kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáló fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő entitást (a szubjektív háttér részeként),

97 Vö. Langacker (1999b: 180).

- a feldolgozási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót a referencia-ponttól a célig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.

Míndez röviden a következőképpen mutatható be a (14c) példáján:

(15) a fiú keze

- A *fiú* referenciapont domíniuma a FIÚ fogalmi szerkezete, ill. jelentésmátrixa. Ez a jelentésmátrix vagy a korábbi kontextus révén profilálódik (vagyis egy aktív zóna jut szerephez⁹⁸), vagy a cél hajtja végre ezt a műveletet a prototipikus, egészként értett jelentésen.
- A *fiú* referenciapont a szubjektív háttér részeként, az entitás megkonstruálásának folyamatában a FIÚ fogalmat választja a cél, itt a KÉZ (egy specifikus kéz) konceptualizálására.
- A *fiú* referenciapont mint könnyen hozzáférhető entitásfogalom eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, a *kéz*ig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.
- Az így végbemenő feldolgozási művelet során tehát a FIÚ és a KÉZ közötti szemantikai megfelelések, ill. kidolgozási viszonyok is egyértelműsödnek.

A birtokos szerkezet szemantikai jellemzésének lényegét nem érinti a sorrend, a fentiek érvényesek a *keze a fiúnak* szerkezetre is, a két szerkezet közötti különbség inkább nézőpontbeli, mert a magyarban föltehetőleg az elől álló kifejezés nyit meg semleges kiindulópontot. Az így szemantikailag jellemzett dinamikus szerkezet mintát ad a birtokos szerkezet poliszemiájának megközelítéséhez is. Az *a fiú keze* birtokos szerkezetben például a FIÚ által megnyitott domínium tartalmazza az EMBERI TEST konceptust, azt, hogy annak vannak részei, és ezek közül egy a KÉZ. Ebből magyarázható ebben az esetben az egész-rész viszony, a maga specifikumaival. Ugyanakkor e jelentésszerkezet magyarázatakor nem zárható ki a birtoklás sem, hiszen a prototipikus ember „rendelkezik” végtagsaival, akarattalagosan irányítja azokat.

Az ekképp kidolgozott kognitív modell többféle birtokos szerkezet feldolgozásában közreműködő séma, ahogy az (14) példáiban is látható. A tulajdonlás, a rész – egész viszony, a rokonsági hálózat vagy egy esemény és annak szereplője közötti viszony eltérő fogalmi struktúra, de mindegyiknek alapösszetevője a referenciapont-szerkezet. Ez a fogalmi szerkezet leképezi azt az aszimmetrikus viszonyt, amelyben egyébként is megértjük az entitásokat, például a következő esetekben.⁹⁹

98 Egy szó jelentésmátrixának (teljes jelentésszerkezetének) általában csak egy meghatározott része aktiválódik a szó használatakor, e rész az aktív zóna (l. 3.1. A dolog kifejezése: a főnév című fejezetben).

99 Vö. Langacker (1999b: 175–179).

- A részt kifejtett viszonyítás nélkül is az egészhez viszonyítva konceptualizáljuk. A KÉZ mint előtérben álló entitás a háttérben álló KARhoz viszonyítva rész, azaz miközben önállóan megneveződik, mindig egyúttal a háttérben álló egész része is, jóllehet a referenciapont itt a testben létező személy (*a fiú keze*).
- A rokonságmegnevezés (*testvér, nagybácsi*) mindig valamilyen egóhoz és más rokonsági fokokhoz viszonyítva értelmezhető (itt a referenciapont és az ego is változhat).
- Az embereket mint személyeket, egyedeket azonosítjuk, de tulajdonaikat nem ismerjük annyira. Egy személynek sok tulajdona lehet, amelyet egyenként kontrollál, mely dolgokról többnyire semmi mást nem tudunk, mint hogy egy-egy meghatározott személyhez tartoznak (*a lány könyve*). Ezért az adott személy ad mentális hozzáférést a dolgok egy csoportjához, a fordított irányú mentális ösvény kevésbé természetes.
- A dolgok általában könnyebben hozzáférhetőek, mint események, az események szereplői/lokalizációi által könnyebben jutunk el magához az eseményhez. Ezt példázza a *János kinevezése* szerkezet, szemben például az *az a tény, hogy János kinevezték* szerkezettel.

5. A jelentéskiterjesztés

A nyelvi kifejezések jelentése a megismerésen alapul. A jelentés fogalmi természetű és tapasztalati alapú. Az emberi megismerés folyamatosan tapasztalja a világ dolgait, végtelen számban. A tapasztalatok valós vagy látszólagos partalanságában a megismerés feldolgozó műveletei segítenek eligazodni. A tapasztalatok sokfélesége különböző sematikus megismerési módok révén rendeződik el az emberi tudásban. A kategóriák absztrakciós és sematizációs műveletek révén alakulnak ki, a példányok fokozat szerinti besorolása és a családi hasonlóság révén, amely műveleteket kiegészíti a közösségi ismeretátadás és az intézményes tanulás. Az emberi megismerés egyedi dolgokat, folyamatokat, eseményeket, minőségeket közös csoportokba, kategóriákba sorol. Felhasználja a megismerési sémákat, azok használatával egy-egy fogalmat kiterjeszt más entitások megismerésére. A **jelentéskiterjesztés** egy már meglévő fogalomnak egy másik fogalom megértésére való felhasználása, egy már meglévő jelentésszerkezetnek egy másik fogalom leképezésére való felhasználása, megismerési sémák, feldolgozási módok révén. A *fej* főnév elsődleges jelentése a 'testrészt', amelynek fontos tulajdonsága a jelentésmátrixban a helyzete (elől vagy fent van), az alakja, egy nagyobb egészhez tartozása és a funkciója. A 'kalapács elülső fém része' jelentés a *fej* főnév elsődleges jelentésének a kiterjesztése: a kalapács feje szemantikailag analóg viszonyban áll a fej testrésszel helyzete (elől vagy fent van), egy nagyobb egészhez tartozása és a funkciója révén.

Az alábbiakban olyan jelentéskiterjesztési módokról lesz szó, amelyek a polisémia létrejöttében is szerepet játszanak. Ilyen jelentéskiterjesztési mód a metafora, a metonímia, az általánosítás (generalizáció) és a specifikáció, továbbá a sémaátalakítás. Ezek a jelentéskiterjesztési módok a nyelvi kifejezésekben szerkezetek, és egyúttal műveletek is. A jelentéskiterjesztés szerkezetei fogalmi műveletekkel jönnek létre. A jelentéskiterjesztés hozza létre a poliszímiát. A jelentéskiterjesztés jelentésváltozás: egy nyelvi elem jelentésének egyirányú megváltozása vagy kibővülése.

5.1. A metafora

A mindennapi beszédben minden különösebb gondolkodás nélkül mondunk vagy hallunk olyan kifejezéseket, amelyekről naiv, nem nyelvészeti tudással is meg tudjuk állapítani: metaforák. Ilyen kifejezések a magyarban például a következők:

- (1) az asztal lába
- (2) feldobódik

- (3) szétrobban a dühtől
- (4) pályafutás

A felsorolt kifejezések megértése minden esetben két fogalom viszonyában történik: EMBER VAGY ÁLLAT TESTRÉSZE – ASZTAL ELEME; TÉRBEN FENT LEVÉS – JÓKEDV; TARTÁLY NAGY BELSŐ NYOMÁSA – DŰH; ÚTON VAGY VASÚTON HALADÁS – SZAKMAI ÉLETÚT.

Az idézett példák alapján a következő megállapítások tehetők a **metafora** fő jellemzőiről:

- a metaforában két fogalom kerül interakcióba,
- a metafora a mindennapi nyelvi kifejezések része, nem különleges művészi jelenség,
- egyes metaforák között szemantikai, fogalmi összefüggések vannak, a metaforikus kifejezések nem önmagukban állnak a nyelvi rendszerben.

A metafora nem különleges és nem kizárólag vagy főképp művészi jelenség; a fent idézett példák mindennapi kifejezések, egyik-másik éppen beszélt nyelvi, bizalmas stílusú, szleng eredetű.

Az egyes metaforikus kifejezések közötti összefüggések alapvető fontosságúak a metafora funkcionálása szempontjából. Az alábbi kifejezések nagymértékben különböznek jelentésszerkezetükben, de egy közös fogalmi összetevő mindegyikben található.

- (5) a. magas színvonal
- b. csúcs (melléknévként ‘a legjobb’)
- c. emelkedik a színvonal
- d. felmagasztal
- e. feldobódik
- f. felemelkedik (társadalmilag)
- g. felkapaszkodik (a ranglétrán)

A kiválasztott példák különböző szófajúak: van közöttük ige, van melléknév és főnév is. A legnyilvánvalóbb közös fogalmi és szemantikai jegy a FENT és a FEL-FELÉ: mindegyik kifejezés jelentésének része a vertikális, azaz függőleges térbeli irányultság. Az irányultságot az igékben elsősorban az igekötők reprezentálják, a melléknevek és a főnevek pedig a magas elhelyezkedést vagy valamilyen magasan elhelyezkedő tárgyat. Ennek a térbeli irányultságnak viszonylag könnyen megadható a metaforikus jelentése. Hiszen valamennyi kifejezés valamilyen kedvező, pozitív folyamatra vagy állapotra vonatkozik, olyanra, ami jó. Ennek megfelelően az összefüggés elvonatkoztatva is megfogalmazható:

(6) A JÓ FENT
A JÓ FELFELÉ

Vannak olyan metaforikus kifejezések, amelyeknek jelentésszerkezetében közös, azonos tényezők működnek, tehát ezek a metaforikus kifejezések valamilyen módon összefüggnek. Egy rokon példával: a fent térbeli irányultásnak és a jó értékfogalomnak is van ellentéte. Az (5)-ben felsorolt metaforikus kifejezéseknek megadhatók az ellentéteik is, kiegészítve az első összefüggést a másodikkal:

(7) A ROSSZ LENT
A ROSSZ LEFELÉ

(8) A JÓ FENT, A JÓ FELFELÉ	A ROSSZ LENT, A ROSSZ LEFELÉ
magas színvonal	alacsony színvonal
csúcs	mélypont
emelkedik a színvonal	esik, zuhan, süllyed a színvonal lealacsonyít
felmagasztal	lelombozódik
feldobódik	

A két bemutatott összefüggés (A JÓ FENT, A JÓ FELFELÉ; A ROSSZ LENT, A ROSSZ LEFELÉ) természeti és kulturális tapasztalatokra vezethető vissza, például a következő ellentétpárokban megfogalmazva: az egyenes emberi tartás – a meghajlás, letérdelés; a fentről jövő napfény – a földi mély sötétsége; a mennyország – a pokol térbeli elhelyezkedésének elképzelése.

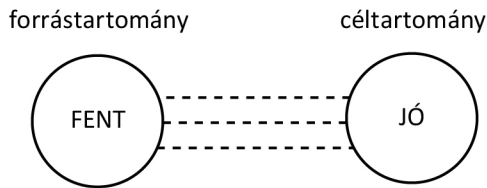
Az eddigi példák alapján a következők állapíthatók meg:

- a metaforikus kifejezések visszavezethetők elvontabb összefüggésekre, **fogalmi metaforákra**;
- a fogalmi metaforák két ismeret, két fogalom közötti tapasztalati alapú kapcsolatok.

A nyelvi jelentés és a világról való tudás között alapvető (analógiás) kapcsolat van, a nyelvi jelentés a konceptualizáció egy fajtája. A metafora az alapvető eljárás többek között arra, hogy egy fogalmat egy másik fogalom kifejezésével értsük meg.¹⁰⁰ Prototipikusan ez azt jelenti, hogy a beszélő ember az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel érti meg. A metafora alapja a leképezés két fogalom, két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú

100 A metafora kognitív magyarázatára – a legfontosabbak kiemelve – l. Lakoff–Johnson (1980, 1999), Lakoff (1987, 1990), Kövecses (1990, 2000, 2002, 2005), Gibbs ed. (2008), Steen (2009), Kövecses–Benczes (2010: 79–114), Simon (2016: 176–202).

szemantikai szerkezet között. A metafora két fogalma közötti leképezés egyirányú: a kiinduló fogalom a **forrástartomány**, a kifejezendő fogalom a **céltartomány**. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le. A forrástartomány és a céltartomány két, egymástól független fogalom, amelyek a megismerésben valamilyen motiváció révén kerülnek egymással kapcsolatba. A fogalmi metafora szerkezetét a 1. ábra mutatja be. A forrás és céltartomány fogalmait karika jelöli, a közöttük levő leképezési viszonyokat szaggatott vonalak.

1. ábra A fogalmi metafora szerkezete

A **metaforikus leképezés** eredendően a mindennapi tapasztalatra épül (történetileg és az egyedfejlődésben is elsőként a térbeli vizuális érzékelésre, amelynek így kiindulópontja az emberi test). A Lakoff-féle topológiai invarianciahipotézis¹⁰¹ szerint a metaforák megőrzik képi séma szerkezetüket, azaz például ÖSVÉNY ÖSVÉNYre képeződik le (*eszébe jut*: valami valahonnan valahová kerül), TARTÁLY TARTÁLYra (*szétveti a düh*: a düh lezárt tartályban levő forró folyadék), ERŐ ERŐre, KAPCSOLAT KAPCSOLATra.

A metafora nem különleges „művészi” jelenség, hanem sok tekintetben meghatározza a nyelv reprezentáló (szimbolizáló) képességét. A metaforák nagy része „szó szerinti” metafora, azaz nincs olyan más szó szerinti kifejezés, amely helyett áll (pl. *az asztal lába*).

A **metaforikus kifejezések** jelentéstanilag összefüggnek más metaforikus kifejezésekkel, és az egy csoportba tartozó kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy (nyelvi ritkán kifejtett) **fogalmi metafora** kategóriájába tartoznak. Az emberi tudás nem pusztán elemi egységekben tárolódik, hanem gyakran összetettebb struktúrákban, sémákban rendeződik el. Az összetett tudás fogalmi elrendeződése megtörténhet sémákban (idealizált kognitív modellekben, tudáskeretekben, forgatókönyvekben). E típusok mellett az összetett tudásba tartozó konceptuális tényezők sokszor metaforikus alapon kapcsolódnak össze, tehát a tudáselemek összefüggése konceptuálisan (és nem

101 Vö. Lakoff (1990).

eredendően, de analogikusan nyelvi közegben) leképezéssel valósul meg, fogalmi metaforát létrehozva.

A fogalmi metafora összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például A MEGÉRTÉS LÁTÁS, amelynek igen kiterjedt kifejezésrendszere van a magyarban is: például *lát, átlát, belát, meglát, nézőpont, világos, homályos* stb.¹⁰² A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforáját nemigen mondja ki a beszélő a tényleges nyelvben, mert túlságosan elvont, viszont tapasztalati alapon (a látás tapasztalatai alapján) a látásra vonatkozó tudás (konceptuális struktúra) legtöbb tényezőjét leképezi az elme a megértés konceptusára. Eszerint nem is annyira metaforák vannak, hanem fogalmi metaforák részleges megvalósulásaként metaforikus kifejezések. A fogalmi metaforáknak három fő fajtája különíthető el. Az egyik az **ontológiai metafora** (például AZ ÉRVELÉS ÉPÜLET: *érvet alátámaszt, az érveknek szilárd alapjuk van, az érvelés összeomlott* stb.), a másik az **orientációs metafora** (például A FENT JÓ/SOK, A LENT ROSSZ/KEVÉS: *feldicsér, leszid, az árak, a részvények emelkednek, csökkennek*), a harmadik a **szervezeti metafora** (például A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora szerkezetének összetevői a szereplők: *a küzdő felek*, a vita lefolyása: *a vitázó felek hosszasan küzdöttek, győzködték egymást*, a vita befejeződése: *a vita X fölényes győzelmével ért véget* stb.).¹⁰³ Föltehető, hogy további típusok is elkülöníthetők, kivált az igei metaforák között. A fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.¹⁰⁴

A fogalmi metafora forrás- és céltartománya egy-egy fogalmi szerkezet a maga összetettségével. Két összefüggő fogalmi metafora, A MEGÉRTÉS LÁTÁS és A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi tartományai és a közöttük lévő leképezési viszonyok a következők. A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora sok metaforikus kifejezésben valósul meg, például:

- (9) *lát* 'megért', 'észlel', 'gondol', 'talál', 'vél', 'tekint'
átlát 1. 'vmit teljes egészében áttekint', 2. 'tisztában van vki titkolt szándékával'
belát 1. 'igaznak ismer el', 2. 'tévesnek ismer el', 3. 'felismer'
belelát 'vminek rejtett tartalmát át tudja tekinteni'
keresztüllát 'megérti vki szándékát, magatartását'
meglát 'megért', 'felismer, tapasztalat útján meggyőződik'

102 További adatokkal l. Tolesvai Nagy (2003: 217–227).

103 Az osztályozás, amelyet Lakoff–Johnson (1980) dolgozott ki, nem fedi le a metaforák teljes rendszerét.

104 L. például Kövecses (2005: 129–145).

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:	cél:
a) egy ágens (prototipikusan emberi lény)	a) ágens (prototipikusan emberi lény)
b) vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel vagy nem tud érzékelni)	b) mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg vagy nem tud megérteni)
c) egy fizikai tárgy	c) valamilyen helyzetet, összefüggést

A forrás- és céltartományok közötti leképezések egyértelműek, szoros kapcsolatot jelezve a két tartomány összetevői között. Mind a vizuális, mind a kognitív viszonyok (vagyis az érzékelő és megértő folyamatok) a cselekvő nézőpontjából reprezentálódnak, tehát azt mutatják be, ahogy a cselekvő viszonyul a fizikai tárgyhoz vagy a helyzethez, összefüggéshez.

A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora sok metaforikus kifejezésben valósul meg, például:

- (10) *fog* 'megért'
átfog 'vmit teljes egészében áttekint'
felfog 'megért', 'észlel', 'gondol', 'talál', 'vél',
megfog 'vminek a lényegét megérti'
összefoglal 'vminek a lényegét bemutatja'
fogalom 'tapasztalatok alapján, megismerés révén kialakított körülhatárolt tudás'

A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:	cél:
a) egy ágens (prototipikusan emberi lény)	a) ágens (prototipikusan emberi lény)
b) megfog vagy megérint (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy ezt nem tudja)	b) mentálisan megragad vagy megért (vagy nem ért meg vagy nem tud megérteni)
c) egy fizikai tárgy	c) valamilyen helyzetet, összefüggést

A forrás- és céltartományok közötti leképezések egyértelműek, szoros kapcsolatot jelezve a két tartomány összetevői között. Mind az érintéses, mind a kognitív viszonyok (vagyis az érzékelő és megértő folyamatok) a cselekvő nézőpontjából reprezentálódnak, tehát azt mutatják be, ahogy a cselekvő viszonyul a fizikai tárgyhoz vagy a helyzethez, összefüggéshez.

A metafora kognitív szemantikai magyarázata beilleszkedett a blending (elegítés, vegyítés) jelenségkörébe (l. A fogalmi integráció című részben). E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határú mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két bemenet (input) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a blendet, az integrált fogalmat, sok esetben a metaforikus kifejezést. Azonban nem minden blend metafora, például jellegzetesen blend a jelzős főnév.¹⁰⁵

A fogalmi metaforák rendszere az irodalmi szövegekben is kimutatható. A poétikai metafora további szemantikai műveletek révén jön létre, fogalmi metaforák átalakítása révén. Ezek a következők:¹⁰⁶ a kiterjesztés (a metafora kiterjed szomszédos fogalmakra is), a kidolgozás (a megszokottakon túl további kognitív tartományok és részesei a leképezésnek az adott fogalmi metaforán belül), a kritikus kérdés (a kérdés a metafora megszokott határaitra vonatkozik), a komponálás (több metafora konceptuális kapcsolatba hozása). E műveletek erőteljesen jelen vannak a szépirodalmi szövegekben, de csak egy részükben, s ezzel együtt nem szépirodalmi szövegekre is jellemzők lehetnek.¹⁰⁷

5.2. A metonímia

Az alábbi kifejezések megértéséhez két fogalom előhívása szükséges, de másképp, mint a metafora esetében. Ezek a kifejezések metonimikusak.¹⁰⁸

- (11) a. Az egész ház összefutott a csattanásra.
b. Bejött egy fej, és kiabálni kezdett.
c. Nincs meg az Adym.

A (11a) mondatban a HÁZ fogalma a házbeli LAKÓK fogalmával kapcsolódik össze, a (11b) mondatban a FEJ fogalma az EMBER fogalmával, a (11c) mondatban ADY ENDRE személyfogalma az Ady verseit tartalmazó KÖTETTEL. Az egyes kifejezé-

105 Erről l. Grady et al. (1999).

106 Ezt Lakoff–Turner (1989) dolgozta ki.

107 Vö. Tolcsvai Nagy (2003a, 2005c).

108 A metonímia kognitív magyarázatára l. Lakoff–Johnson (1980), Lakoff (1987), Kövecses (2005), Kövecses–Radden (1998), Radden–Panther eds. (1999).

sekben szemantikai kapcsolatba került fogalmaknak van közülük egymáshoz, nem függetlenek egymástól: a háznak vannak lakói, az ember nélkülözhetetlen testrésze a fej, és Ady Endre költőnek verseskötetei jelentek és jelennek meg. A megnevezett összefüggő fogalmak egy-egy fogalmi tartomány részei.

Korábban szó volt arról, hogy az egyes fogalmak nem magukban állnak az emberi tudásban, hanem általában egy tágabb fogalmi tartományban kapják meg helyüket, vagyis egy olyan hálózatban, amelyben a központi, tehát a pillanatnyi figyelem előterében álló fogalom köré további fogalmak társulnak a kiterjedő aktiváció révén. Ez a fogalmi szerveződés érvényesül a tudáskeretben és a forgatókönyvben (1. 2.2.5. Séma, tartomány, idealizált kognitív modell) vagy a hasonló, de más szerepű referenciapont-szerkezetben (1. 4.2. A referenciapont-szerkezet). Az egyes szavak jelentése jól körülhatárolt fogalmi struktúra, de ez az ismeret nem magában áll, hanem más elemeket is felidéz. Így a HÁZ fogalma elsődlegesen az ÉPÜLET fogalmát hívja elő; a ház főnév elsődleges jelentése az 'épület'. A ház jelentésmátrixában számos elvont tulajdonság különíthető el: építmény, szerkezete van, alapja és teteje van, nyílások (ajtók és ablakok) vannak rajta, belül részekre tagolt, a részek más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek, fő funkciója szerint embereknek menedéket nyújt. Az 'épület' jelentésben a funkció (embereknek menedéket nyújt) háttérben marad, az a ház főnév tágabb fogalmi tartományának a része. Ez a jelentésösszetevő (elvont tulajdonság) nem helyeződik előtérbe ház főnév elsődleges 'épület' jelentésének használatakor, például (12)-ben:

(12) A szomszédban új házat építenek.

Az előző (11a) példában a ház főnév egy másik jelentését használja a beszélő: 'a házban lakó vagy dolgozó emberek'. Ez a jelentés nem független az elsődleges 'épület' jelentéstől. A (11a) mondatban a ház főnév jelentésében a 'benne lakó vagy ott tartózkodó emberek' fogalmi tartalom áll a figyelem előterében, ez alkotja a ház főnév jelentését. Mivel azonban házban lakó emberek nincsenek ház nélkül, a 'benne lakó vagy ott tartózkodó emberek' jelentésű ház főnév fogalmi tartománya a háttérben tartalmazza az 'építmény' összetevőt is. A HÁZ fogalmi tartományában tehát a (12) mondatban az építmény, vagyis a ház főnév elsődleges, legfontosabb jelentése kerül a figyelem fókuszába, erről szól a mondat. A (11a) mondatban ezzel szemben a HÁZ fogalmi tartományából egy másik fogalom kerül az előtérbe, amely egyébként az 'építmény' jelentésben a háttérben jelen van. Ez a szemantikai változás, vagyis a metonímia művelete és az abból létrejövő szerkezet a figyelem áthelyezésén alapul. A ház főnév két jelentése esetében ez ekképp vázolható:

(13) ház: 1) építmény + benne lakó emberek
> 2) ház: benne lakó emberek + építmény

A **metonímia** szemantikai művelete a **figyelem áthelyezése**, egy fogalmi tartományon belül. Összehasonlításként: a metafora mindig két független fogalom motivált kapcsolata, a metonimikus figyelemáthelyeződés viszont egy fogalmon belül történik meg. A figyelem áthelyeződése lehet alkalmi, és lehet állandósult. Állandósulása esetén olyan sémává válik, amely más hasonló jelentéskiterjesztések létrehozását is lehetővé teszi:

- (14) a. az egész város azt beszéli
- b. egy ország fogott össze

A figyelemáthelyezéson alapuló metonímiának fontos változatai a következők: rész – egész, egész – rész, rész – rész és ezek altípusai.

5.3. Az általánosítás és a specifikáció

Egy jelentés fogalmi szerkezete meghatározott sematikus és elvontsági szinten érthető meg a beszélő ember számára. Egyes esetekben ez a sematikus és elvontsági szint megváltozik. A változás két irányban lehetséges. Az **általánosítás** (generalizáció) egy adott fogalom kiterjesztése az őt magában foglaló kategória egészére vagy annak egy nagyobb részére. Például a *gyümölcs* főnév elsődleges jelentése 'fa vagy bokor puha és édes ehető része'. A *gyümölcs* főnév egy másik jelentése 'minden, ami nő és ember által fogyasztható' (pl. *a természet gyümölcse*). A gyümölcs elsődleges jelentése tehát általánosítással kiterjedt egy nagyobb kategóriára, a növényi eredetű táplálék fogalmára:

- (15) általánosítás: fa vagy bokor puha és édes ehető része > növényi termés, minden, ami nő és élőlény által fogyasztható (pl. *a természet gyümölcse*)

A **specifikáció** egy adott fogalom leszűkítése a részét képező kisebb kategóriára. Például a *fej* főnév elsődleges jelentése 'testrész', egy másik jelentése 'elme'. Az *elme* a *fej* testrész egy meghatározott része, amely specifikus funkciót tölt be a teljes biológiai egészben. Az *elme* jelentése többek között a *fej* főnév jelentésének specifikációjával jön létre (a rész – egész viszonytal együtt).

- (16) specifikáció: testrész > elme, testrész egy részének funkciója

5.4. A fogalmi integráció (a blend)

Az egyes nyelvi kifejezések (például szavak) nem egyszerűen egymás mellé kerülnek valamely nagyobb nyelvi szerkezetben (csoportban, tagmondatban), hanem jelentésanilag sokféle fontos, kidolgozás jellegű kapcsolat van közöttük. A világ valamely részének konceptuális leképezése fogalmilag és ezért jelentésükben összefüggő nyelvi elemek összekapcsolódásával lehetséges.

Ennek egyik módja a kontextussal összefüggő kognitív kapcsolatok létrejötte. A nyelvi közlésekben az információt mindig valamilyen közegben dolgozzuk föl, amely közeg részben a beszédhelyzetből, részben a közlés korábbi és későbbi információiból áll. A megismerés a tapasztalatokat mentálisan elkülönülő tartományokban (például jelentésszerkezetekben és azok alszerkezetekben) rendezi el. Ezek a tartományok gyakran összekapcsolódnak, különböző szemantikai minták alapján (ilyen a kompozitumszerkezet és a referenciapontszerkezet), egyetlen új nyelvi egységet létrehozva. Más esetekben két fogalom viszonya úgy jön létre, hogy az egyik megértése lehetővé teszi a másik feldolgozását (ilyen a metafora és a metonímia). A fogalmaknak ez előbbi két összekapcsolódási módja együtt is érvényesülhet. A **fogalmi integráció** dinamikus, aktuálisan kialakuló fogalmi szerkezet: két fogalom egy nagyobb nyelvi szerkezetben (mondatban, szövegrészletben) integrálódva az adott kontextusban összetett és új jelentést hoz létre. Az új jelentés lehet alkalmi vagy konvencionálódhat.

A kontextuálisan meghatározott fogalmi integráció alapszerkezete két kognitív tartomány kapcsolata. A két tartomány kapcsolatát a kontextus is irányítja.¹⁰⁹ Vannak esetek, amikor dolgok között kapcsolatot létesít a beszélő pragmatikai, pszichológiai vagy kulturális okokból, azaz referenciális megfelelést konkrét vagy mentális képek között.¹¹⁰ E modellben egy dolog egy másikkal való kapcsolatában válik érthetővé. A kognitív kapcsolat egy kiinduló dolog és egy cél dolog között jön létre, valamely kapcsoló révén. Például (17)-ben:¹¹¹

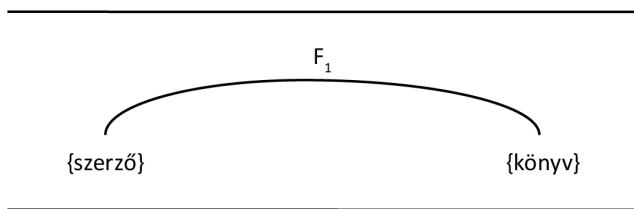
(17) A Platón a legfelsőbb polcon van.

(17)-ben két dolog kerül megfelelési viszonyba: a szerző (kiinduló dolog) és a szerző műveit tartalmazó könyv (céldolog), azaz Platón és a Platón által írt könyv (F az azonosítás elvének jele):

109 L. Fauconnier (1994), Fauconnier–Sweetser eds. (1996).

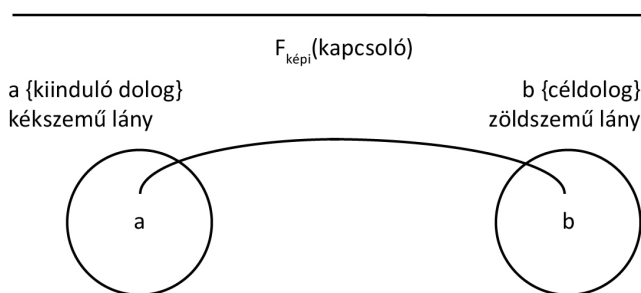
110 Vö. Fauconnier (1994: 3kk).

111 A példa Fauconnier (1994: 3)-ból származik.

2. ábra

A kettő közötti viszony a legegyszerűbb kognitív kapcsolat, az azonosítás. Az azonosítás elve (más néven a hozzáférhetőség elve) a kognitív kapcsolatok egyik leggyakoribb és legfontosabb fajtája. Sematikusan:¹¹²

a beszélő „valós” világa

Pali hiedelmei (a beszélő elmondásában)

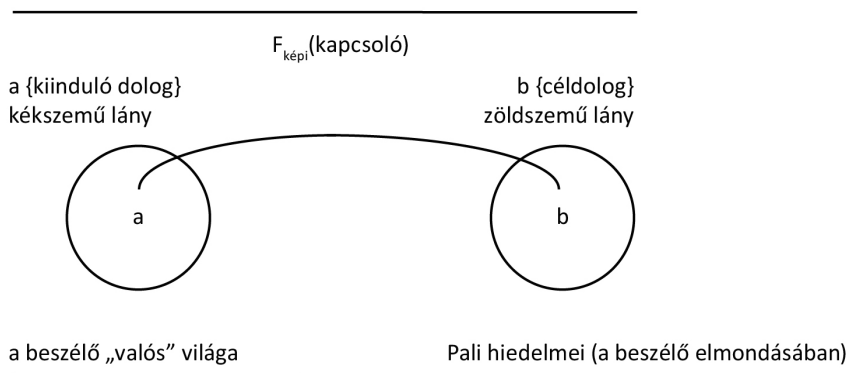
3. ábra

Ilyen kognitív kapcsolat jöhet létre számos más esetben, például a metafora, metonímia, analógia, szerep, érték, azonosság kapcsolatfajtában. A két összekötött dolognak nem kell feltétlenül valós entitásnak lennie, azok lehetnek hiedelmek, vágyak összetevői is. Valójában minden kiinduló és céldolog mentális reprezentációként működik. Mindegyik esetben a két kapcsolatba hozott dolog egy-egy „világban” helyezkedik el, például:

(18) Pali azt hiszi, hogy a kékszemű lánynak zöld a szeme.

Ebben a nyelvi szerkezetben a kékszemű lány a kiinduló dolog a beszélő valós világában, a zöldszemű lány a céldolog, Pali hiedelmvilágában (a beszélő által bemutatva):

112 L. Fauconnier (1994: 5).

4. ábra

A 4. ábrán két összekapcsolt tartomány látható: a beszélő „valós” világa benne a zöldszemű lánnyal és Pali hiedelmei (a beszélő elmondásában) benne a kékszemű lánnyal. Mindegyik kognitív tartomány egy-egy **mentális tér**. A mentális terek fogalmi „csomagok”, amelyeket a beszélő és a hallgató a beszélgetés közben hoz létre korábbi és helyben tapasztalt ismeretei egy részéből, a pillanatnyi megértés céljából. E mentális terek aktuális fogalmi tartományok, amelyek a beszélgetés közben összekapcsolódnak és átalakulnak vagy lecserélődnek.¹¹³

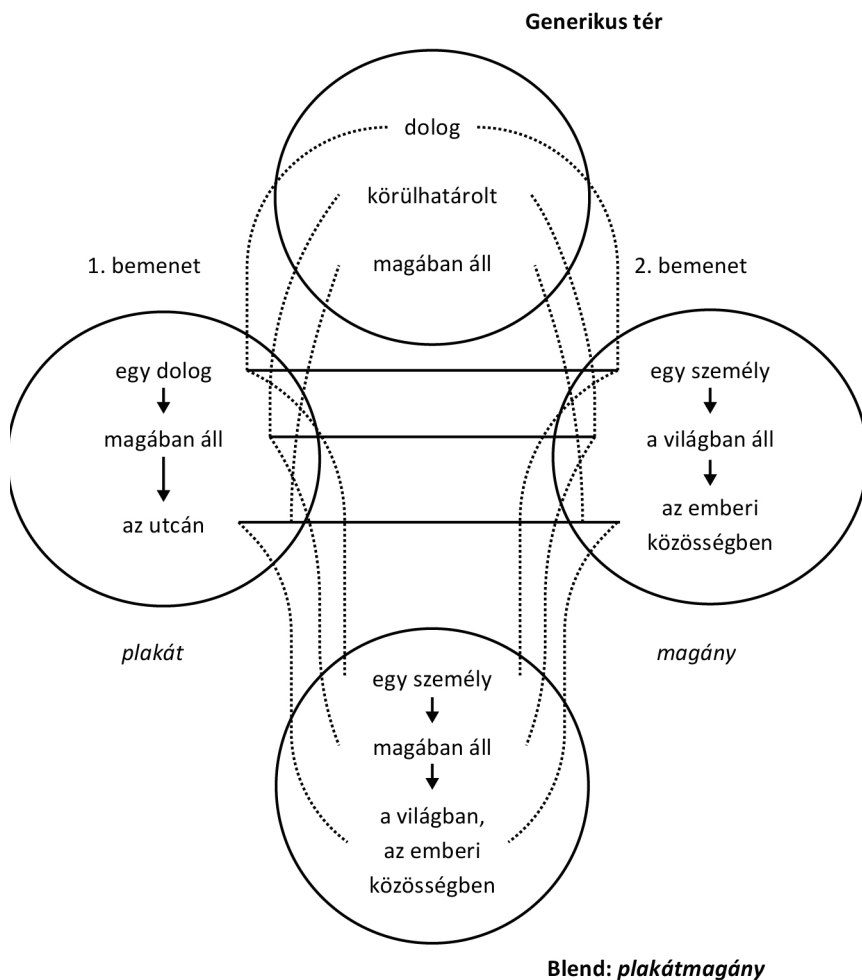
Kiemelendő a mentális terek gyakran alkalmi jellege, valamint az, hogy a beszéd vagy gondolkodás során mentális terek hálózata épül ki. A mentális terek nem azonosak nyelvi szerkezetekkel, de a nyelvi kifejezések irányítása révén épülnek föl. A mentális tereket létesítő nyelvi kifejezések új mentális tereket, azokban elemeket és közöttük levő viszonyokat létesíthetnek. Az új mentális tereket létrehozó vagy a korábban a szövegben bevezetett mentális terekre utaló kifejezések a **térépítők**, amelyek például előljárós szerkezetek, határozók, kötőszók, alany-ige kapcsolatok lehetnek. A szöveg mentális tereket változtató folyamatában egy kezdeményező mentális tér (a térépítő) egy másik mentális tér generálója lehet.¹¹⁴

Egyes új kifejezések korábban nem létező fogalmakat konstruálnak. Ilyen például Pilinszky János Négysoros című versében a *plakátmagány*.

- (19) Alvó szegek a jéghideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagyta a folyosón a villanyt.
Ma ontyák véretem.

¹¹³ Fauconnier–Turner (1998: 139); 1. még Fauconnier (1994), Fauconnier–Sweetser eds. (1996), Fauconnier–Turner (2002).

¹¹⁴ Fauconnier (1994: 17).

5. ábra A *plakátmagány* fogalmi integrációja

A *plakátmagány* összetett főnév két mentális teret, két fogalmi tartományt kapcsol össze, egyszeri alkalommal. A két fogalomból egy harmadik, új fogalom jön létre, a kettő vegyüléséből. Mindkét fogalomból átkerülnek fogalmi összetevők a harmadikba, amely így új fogalom. Ez a fogalmi integráció leggyakoribb változata. A két eredeti fogalom a bemeneti tér (bemenet, input), a létrejövő harmadik fogalom a blend.¹¹⁵ A két **bemeneti tér** (fogalmi tartomány) között

¹¹⁵ A *blend* kifejezés az integrációs művelet eredményét jelöli, a *blending* magát az integrációs műveletet.

fogalmi megfelelések vannak (ezeket jelöli egyenes vonal), a két bemeneti térből a **blend** terébe áthelyezés, fogalmi kivetítés történik (ezeket jelöli pontozott vonal). A vegyülés műveletét egy **generikus tér** (mintaadó általános fogalmi tartomány) irányítja. A 5. ábra a *plakátmagány* fogalmi integrációját mutatja be (a két bemeneti tartománynak csak néhány összetevőjét jelöli az ábra).

A blend megvalósulásának, a blendingnek öt optimalitási feltétele különíthető el. Ezek a következők:¹¹⁶

- integráció: a blendnek egy jól integrált jelenetet kell leképeznie egység státusban;
- topológia: a bemeneti terek elemei közötti viszonyoknak meg kell felelniük a blend elemei közötti viszonyoknak;
- háló: „megfelelő kapcsolatoknak” kell lenniük a blend és a bemeneti terek között azért, hogy a blendet könnyen lehessen kezelni;
- „kicsomagolás”: a befogadónak könnyen kell „kicsomagolnia” (hogyan megértse) a blendet a bemeneti terek, a megfelelések, a kivetítések és a generikus tér rekonstruálása során;
- jó ok: ha egy elem megjelenik a blendben, annak jelentősége van.

A *plakátmagány* fogalmi integrációjában az öt optimalitási feltétel megvalósul.

A mentális terek feldolgozása a szövegértés lényeges összetevője. Még lényegesebb a szerepe a blendingnek azokban a kifejezésekben, amelyeknek a jelentése két mentális tér alkalmi vagy állandósult vegyüléséből emergens módon, tehát nem feltétlenül megjósolható módon jön létre új minőség, új jelentésszerkezet kialakulásával.

5.5. A poliszémia

Gyakran tapasztalható, hogy egy szónak különböző mondatokban, szöveggörnyezetben eltérő a jelentése. Az is tapasztalható, hogy az egy szóhoz tartozó jelentések összefüggnek, valamilyen jelentésbeli kapcsolat észlelhető közöttük. Ez a **poliszémia** jelensége: egy szónak több, egymással jelentésükben összefüggő jelentése van. Így van ez a *gyűrű* vagy az *este* főnevekkel, a *megy* igével az alábbi példákban:

- (20) a. Ősszel korábban kezdődik az este.
b. Jól sikerült az este, a vendégek jól érezték magukat.
- (21) a. Csak játék volt, nem volt komoly kapcsolat közöttük.
b. A kisgyermek játék közben ismeri meg a világot.

116 Vö. Fauconnier–Turner (1998: 162–163; 2002).

- (22) a. Kati csak egy gyűrűt visel.
b. Őt gyűrűvel készült a szomszéd kútja.
- (23) a. Éjszaka alig megy ember az utcán.
b. Megyek már!
c. A főút a templomnál jobbra megy.
d. Már megy az adás.
e. Ez a nyakkendő nem megy az ingedhez.

Nem csak szavaknak van több jelentésük. Több jelentése lehet a sematikus jelentésszerkezetű **grammatikai elemeknek**, amelyek a mondatban valamilyen nyelvtani viszonyfunkciót töltenek be. Ilyen elem például a határozórag a névutó vagy a képző. Különböző jelentései vannak az alábbi példákban és az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozóragnak:

- (24) a. Az újság a földön van.
b. Péter repülőn ment Bécsbe.
c. Az egész műhely az ünnepségen volt tegnap délután.
d. Zsuzsa két évig dolgozott a disszertáción.

Az igekötők jelentése kevésbé sematikus a ragokénál, de nem olyan részletező, mint a fő szófajoké. Az igekötők is poliszémek, mint az *el* igekötő (25)-ben.

- (25) a. elmegy
b. elolvas

A szónál nagyobb nyelvi szerkezeteknek is lehet több jelentése.

A legtöbb gyakran használatos szónak több jelentése van, vagyis a legtöbb szó poliszém. Más szavaknak csak egy jelentésük van: például a legtöbb számnév (pl. *ötézer-háromszázhuszonhárom*) és vegyületnév (*kéndioxid*) csak egy fogalmat jelöl. A többszörös szóösszetételeknek is általában egy jelentésük van (pl. *polgármesterjelölt*). Ezek monoszém szavak.

A poliszém szavak jelentései szemantikailag összefüggenek, **jelentéstani kapcsolat** van közöttük. A poliszémia, a többjelentésűség az emberi kommunikáció egyik velejárója. A poliszémiát több tényező együttesen motiválja.¹¹⁷

Az emberi elméműködés és a kommunikáció egyszerre keresi a gazdaságos megoldást és a fogalmi, kommunikációs pontosságot. A **gazdaságosság** elve kisméretű szókészletet kívánna, azt, hogy minél kevesebb szóval minél több fogalmat meg lehessen jelölni. A **pontosság** elve a nagyméretű szókészletet

117 A poliszémia leírására vö. Geeraerts (1997), Lakoff (1987), Lewandowska-Tomaszczyk (1985, 2007), Radden–Panther eds. (2004), Sweetser (1990), Traugott–Dasher (2002), Nerlich–Clarke (2003), Cuyckens–Zawada eds. (2001), Tyler–Evans (2001).

kívánja meg, azt, hogy minden elkülöníthető fogalmat külön szó nevezzen meg (ez az izomorfizmus: egy szó – egy jelentés). A gazdaságosság és a pontosság (izomorfizmus) közötti feszültség egyik feloldási módja a minden nyelvben megvalósuló poliszémia. Egyrészt a poliszémia nem végtelen kiterjedésű, az egyes szavakhoz kapcsolt jelentések száma véges és korlátozott, másrészt nincs minden fogalomra külön nyelvi jelölő, külön szó. Tehát nem valósul meg a minimális szókészlet, maximális fogalomkészlet, és nem érvényesül maradéktalanul az egy szó – egy jelentés elv. A poliszém szavak feloldják a gazdaságosság és a pontosság közötti feszültséget. Az egyjelentésű, monoszém szavak nem használják ki azt a fogalmi potenciált, amelyet egyetlen jelentés is képvisel.

A poliszémia egy másik előidéző, motivációs tényezője az emberi elme **kategorizációs** műveleteiben és azok eredményeiben található.¹¹⁸ A kategóriákat a példányok sokféleségében a családi hasonlóság tartja egyben. A **családi hasonlóság** alapján különböző, elkülöníthető, de az emberi megismerés számára egymással kapcsolatba kerülő fogalmakat sorolunk be egy kategóriába. A *játék* főnév jelöli többek között a) a kisgyermek folyamatos tevékenységét különböző tárgyakkal, b) a csoportban, szabályok szerint végzett versenyt, c) zenész előadását, d) színész szerep szerinti előadását, e) két ember közötti nem feltétlenül komoly kapcsolatlétesítést, f) egy műszaki szerkezet belső részének szabvány szerinti mozgási vagy elmozdulási lehetőségét. A **JÁTÉK** kategóriába besorolt e fogalmaknak az emberi megismerés révén van közük egymáshoz, az emberi megismeréstől független természeti világnak nincsen olyan szabálya, amely a felsorolt fogalmakat és az általuk jelölt jelenségeket összekapcsolná. A poliszémia létrejöttének fontos tényezője a közösségi, kultúrában megvalósuló megismerés.

A szavak egymással összefüggő jelentései nem véletlenül jönnek létre, de nem is az embertől független természeti törvények alapján. A szavak poliszém szerkezete, tehát az összefüggő jelentések hálózata a megismerő elme működésének mintáit követi, úgy, ahogy az a főnév vagy az ige jelentése esetében is megmutatkozik. A poliszém nyelvi egység jelentései hálózatot, **jelentéshálózatot** alkotnak. A jelentéshálózat egyes jelentései radiálisan, sugarasan rendeződnek el: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés, a szemantikai kiterjesztés legfontosabb fajtája a metafora, a metonímia, az általánosítás, a specifikáció és a sémaátalakítás (l. az 5.1., 5.2., 5.3. alfejezeteket). Nem minden jelentés kapcsolódik az elsődleges jelentéshez közvetlenül.

A poliszém jelentéshálózat **elsődleges jelentése** általában az a jelentés, amely

- a legközvetlenebb fogalmi tapasztalaton alapul,

118 L. A kategorizáció című alfejezetet.

- a szó prototipikus, alapbeállítású jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik,
- gyakran, de nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés.

A *kéz* főnév történetileg első jelentése az emberi testrészt ('az emberi testnek a csuklótól az ujjak hegyéig terjedő része'), és ma is ez az elsődleges jelentés. A többi, például 'munkát végző személy', 'a hatalom jelképe', 'haszon, érdek', 'állat mellső lábfeje' az elsődleges 'emberi testrészt' jelentésnek a kiterjesztése. A *fut* ige történetileg első jelentése a 'szalad, járó mozgással gyors helyváltoztató mozgást végez', és ma is ez az elsődleges jelentés. A többi, például 'bejár, végigjár', 'valamit benő (növény)', 'elterül, elnyúlik (földrajzi képződmény)', 'gyorsan terjed', 'gyorsan halad', 'műsoron van' az elsődleges jelentésnek a kiterjesztése. Az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozórag elsődleges jelentése a 'rajta levés'. További jelentései, például 'bent, zárt térben', 'bent, intézményben', 'valamely nyitott, körülhatárolt földrajzi térben, helységben', 'valamely rendezvényen, annak színhelyén' már az elsődleges jelentés kiterjesztéseiként jöttek létre.

Az elsődleges jelentés mindig egy adott kor beszélői számára elsődleges. Lehet a történetileg legkorábbi (legkorábbinak ismert). Más poliszém hálózatokban az elsődleges jelentés nem egyezik meg a történetileg, etimológiailag ismert legkorábbi jelentéssel. A *marha* főnév jelentései első történeti előfordulásaik alapján a következők: 1. kincs (1358), 2. ingóság (1508), 3. áru (1533), 4. háziállat, jószág (1585), 5. szarvasmarha (1587), 6. buta ember (1779).¹¹⁹ A 20. századi magyar anyanyelvűek a felsoroltak közül a legutolsó kettőt ismerik, s a mai akadémiai értelmező szótár az első három jelentést már nem közli, illetve az 'ingóság' jelentést elavultként említi.¹²⁰ A *marha* főnév poliszém jelentéshálózatában az ezredfordulón élő magyar anyanyelvű beszélők számára az elsődleges jelentés a 'szarvasmarha'. A jelentéshálózat központja a történeti korok használata során áthelyeződött, és ma más, mint sok száz évvel ezelőtt.

A *sajtó* főnév jelentései első történeti előfordulásai alapján a következők: 1. prés (1372u), 2. csavar (1566), 3. nyomdagép (1643), 4. könyvnyomtatás (1794), 5. hírlapok összessége (1795).¹²¹ A 'hírközlés munkatársai', a 'hírközlés intézményei', az 'újságírók véleménye' jelentések még a felsoroltaknál is későbbiek. Mégis, az 5. jelentés vagy a 'hírközlés intézményei' az elsődleges jelentés a mai magyar anyanyelvűek jelentős részének. A jelentéshálózat középpontja itt is áttevődött (az akadémiai értelmező szótárnak nem ez a véleménye¹²²).

A *megy* ige történetileg adatolt első előfordulásának jelentése 'út, folyóvíz irányul, halad, vezet',¹²³ ez azonban nyilvánvalóan metaforikus kiterjesztése

119 Vö. Benkő szerk. (1970: 845).

120 L. Pusztai szerk. (2003: 864).

121 Vö. Benkő szerk. (1976: 475).

122 L. Pusztai szerk. (2003: 1164).

123 Vö. Benkő szerk. (1970: 877).

a *megy* elsődleges, közvetlen tapasztalati eredetű 'ember járó mozgással hely-változtatást végez' jelentésének.

A poliszém jelentéshálózatok **jelentéskiterjesztés**, extenzió révén jönnek létre. A jelentéskiterjesztés jelentésváltozás, a nyelvi változás egy megvalósulása (erre l. 7. A jelentésváltozás). A jelentéskiterjesztés során egy már meglévő nyelvi kifejezés jelentéséből fogalmi kiterjesztéssel egy újabb jelentés alakul ki. A poliszém szó jelentései egyaránt és egyenként a szóra jellemző szemantikai részletességű jelentéssel rendelkeznek, egy poliszém hálózat minden jelentése egyformán szemantikai szerkezet (a sematizált kifejezések is).

Az *ablak* főnév elsődleges jelentése az épületekkel, a lakhatással kapcsolatos tapasztalatokból absztrahálódott és sematizálódott: épület külső falán nyitható és zárható, fényt és levegőt beeresztő szabályos nyílás, amin a zárt térből ki lehet látni. Ennek a jelentésnek a fogalmi kiterjesztése valósul meg a főnév további jelentéseiben:

- (26) a. Ablakon át lehet a kemence tüzét ellenőrizni.
- b. A televízió ablak a világra.
- c. Nyiss új ablakot mindegyik szövegnek a képernyőn.

Az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozórag elsődleges jelentése a 'rajta levés':

- (27) A szemüveg az asztalon van.

Az *-n/-on/-en/-ön* határozórag elsődleges jelentése tapasztalatból származik: a kisebb mozgatható tárgyak általában nagyobb, rögzített, vízszintes alátámasztási felületeken vannak, azokon helyezkednek el vagy azokon haladnak felülről függőleges irányban érintkezéssel, így maga az emberi test is. Ezt a sematikus térbeli viszonyt egyrészt el lehet forgatni térben az alátámasztási felület forgatásával:

- (28) a. A kép a falon van.
- b. Egy légy mászik a mennyezeten.

A 'rajta levés' elsődleges jelentéséből további elvontabb jelentések terjesztődnek ki, amelyek a két sematikus figurát elvontabban konceptualizálják:

- (29) a. Zsuzsi németórán van.
- b. Péter az egyetemen dolgozott.

A jelentéskiterjesztés mint jelentésváltozás szabályszerű minták szerint történik: a jelentéskiterjesztést a beszélő ember kognitív műveletekkel hajtja végre, vagyis a meglévő jelentéseken mint fogalmi szerkezeteken fogalmi műveleteket végez.

A jelentéskiterjesztés kognitív műveletei egy poliszém jelentéshálózatban új poliszém jelentéskapcsolatot hoznak létre. A jelentéskiterjesztés kognitív műveleteinek fajtái egyúttal poliszém jelentéskapcsolatok típusai is: műveletek, amelyek szemantikai szerkezeteket hoznak létre.

Az elsődleges (vagy valamely más) jelentésből kiterjesztéssel létrejövő új jelentés először egyedi használatban jelentkezik, egyedi nyelvi interakció része. Az új jelentés feldolgozása a beszélő és a hallgató részéről is a szokottnál erősebb mentális erőfeszítést követel, mert a két jelentés közötti kapcsolatot és a kiinduló jelentést viszonylag nagy mértékben figyelmük előterébe kell helyezniük. Ha az új jelentést többször is használják, akkor az egyénileg begyakorlódik, majd közösségre elterjed, konvencionálódik. Ezáltal az adott szó poliszém jelentéshálózata új jelentéssel bővül, átalakul.

Az *ablak* főnév elsődleges jelentése 'épület külső falán nyitható és zárható, fényt és levegőt beeresztő szabályos nyílás', egy másik, viszonylag új jelentése a számítógépes terminológia része: 'mozgatható és alakítható keret állomány megjelenítésére számítógép képernyőjén'. A két jelentés között alapvetően metaforikus kapcsolat van: az elsődleges jelentés a forrástartomány, a számítógépes használat a céltartomány. A számítógépes jelentés első feldolgozásaikor a beszélőknek az *ablak* elsődleges jelentésének néhány fontos absztrahált tulajdonságát elő kell hívniuk: a fizikai tárgyként ismert ablak keretes, nyitható és zárható, rajta keresztül ki (vagy be) lehet nézni, új információkhoz lehet jutni. Legalább ezeknek a szemantikai összetevőknek az aktiválása szükséges a számítógépes ablak kezdő megértéséhez. A sűrűbb használat azután begyakorlotta teszi a számítógépes jelentést, az sematikusabbá válik, és kevésbé szükséges az elsődleges jelentés behívása a megértéséhez.

Az általános poliszém **jelentéskapcsolatok** és egyúttal a jelentéskiterjesztés azonos sematizációs szintű kognitív műveletei a következők: a metafora, a metonímia, az általánosítás, a specifikáció és a sémaátalakítás. Különböző sematizációs szintű poliszém jelentéskapcsolat a sematizáció és az absztrakció.

A poliszém jelentéshálózatban az egyes **jelentések elkülönülése** és a leírásban elkülönítése a következő tényezők szerint történik:

- az egyes egymás melletti (azonos sematizációs szintű) jelentések körülhatárolásának kategorizációs jellemzői,
- az egyes jelentések körülhatárolásának sematizációs szintjei.

Egy poliszém szó jelentései egyes esetekben egyértelműen, éles kategóriahatárokkal szétválnak, más esetekben nem különülnek el feltétlenül maguktól, éles határokkal. Az *alap* főnév jelentései közül az alábbi kettő szemantikailag távol áll egymástól, különbözésük egyértelmű, kategóriális határaik élesek:

- (30) alap
1. épület legalsó, földbe épített, tartó része
 2. nézet, állásfoglalás vagy cselekvés elveinek összessége

Az *alap* főnév elsődleges jelentése önmagában is tagolt: a magyar nyelvben egyaránt az *alap* főnév nevezi meg a következő jelentéseket:

- (31) *alap*
1. a. talajban kiásott vagy bemélyített árok vagy üreg, amelybe az épület épített alapja kerül: Kiásták az alapot.
b. épület legalsó, földbe épített, a falakat tartó része: Elkészült a ház beton alapja.

A két utóbbi jelentés (30)-ban nem különül el olyan élesen, mint (29)-ben az 1. és a 2. jelentés. A magyar nyelv nagyszótára az *alap* főnév első jelentésének megfogalmazásában mindkét jelentést megadja, egyetlen jelentésként:¹²⁴

- (32) *alap* 1. építménynek, különösen épületnek (földbe süllyesztett) megerősített alsó része, amellyel a talajra nehezedik, ill. az annak kiásott árok, mélyedés.

A nyelvhasználati körülmények és ezekkel összefüggésben a beszédársak megértő műveletei döntenek el, hogy a (31)-ben bemutatott részletesebb kategorizálás megvalósul-e, vagy az elsődleges jelentés további bontás nélkül funkcionál.

Más esetekben egy poliszém szó különböző jelentései különböző absztrakciós és sematizációs szinteken valósulhatnak meg. Ez történhet a *posta* főnév jelentésével az alábbi példában:

- (33) Megyek, megnézem a postámat.

A *posta* főnév a fenti mondatban lehet teljesen általános jelentésű, meglehetősen magas sematizáltsági szintű kifejezés. De lehet kevésbé sematikus a jelentése: vonatkozhat a hagyományos *levélküldeményekre* vagy vonatkozhat az *elektronikus üzenetekre*. Ez utóbbi esetben a kidolgozottabb (kevésbé sematikus) két jelentés a sematikusabb jelentés alá sorolódnak be. Ez utóbbi jelenség összefügg a szemantikai bizonytalansággal.

Egy szó vagy nyelvtani elem poliszém jelentései **hálózatokban** rendeződnek el. Az egyes jelentéseket a jelentéskiterjesztés fajtái kötik össze. Az alábbiakban egy részletes jelentésű főnév (a *fej* főnév) és egy sematikus jelentésű nyelvtani elem (az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi rag) poliszém hálózatának vázlatát olvasható.

A *fej* főnév elsődleges jelentése a 'testrész', amelynek komplex mátrixában a következő elvont tulajdonságok fontosak:

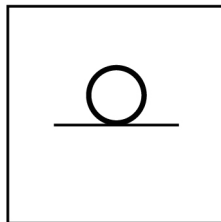
124 Ittész szerk. (2006: 363).

1.
 - fizikai tárgy
 - jellegzetes formája van;
 - a felülete erőteljesen tagolt;
 - térbeli elhelyezkedése a test egészéhez, a törzshöz viszonyítva állapítható meg (a teljes alak legfelső részén);
 - számos kanonikus funkciót lát el,
 - külső védő burkolaton belül sérülékenyebb, értékes belső funkcionális részt tartalmaz.

Az elsődleges jelentésből jönnek létre a további jelentések. Ilyenek a következők (a felsorolás nem teljes).

2. elme (rész – egész metonimikus és specifikációs viszonyban az elsődleges jelentéssel, a *fej* testrész egy meghatározott része, amely specifikus funkciót tölt be a teljes biológiai egészben): *fejben tart, fejből mond, jó feje van.*
3. ember (rész – egész metonimikus viszonyban az elsődleges jelentéssel, a *fej* testrész az egész ember fogalmi leképezéseként funkcionál): *bejött egy fej, jó fej.*
4. vezető (metaforikus és metonimikus viszonyban: az elsődleges jelentéshez képest metonimikus rész – egész viszonyban 'az egész ember', metaforikus viszonyban 'a vezető a hierarchiában felül helyezkedik el', a második 'elme' jelentéssel metaforikus viszonyban 'a vezetőnek jó mentális képességei vannak, tud közösséget vezetni'): *a cég feje, államfő.*
5. növényi termés (metaforikus viszonyban: az elsődleges jelentéshez képest 'az egész növény része, amely felül vagy legalul van', a másodlagos jelentéshez képest 'a termésben van az értékes és sérülékeny rész'): *a búza, a káposzta feje, hagymafej.*

Az *-n/-on/-en/-ön* rag jelentésszerkezete két sematikus figura térbeli atemporális viszonya, amely a RAJTALEVÉS fogalmát fejezi ki.

6. ábra

E szerkezetben az elsődleges figura valamely kisebb méretű fizikai tárgy, gyakran mozdítható. A másodlagos figura valamely nagyobb, rögzített fizikai tárgy felülete. Az elsődleges figura sematikus tulajdonságai közül főképp a külső körülhatároltság profilálódik, a másodlagos figura tulajdonságai közül a tárgy felülete, amely prototipikusan vízszintes, lapos és körülhatárolatlan, tehát a felület nagyobb, mint az elsődleges figura bármely oldala. A két figura közötti atemporális viszony érintkezéses, az elsődleges figura a másodlagos figura felületén van, hozzá ér.

Az *-n/-on/-en/-ön* rag fontos elkülöníthető jelentései a következők.

1. Elsődleges jelentés, egyszerű fizikai térbeliség: *asztalon, földön*.

Az elsődleges jelentésből jönnek létre a további jelentések. Ilyenek a következők (a felsorolás nem teljes).

2. elvont tér: *Budapesten, környéken, utakon*.
3. időbeliség (metaforikusan az elsődlegesből): *hétfőn, télen, idején*.
4. létrehozott metaforikus tér elvont entitás elhelyezésére, viszonyítására (metaforikusan az elsődlegesből): *elején* (a könyv elején), *végén* (a film végén), *szélén* (anyag és erkölcsi csőd szélén), *közepén* (az előadás közepén), *oldalon* (a 666. oldalon), *oldalán* (a mérsékelték oldalán).

Az *n/-on/-en/-ön* rag itt bemutatott jelentései közül a második **sémaátalakítással** jön létre. Ebben a műveletben a rag jelentésének másodlagos figurája módosul: térbeli körülhatároltsága megszűnik vagy elhomályosul, a felület jellege pedig elvonttá válik, mert közvetlenül már nem tapasztalható. Az itt bemutatott harmadik és negyedik jelentés metaforikus kiterjesztése az elsődlegesnek két különböző irányban. A harmadik jelentésben az IDŐ nem általában a konceptualizálás tárgya, hanem annak valamely szakasza. Itt az IDŐ SZILÁRD FELÜLET, amellyel érintkezni lehet, pontszerűen, szakaszosan röviden és hosszan. Ekkor a konceptualizáló az elsődleges figura, amely mozogva vagy rövid ideig rögzített állapotban érintkezhet az időszakasszal mint másodlagos figurával. Az IDŐ felületként leképezve nem teljesen körvonalazatlan tér, hanem a linearitásnak vagy ciklikusságnak megfelelően körülhatárolódhat. A negyedik jelentésben valamilyen szellemi termékről és annak létrehozására vagy befogadására szükséges tevékenységről van szó, amelynek van időbeli és elvont térbeli összetevője is.

5.6. A szinonímia

A szókészleti vagy a grammatikai elemek jelentése a fogalom felidőzésén túl a beszéd egyértelműsítésében is részt vesz: azonosíthatóvá teszi a dolgot, folyamatot, minőséget az adott szövegben, mondatban. Ez azért lehetséges, mert a jelentések általában megfelelő mértékben különböznek egymástól. (34) kifejezései között mindenki számára felismerhetőek a jelentésbeli különbségek:

- (34) a. körte, fa, ágy
b. jön, kaszál, iszik
c. -ból/-ből, -nak/-nek

Vannak viszont olyan kifejezések, amelyeknek jelentései közel állnak egymáshoz, akár fel is cserélhetők egymás között egy-egy mondatban, szövegrészletben:

- (35) a. fej, buksi, kobak
b. megy, siet, rohan, ballag
c. -ban/-ben, -n/-on/-en/-ön

(38) két mondatában a simogatás tárgya a kisfiú feje, pontosabban a fejének a külső, felső és hátulsó felülete. Ezt a helyet, ezt a felületet a két mondatban a beszélő kétféleképpen nevezi meg.

- (36) a. Az óvónő megsimogatta a kisfiú fejét.
b. Az óvónő megsimogatta a kisfiú buksiját.

A (36a) mondatban a *fej* főnév elsődleges 'testrész' jelentésében a teljes fej testrész külső, felső és hátulsó felületét profilálja a beszélő. A (36b) mondatban a *buksi* főnévvel hasonlóképpen a teljes fej testrész külső, felső és hátulsó felületét profilálja a beszélő. A (36a) és (36b) mondatokban a *fej* és a *buksi* szinonimák, rokon értelmű szavak. Nagyjából ugyanazt jelentik az adott kontextusban, a két mondatban megkonstruált jelenet nagyjából azonos. Ugyanakkor a két főnév aktuális mondatbeli jelentése különbözik is. A (36a) mondatban a *fej* főnév jelentésében a testrész egy része, a külső felszín felső és hátsó felülete profilálódik, a testrész többi részét a figyelem háttérében hagyva, közömbös stílushatással. Ezzel szemben a (36b) mondatban *buksi* főnévvel a beszélő a teljes fej testrész külső, felső és hátulsó felületét profilálja, bizalmas, kedveskedő stílusban.

A szinonimákkal hasonló, de nem azonos módon lehet megkonstruálni egy fogalmi tartalmat. A **szinonímia** több rokon értelmű szó vagy grammatikai elem szemantikai kapcsolata, amelyben több különböző eredetű, különböző fonológiai, morfológiai és szemantikai szerkezetű szó, nyelvi szerkezet jelentése között megfelelés, átfedés van, vagyis nagyjából ugyanazt a fogalmi tartalmat konst-

ruálja meg mindegyik kifejezés.¹²⁵ Ennek következtében egy kontextusban, például mondatban a két vagy több szinonim nyelvi szerkezet, kifejezés többé-kevésbé ugyanazt a szemantikai funkciót tölti be. A két szinonimából álló szinonimapárok vagy a több elemből álló szinonimasorok a mondatbeli és szövegbeli koreferencia fontos megvalósulásai.

A szinonimahasználat motivációinak több változata van:

1) a már aktivált fogalom nem azonos nyelvi megnevezése, amelynek során a nem teljesen azonos jelentésszerkezet előhívása, más nézőpontok, aktív zónák fenntartják a koreferens ismétlés (az ismételt említés) lehetőségét a túlzó redundancia veszélye nélkül;

2) ugyanannak az entitásnak a többféle megkonstruálási lehetősége közül a beszélő szándékához, a kontextushoz, megértett beszédhelyzethez legjobban illeszkedő fogalmi/szemantikai, stilisztikai, szociolingvisztikai profilálás.

Szinonima csak két vagy több kifejezés szemantikai átfedése esetén létezik. Nincs két teljesen azonos jelentésű szó vagy kifejezés. A jelentések közötti azonosság és különbség mértéke és jellege szinonimapáronként vagy szinonimasoronként erősen változó szófajonként, kontextus szerint. A szinonimapárok vagy nagyobb hálózatok szinonimitása úgy konvencionálódhat a gyakori használatban, hogy elválik az egyedi beszédhelyzettől. Ezek a konvencionált szinonimák. Más esetekben alkalmi szinonimákat használ a beszélő, amelyek csak az adott beszédhelyzetben kapcsolódnak össze érvényesen.

A szinonimacsoport (hagyományosan „szinonimabokor”) hálózat, amelynek középpontjában a leggyakoribb, legkönnyebben és leggyorsabban aktiválható kifejezés áll. Például a *fej* testrészt a magyar nyelvben számos szinonim szóval meg lehet nevezni, amelyek jelentései eltérő mértékben felelnek meg egymásnak. A *fej* testrészt leggyakoribb, legkönnyebben előhívható és megérthető főnévi megnevezése a *fej* főnév. A *fej* főnév szinonimahálózatába tartoznak többek között az alábbi szavak:¹²⁶

- (37) *fej, fő, caput, koponya, kobak, üstök, buksi, kókusz, dió, kugli, tők, dinnye, guba, bura, kupa, váza, kopolyú*

A (37)-ben felsorolt szinonimák konvencionálódott (állandósult) rokon értelmű szavak, vagyis a magyar nyelvközösség tagjai számára nagy többségben szinonimák hosszabb ideje változatlanul.

A *fej* főnév szinonimahálózatában az egyes jelentések közötti kapcsolat szerint különböző csoportok ismerhetők fel, mert az egyes szinonimák különböző, de csoportonként jellemző szemantikai átfedéssel kapcsolódnak össze.

A *fej* főnév szinonimahálózatába tartoznak olyan szavak, amelyek a *fej* külső burkolatát, vázát nevezik meg, rész – egész viszonyban a hálózat középpontját

125 Vö. Murphy (2018), Kiefer (2000).

126 L. O. Nagy–Ruzsiczky (1978), Kiss szerk. (2005: 246).

adó *fej* főnévvel: *caput, koponya, kobak*. A *fej* főnév szinonimahálózatába tartoznak olyan szavak, amelyek a fej külső felületének egy részét nevezik meg, rész – egész viszonyban a hálózat középpontját adó *fej* főnévvel: *üstök, buksi*. Más szinonimák a fej fő szerkezetét (jellegzetes alakú külső kemény burkolat, belső sérülékeny, értékes tartalom) nevezik meg, rész – egész viszonyban a hálózat középpontját adó *fej* főnévvel: *kókusz, dió, kugli, tök, dinnye*.

A szinonimák közötti konvencionált szemantikai kapcsolat nagymértékben változatos.

Más esetekben több szó alkalmi rokon értelmű viszonyba kerül egy szövegben.

5.7. A szócsalád

A legfontosabb mindennapi fogalmakat megnevező ősi szavak gyakran további szavak kiindulópontjaként, töveként szolgálnak egy nyelvben. Az ilyen ősi szavakból képzéssel és szóösszetétellel hoznak létre újabb szavakat a beszélők úgy, hogy az eredeti szótó és a belőle létrehozott szavak között alaki és jelentésbeli kapcsolat van, ezek a szavak egy nagy vagy több rokon fogalmi tartományba tartoznak. A szavak ilyen csoportja szócsaládot alkot. A **szócsalád** az egy szótóból képzéssel, összefüggéssel, igekötővel és más módokon kialakított szavak szemantikailag összefüggő hálózata, amely hálózat középpontjában a kiinduló szó alakja és fogalmi tartalma, jelentése áll.

Például a *fog* ige kiemelten fontos fogalmat jelöl: az emberi kézzel végrehajtott műveletek rendkívül sok fajtáját. Ennek az igének számos jelentését alakították ki a beszélők hosszú évszázadok alatt (l. 5.5. A poliszémia című fejezetben). A kézzel fogás, a kézzel végrehajtott műveletek sora alapvető mindennapi, gyakori tapasztalat, ezért kézenfekvő, hogy a FOGÁS folyamatfogalma más fogalmak megértésének az alapja legyen. Jelentésének fontossága mellett a *fog* ige fonológiai és morfológiai alakja a lehető legegyszerűbb és legrövidebb. A *fog* igével képzett és továbbképzett szavak, a *fog* igét tartalmazó összetett szavak és igekötős igék a legkülönbözőbb változatokban szócsaládot alkotnak.

A *fog* igének felsorolásban az alábbi szócsaládjá, hálózata ismeretes (a lista nem kimerítő).

Képzett alakok:

- (38) *fogad, fogadalom, fogadalmi, fogadás, fogadatlan, fogadkozás, fogadó, fogadós, fogadószoza, fogadott, fogaditás, fogalmaz, fogalmazás, fogalmazó, fogalmazvány, fogalmi, fogalom, fogamzás, fogan, foganat, foganatosít, fogantatás, fogantyú, fogas, fogás, fogasol, fogat, fogatolt, fogda, fogdos, fogékony, fogékonyság, fogható, foglal, foglalat, foglalatostokodik, foglalkozás, foglalkozik, foglalkoztatott, foglaló, foglár, fogó, fogócska, fogószik, fogószikodik, fogódzó, fogós, fogság, fogva.*

Igekötős alakok:

- (39) *aláfog, átfog, befog, belefog, egybefog, elfog, felfog, hátrafog, hozzáfog, idefog, kifog, körbefog, körülfog, közbefog, közrefog, különfog, lefog, megfog, nekifog, odafog, összefog, ráfog, visszafog; befogad, összefoglal.*

Összetett alakok:

- (40) *fogadalomtétel, fogadjisten, fogadókészség, fogadónap, fogadóóra, fogalomalkotás, fogalomírás, fogalomkör, fogalomvilág, fogalomzavar, fogamzóképes, fogaskerék, fogaskerekű, fogasléc, fogásnem, fogdmeg, fogház, fogókar, fogólap; csípőfogó, laposfogó.*

Állandósult szókapcsolatok:

- (41) *kezet fog, munkához fog, padlót fog, törököt fog; helyet foglal; fogást keres vagy talál.*

6. A jelenet kifejezése: a mondat

A mondatról szóló fejezetben az elemi mondat jelentéséről lesz szó. A mondat-típusok, a bővített és összetett magyar mondatok funkcionális bemutatására lásd az Osiris Kiadónál megjelent Nyelvtan mondatnyi fejezetét.¹²⁷

Minden nyelvi kifejezés a világ valamely dolgát, viszonyát, folyamatát mutatja be úgy, hogy azt a dolgot, viszonyt, folyamatot fogalmilag és jelentésében megszerkeszti, megkonstruálja, és valamilyen fonológiai, morfológiai és szintaktikai szerkezetben megjeleníti (mindig szöveggörnyezetben, beszédhelyzetben). Az (1) nyelvi szerkezetek a legkülönbözőbb típusú nyelvtani ismeretek szerint mondatok, elemi mondatok (a hagyományos nyelvtani besorolás szerint egyszerű mondatok).

- (1) a. A rektor belépett a terembe.
- b. A kisfiú eldobta a labdát.
- c. A fiú folyton csak a lányt bámulta.
- d. A főnök szereti a beosztottjait.
- e. Péternek van egy lova.
- f. A magaslatról jól látszott a folyón túli város.
- g. A fiúnak tetszik a szomszéd lány.
- h. A lopás bűn.
- i. Esik az eső.
- j. A sarokban két szék volt.
- k. Zsuzsának indulnia kell.

(1) mondatai egyszerűek szerkezetileg: egy lehorgonyzott igéhez jellemzően két főnév, főnévvel kifejezett bővítmény kapcsolódik. Ezek a mondatok valós beszédhelyzet nélkül is érthetők, jelentésük átlátható. A mindennapi tapasztalat számára az összetett folyamatok, cselekvések kisebb egységekre, jelenetekre (epizódokra) bonthatók. Egy egyetemi ünnepség egyik elemi jelenete a rektor terembe lépése, ennek két szereplője a rektor és a terem. Egy kisgyermek más gyerekekkel vagy szülőkkel játszásának egyik jelenete egy labda eldobása, ennek szereplője a kisgyermek és a labda. A megismerő és beszélő ember ezeket az elkülönített jeleneteket fogalmazza mondatokba.¹²⁸ A mondatbeli főnevek olyan dolgokat neveznek meg, amelyek viszonyba kerülnek egymással a mondatban. Az igék ezt a viszonyt fejezik ki időben, folyamatként. A példabeli mondatok egy-egy egyszerű **jelenet**et fejeznek ki. A jelenetnek – mint minden

¹²⁷ Imrényi (2017), Kugler (2017a).

¹²⁸ Az itteni fejezet csak az egyszerű mondattal, annak is elsősorban a központi szemantikai részével foglalkozik.

történet egy-egy részletének – szereplői vannak. A jelenetbeli szereplők dolgok. A szereplők között valamilyen temporális **esemény** zajlik le, amelyet igék fejeznek ki. Az elemi mondatban a beszélő egy jelenetet konstruál meg, amellyel egy elemi közlési aktust hajt végre, például tájékoztat, kérdez, felszólít. A jelenet a mondat sematikus jelentése.¹²⁹

A **mondat** mint elemi mondat önmagán belül összetett nyelvi szerkezet, de összetettségének határai, **korlátai** vannak. A beszéd történeti és gyakorisági elsőbbségét figyelembe véve az egyszerű mondat egy körülhatárolója a levegővétel szükségessége: a spontán dialogikus beszéd tagmondatai két levegővétel közötti időben konstruálódnak meg. A tagmondat másik korlátja az elmével kapcsolatos. Az elme rövid távú memóriájában (a munkamemóriában) 7 ± 2 elemet (entitást) lehet előhívni egy időpillanatban. Ez az **információs mennyiség** nagyjából megegyezik a spontán dialogikus beszéd elemi mondatainak vagy tagmondatainak információmennyiségével. Az **elemi mondat** olyan nyelvi szerkezet, amely egyrészt **intonációs egység**, fonetikai és fonológiai körülhatároltsággal (szupraszegmentális elemekkel jelezve). Másrészt ez az intonációs egység általában megfelel egy **szemantikai**, információs **egység**nek, amelyben a beszélő egy jelenetet konstruál meg szemantikailag, általában egyetlen fő fogalomra összpontosítva. Az így létrejövő szimbolikus nyelvi kifejezés alapformája az elemi mondat (egyszerű mondat vagy tagmondat), amely **alaki egység** is, függőségi viszonyokból álló hálózat, amelynek középpontjában az ige áll, és azzal vagy egyik bővítményével áll függőségi kapcsolatban az alany, a tárgy, a határozó, a jelző, predikatív bővítmény.¹³⁰ Az egyszerű mondat vagy tagmondat olyan nyelvi szerkezet, amely a spontán beszélt nyelvben éppúgy körülhatárolható, mint a tervezett írott nyelvi szövegekben. Az egyszerű mondat vagy tagmondat nem abszolút, végső és önálló egysége a nyelvnek, hanem olyan szemantikai, fonológiai és szintaktikai szerkezet, amely jelentésében egy jelenetet a kontextushoz és a szöveggörnyezethez igazítva mutat be, és a környezetében lévő hasonló szerkezetekhez nyelvi módokon kapcsolódik.

A mondat jelentése összetett, többfunkciós szemantikai struktúra, amelyet az alaki szerkezet jelenít meg. A mondat összetett funkcióját a mondat három dimenziójában lehet elkülöníteni és bemutatni, megfelelően a mondat fő funkcióinak: a jelenet nyelvi bemutatásának, a közlés végrehajtásának és a kontextushoz igazításának. A mondat **három dimenziója** a következő:¹³¹

- az első dimenzió (D1): a kifejezett jelenet, esemény, helyzet típusa, a szereplők és körülmények megkonstruálásának jellemzői;

129 A mondat funkcionális kognitív értelmezéséhez l. főképp Langacker (1987, 1991a, 2008), Givón (2001), Chafe (1994), Halliday (1994), Imrényi (2017), Kugler (2017a).

130 Angol kifejezéssel *clause*. Vö. Chafe (1994: 69), Langacker (2001: 154).

131 Imrényi (2017: 678).

- a második dimenzió (D2): a mondatban a beszélő által megvalósított közlési funkció (beszédcselekvésérték, például kérdés; polaritás, például állítás);
- a harmadik dimenzió (D3): a kontextualizáció: a mondatbeli közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai.

A Kognitív szemantika az első dimenzióra (D1) összpontosít, az elemi mondat jelentésének leírásában.

A mondat nagyon sok szerkezeti típusban létezik. Ezeket a szerkezeti típusokat a beszélők konstrukciókként, konstrukciós sémákként ismerik. Olyan szemantikus szerkezetekként, amely sémákat a mondatok létrehozásakor és megértésekor előhívhatnak ismereteik közül, és a kontextushoz és a szöveggörnyezethez igazítják. A magyar nyelvben az elemi mondat prototípusa a semleges pozitív kijelentő mondat, vagyis semleges hanglejtésű és hangsúlyozású, állító és kijelentést tevő mondat szerkezet,¹³² például:

(2) János Párizsba utazott.

A prototipikus, alapbeállítás szerinti mondatípushoz viszonyítva lehet további mondatípusokat meghatározni. Ezeknek a típusoknak három fő iránya van: a tudást, a cselekvést és az érzelmeket kifejező mondatkonstrukció-fajták.

6.1. Az elemi mondat jelentésének alapszerkezete

A mondat jelentésében megkonstruált jelenet összetevői, vagyis a szereplők és a közöttük lezajló esemény (időbeli viszony) a megismerésben összetartoznak. Ezt a szemantikai összetartozást **a mondat jelentésszerkezete** tartalmazza. Az elemi mondatban elsősorban a főnév és az ige jelentése kerül szemantikai viszonyba. A főnév dolgot fejez ki, jelentésszerkezete elvont tulajdonságokból álló komplex mátrix, amelyből a kontextus hatására egy rész, az aktív zóna kerül a figyelem előterébe (l. 3.1. A dolog kifejezése: a főnév). A főnév szemantikailag autonóm, feldolgozásához nem szükséges más fogalom. Az ige folyamatot fejez ki, jelentésszerkezete két szemantikus figura temporális viszonya, állapotok egymásra következő feldolgozásával (l. 3.2. A folyamat kifejezése: az ige). Az ige szemantikailag függő (nem autonóm), feldolgozásához más fogalom is szükséges.

A mondatban az ige és a főnév **kompozitumszerkezet**ként kapcsolódik össze (l. 4.1. A kompozitumszerkezet). Az (1b) mondatban is ez figyelhető meg:

(1) b. A kisfiú eldobta a labdát.

¹³² Imrényi (2017: 669).

Az *eldob* ige trajektora (elsődleges figurája, jele tr) 'ember, aki a kezével valamilyen manipulációt képes végrehajtani egy fizikai tárgyon', a landmarkja (másodlagos figurája, jele lm) egy 'körülhatárolt kisebb fizikai tárgy, amely mozdítható': *eldob valaki valamit*. Ez a fogalmi szerkezet temporalitásában és eseményszerkezetében kellő módon részletes, a figurák azonban sematikusak, az ige jelentéséből nem derül ki semmi specifikus róluk. Az ige ezért függő szemantikailag. A figurákat főnevek dolgozzák ki a mondatban, vagyis a **függő** jelentést a **független** jelentés részletezi szemantikailag.

A **kidolgozás** szemantikai művelet, amely egy sematikus jelentést részletez, részletessé tesz. A kidolgozás szemantikai **megfeleléseken** alapul. A függő és a független jelentésszerkezetben van egy közös elem, egy közös alszerkezet, amelynek révén a szemantikai viszony létrejöhethet. Az ige függő jelentésszerkezetében a kidolgozandó sematikus alszerkezet a kidolgozási oldal.

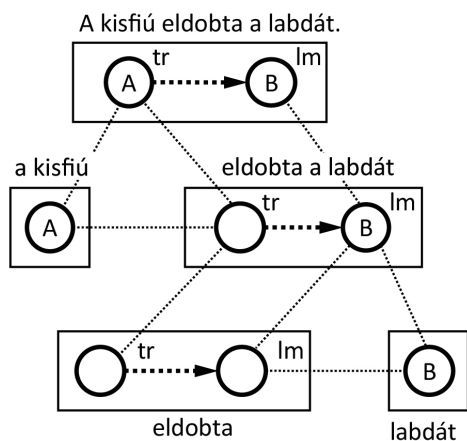
Az (1b) mondatban az *eldob* ige trajektorát a *kisfiú* főnév dolgozza ki. A trajektor sematikus jelentése 'ember, aki kézzel valamilyen manipulációt képes végrehajtani egy fizikai tárgyon'. Ez a szemantikai alszerkezet megtalálható a *kisfiú* főnév jelentésében is. A két jelentés között ez a szemantikai megfelelés. A *kisfiú* főnév jelentése részletes, míg az *eldob* ige trajektoráé sematikus. A *kisfiú* főnév jelentése részletezi, kidolgozza az *eldob* ige trajektorának a sematikus jelentését. Az ige és a főnév közötti szemantikai kapcsolat kétirányú. Nemcsak a főnév hat az igrére a szemantikai kidolgozással, hanem az ige is hat a főnévre. Az ige kijelöli a főnév aktív zónáját, vagyis a teljes jelentés aktuálisan előtérbe kerülő részét. Az *eldob* ige a *kisfiú* főnév jelentéséből a 'kézzel fizikai tárgyon cselekvést hajt végre' összetevőt helyezi a figyelem előtérbe, számos más további elvont tulajdonság háttére előtt.

Ugyanez történik az *eldob* ige és a *labdát* főnév szemantikai kapcsolatában is. Itt a *labda* főnév dolgozza ki az *eldob* ige landmarkját, míg az *eldob* ige a *labda* főnév mondatban aktuális aktív zónáját jelöli ki: ez a 'körülhatárolt kisebb, mozdítható fizikai tárgy'. *A kisfiú eldobta a labdát.* mondat sematikus jelentésszerkezetét az 1. ábra mutatja be.

A mondat szemantikai szerkezet, összetevői jelentésükkel kompozitumszerkezetben kapcsolódnak össze, a komponensszerkezet elveinek megfelelően. A komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak; az egyik komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja, ez a mondatban az ige; az autonóm komponensszerkezet kidolgozza a függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét (ezt teszi a főnév az ige sematikus figuráival). A mondat **profilját**, vagyis a mondat teljes jelentésszerkezetének előtérben álló elemét az ige adja: a mondat profilja az ige által kifejezett és a mondatban specifikált folyamat.

A mondat legfőbb összetevői tehát nem egyszerűen egymás mellé kerülnek, vagy alakilag egyik a másik alá lesz rendelve, vagy egy logikai szerkezetet kitöltöttek, hanem már sematikusán meglévő szemantikai kapcsolódási lehető-

ségeikkel hoznak létre mondatstruktúrát, egy jelenetet kifejező jelentésszerkezetet. Ezt a jelentésszerkezetet fejezi ki, formálja meg a mondat alaki szerkezete.

1. ábra *A kisfiú eldobta a labdát.* mondat elemi jelentésszerkezete¹³³

Az ige sematikus figuráit kidolgozó, a mondatbeli **szereplőket** megnevező főnevek nem azonos státusúak a mondatban, viszonyukra az **aszimmetria** jellemző. A trajektor–landmark szerveződés a figyelem fókuszálásának eredménye a nyelvi bemutatásban, többek között a jelenetet kifejező mondat igéjének a kiválasztásán múlik.¹³⁴ Gyakran a trajektornak megfelelő főnév áll a figyelem előtérében, és a landmarknak megfelelő főnév kerül a háttérbe. A mondat ilyenkor a trajektorról mond valamit, a landmark viszonyában. Az (1b) mondatban a *kisfiú* áll a figyelem előtérében, róla konstruál meg a mondat egy jelenetet, a *labda* viszonyában. Az előtérbe helyezés konstruálás kérdése. Az a szereplő kerül előtérbe, amelyikről a beszélő az adott jelenetben valamit mondani kíván. Az eddig tárgyalt példamondat (1b) által kifejezett jelenet másképp is megfogalmazható (a konstruálás dinamikájának és a pillanatnyi nézőpontnak megfelelően):

- (1) b. A kisfiú_{TR} eldobta a labdát_{LM}.
- (3) A labda_{TR} elrepült.

A (3) mondatban nem a cselekvés végrehajtója kerül előtérbe, hanem a cselekvés elszenvetője.

133 Langacker (1999b: 149) mintájára.

134 Langacker (2008: 366).

Nem minden mondatban a trajektor a valóban profilált (előtérbe helyezett) elem. A fejezet elején felsorolt (1) mondatai közül az alábbiakban más a helyzet:

- (1) g. A fiúnak tetszik a szomszéd lány.
k. Zsuzsának indulnia kell.

Az (1g) mondatban a *tetszik* ige elsődleges figurája a *lány*, maga a mondat azonban a *fiút* helyezi a figyelem középpontjába, erről a szereplőről szól a mondat. Az (1k) mondatban kifejtve nem található kidolgozott trajektor. Itt a figyelem középpontjában álló szereplő *Zsuzsa*, az őt megnevező főnév datívuszi esetben áll. A mondatbeli erődinamikai viszonyok egy másik szereplőt is tartalmaznak, azt a tényezőt (személyt vagy társadalmi intézményt), amely a *Zsuzsa* szereplőre irányuló kényszerítő erőt képviseli.

Egy szereplő a többi közül általánosabb érvénnyel is előtérbe kerülhet, különösen akkor, ha az valamilyen okból ismert a beszélők számára, tehát könnyen hozzáférhető. Ezt a szereplőt topik státusú nyelvi kifejezés nevezi meg a mondatban.¹³⁵ A topik azt a dolgot jelöli a mondatban leképezett jelenetben, amely a mondat által kifejezett üzenet témája, vagyis a mondatbeli jelenetnek az a szereplője, amelyről a mondat szól. A topik hozzáférést biztosít a mondatbeli újonnan előhívott fogalmakhoz, referenciapont-szerkezetben. Az (1b) mondatban a beszélők számára a *kisfiú* a topik, róla szól a mondat, ezt a jelenetbeli szereplőt a beszélő és a hallgató könnyen azonosítani tudja (például ismerik), és ennek az előhívott fogalomnak mint referenciapontnak a révén lehet megérteni a jelenet lényegi összetevőjét, a labda eldobásának a folyamatát. A topik fő jellemzői a következők:

- a figyelem előtérben hosszabb ideig álló, a nyelvi leképezett jelenetben, eseményben központi szerepű entitás, amely azonban nem akadályozza meg más entítások lokális előtérbe kerülését;
- nem magában áll, tágabb fogalmi hatóköre van (egy általa előhívott fogalmi tartományban), ez a fogalmi hatókör nem feltétlenül korlátozódik egyetlen tagmondatra;
- könnyen hozzáférhető, félig aktivált vagy teljesen aktivált („adott”);
- az ige által profilált folyamathoz vezet el fogalmilag;
- diskurzusban ismerhető fel, szemantikai és pragmatikai ismervek alapján;
- grammatikai jegyek jellemzik, legalábbis prototipikusan, a magyarban általában mondat elején áll, hangsúlytalan, gyakran, de nem feltétlenül alany, és kontextualizáló szerepe van.

135 A topik funkcionális, kognitív szemantikai értelmezéséhez l. főképp Langacker (1987, 1991a, 2008), Givón (2001), Chafe (1994), Taylor (1996).

A mondat által kifejezett jelenet szereplői igen sokfélék lehetnek. E sokféleségben a legfontosabb típusok gyakoriak, és jól elkülönülnek más típusoktól. A szereplők a jelenetben **szemantikai szerepeket** töltenek be, amelyek a mondatban kifejezett jelenet fogalmi tartalmához tartoznak, vagyis a jelenet megkonstruálásához tartoznak, függetlenül annak eltérő perspektívájú nyelvi kifejezésétől.¹³⁶ Az (1b) és a (2) mondat ugyanazt a megtörtént eseményt (jelenetet) két különböző nézőpontból mutatja be (egyszer a kislí, egyszer a labda semleges kiindulópontjából, tehát a trajektor – landmark megoszlás felcserélődik), miközben a kislí mindegyik esetben cselekvő, a labda mindkét esetben a dobás elszenvedője marad. A szemantikai szerepeknek elkülöníthető típusai vannak, a legfontosabb szereplőtípusok (szemantikai szerepek) a következők.¹³⁷

Ágens (cselekvő, AG): egy cselekvést akaratlagosan végrehajtó, kezdeményező szereplő (4-ben a *Peti*).

- (4) Peti megmosta a fogát.

Páciens (elszenvedő, PAT): egy cselekvés elszenvedője, passzív szereplője, aki valamilyen állapotváltozáson megy át (5-ben a *kocsi*).

- (5) András lemosta a kocsiját.

Experiens (átélő, EXP): a dolgok valamely állásának átélője, érzékelője (6-ban a *gyerekek*).

- (6) A gyerekek örültek a nyári szünet kezdetének.

Téma (T): egy folyamat nem cselekvő, passzív, állapotváltozáson át nem menő szereplője (7-ben a *labda*).

- (7) A labda az ágy alatt volt.

Beneficiens (kedvezményezett, BEN): egy folyamat kedvezményezettje (8-ban a *zongoraművész*).

- (8) A bizottság a zongoraművésznek adta az első díjat.

Instrumentum (eszköz, INSTR): egy cselekvés eszköze (9-ben a *bicska*).

- (9) Károly bicskával nyitotta ki a konzervet.

136 Langacker (2008: 366).

137 Vö. Frawley (1992: 197–248), Langacker (2008: 356, 366), Kiefer (2000: 207–213).

A szemantikai szerepek két nagy csoportja oszthatók. Az ágens irányultságú aktív szerepek közé tartozik az ágens, eszköz, experiens, természeti erő. A téma irányultságú passzív szerepekhez sorolható a téma, páciens, mozgató, experiens, zéró (állapot). A két csoport közötti különbség skaláris, nem éles.

Az elemi mondat központi szemantikai része az igével, és az ige alszerkezeteit kidolgozó főnévvel jelölt fogalmak struktúrája.¹³⁸ Az elemi mondat általában további szemantikai összetevőket is tartalmaz, amelyek a kifejezett jelenet körülményeit reprezentálják. A jelenet **körülményei** közé tartozik például a hely, az idő, a folyamat (cselekvés, állapot) módja. Az (1)-ben felsorolt mondatok közül néhány körülményekkel kiegészítve olvasható alább.

- (10) a. Pontban egy órákor a rektor méltóságteljesen belépett a zsúfolásig megtelt terembe.
j. Tegnap a díszteremben a sarokban még két szék volt.
k. Zsuzsának most már sürgősen indulnia kell.

6.1.1. Az episztemikus lehorgonyzás

A mondat egyszerre zárt és nyitott jelentésszerkezet és nyelvtani szerkezet: egy elemi jelenetet önállóan fejez ki, ugyanakkor a kifejezés kapcsolódik a szövegkörnyezethez és a beszédhelyzethez, együttesen a szövegvilághoz. A mondat jelentésszerkezetében ezért vannak olyan összetevők, amelyek a kontextushoz kapcsolják a mondat szemantikai alapszerkezetét (a jelenet lényegét a két szereplővel és a közöttük lévő folyamat jellegű időbeli viszonyal). Ilyen tényező az episztemikus lehorgonyzás és a szubjektívizáció.

A mondat jelentése és a kontextus közötti kapcsolaton alapul tovább a deixis, az implicit jelentés (e kettőre l. 6.4. A mondat és a kontextus összefüggései)

A mondatban a dolgokat nem pusztán megnevezi a beszélő, hanem a hallgató számára azonosíthatóvá teszi. A (11)-ben szavak sorát lehet olvasni, azonban e szósor magyar nyelven nem mondat. Az (1b) nyelvi szerkezet ezzel szemben mondat.

- (11) kisfiú eldob labda
(1) b. A kisfiú eldobta a labdát.

A (11) példáján annyi látható, hogy sok *kisfiú* és sok *labda*, illetve számos ELDOBÁS mint folyamat idézhető fel különösebb kijelölés, azonosítás nélkül, mindegyik a típust nevezi meg. Továbbá ezek a szavak magukban, szótári alakjukban nem kapcsolódnak össze. Ezzel szemben az (1b) mondatban csak egy-egy meghatározott egyedről van szó mindkét dolog esetében és egyetlen, múlt időben

138 Radden – Dirven (2007: 50kk), Langacker (2008: 354–363).

megtörtént ELDOBÁSról, vagyis a két dolog és a folyamat azonosítható a beszélők számára. Ezt a beszélő a mondatban az episztemikus lehorgonyzás műveletével éri el. Az **episztemikus lehorgonyzás** a típusmegnevezést a szövegben megvalósult példánnyá alakítja.¹³⁹ Az episztemikus lehorgonyzás a nyelvi közlések egyik alapvető tényezője: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban részt vevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani.

Az (1b) mondatban a *kisfiú* típust (kategóriát) jelölő főnévből példányt megnevező kifejezés, nominális lesz: *a kisfiú*, egyes számban, és határozott elemként megnevezve, ami azt jelzi, hogy a beszélő és a hallgató is tudja, hogy melyik kisfiúról van szó. Ugyanígy a *labda* típust jelölő főnévből egyedi, határozott, egyes számú megnevezés lesz *a labdát* szóalakban. Az *eldob* ige önmagában, szótári szóként tárgymaniplációs folyamatot fejez ki, de jelentése nem tartalmazza azt, hogy megtörtént-e az esemény, mikor és ki hajtotta végre. Az *eldobta* igealak kijelentő módban van, múlt időben, egyes szám harmadik személyben. E grammatikai elemek azt jelzik a kijelentő móddal, hogy az eldobás folyamata megtörtént, a múlt igeidővel azt, hogy a beszéd idejéhez képest korábban, az E/3. alakkal azt, hogy a művelet végrehajtója a beszéd tárgya (és nem szereplője), a tárgyas igei végződés pedig a határozott tárgyra utal. Az episztemikus lehorgonyzás műveletével a főnevet határozott vagy határozatlan nominálissá, az igét véges, teljes igealakká alakítja a beszélő. A magyar nyelvben a főneveket a határozottság vagy határozatlanság horgonyozza le a szövegvilághoz, az igéket az igeidő, a mód és modalitás, valamint az alanyra vonatkozó szám és személy és a tárgyra vonatkozó határozottság megléte vagy hiánya.

A megértett beszédhelyzet, a szövegvilág az az alap (ground), amihez képest a típus megvalósulása megtörténik. A szereplők az alaphoz horgonyozzák le az entitásokat (típusok megvalósulásait), az alaphoz képest tudják azonosítani a típus számtalan lehetséges példányából azt vagy azokat a példányokat, amely(ek)ről szó esik a beszédeseményben, beleértve saját magukat. Az alap a beszédhelyzet középponti része, legfontosabb összetevője maga a beszélő. A beszélő legtöbbször saját szituációs és kontextuális helyzetéhez horgonyozza le a főneveket és igéket: hozzá képest határozódik meg az 1., 2. és 3. személy, az igeidő, a mód, és ő tudja vagy nem tudja, hogy mely dolgokról beszél.

A mondat (pontosabban a szöveg) és a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet (a szövegvilág) közötti kapcsolat meghatározó jelentőségű a nyelvi kifejezések konstruálásában. A szöveg és a megértett beszédhelyzet közötti kapcsolatot nemcsak a nézőpont vagy az episztemikus lehorgonyzás fejezi ki, hanem a szubjektívizáció is. A **szubjektívizáció** legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban

139 Vö. Langacker (1987); a lehorgonyzás további kidolgozására l. Brisard ed. (2002) tanulmányait.

vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált szereplőjévé válna. (l. 2.2.6. Objektivizáció és szubjektivizáció)

6.2. A mondat jelentésszerkezetének elemei

Az elemi jelenet megkonstruálásának számos további tényezője van, amelyek a mondat összetevőjeként annak jelentését alakítják, amelyek rendszeres változataikkal a különböző mondattípusok megvalósításában játszanak szerepet. Ilyen tényező a tér és az idő, a személy- és számjelölés, a határozottság, az in/transzitiv konstrukció és a modalitás.

6.2.1. Tér és idő

Ahogy a mondat jelentésének alapszerkezetével kapcsolatban látható volt, az elemi mondat egy jelenetet fejez ki. A mondatok tehát általában dolgokról szólnak, és ezek a dolgok (tárgyak, emberek) térben és időben elhelyezkednek, pontosabban a beszélő által felállított referenciakeretben helyezkednek el térben és időben. A beszélő és hallgató egyrészt mindig tudja, hogy hol és mikor van ott, ahol, valamint tudja azt, hogy a mondatban kifejezett jelenet a beszéd helyéhez és idejéhez képest hol és mikor történik. A jelenet kifejezésében a tér és az idő nem válik el. Ebből a kettősségből áll össze a térbeli és időbeli referenciakeret, az a vonatkozási tartomány, amiben a beszélők a mondatbeli eseményt mentálisan elhelyezik, a nézőpontszerkezet általános sémájának megfelelően.¹⁴⁰

A **tér** és az azon belül azonosított dolgok térbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, a tér referenciakeretében végzik el. E **térbeli referenciakeretben** a tér viszonyfogalom: a tér egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett dolog kerül a figyelem középpontjába, más dolgokhoz: a beszélőhöz és egy másik dologhoz (vagy dolgokhoz) viszonyítva.

- (12) a. A kulcs a fiókban van.
b. A vonat Nyitrára ment.

A (12a) mondatban a kulcs térbeli helye a fiókhoz képest van meghatározva, a (12b) mondatban a vonat haladási iránya Nyitrához képest van megadva, itt ismeretlen kiindulópontból.

140 Vö. (Levinson 1996: 138), Heine (1997: 11–12), Traugott–Dasher (2002: 8).

A térbeli referenciakeretnek négy fő tényezője van:

- a beszélő (konceptualizáló);
- a figyelem középpontjában álló, térben elhelyezett, megnevezett dolog, a térviszonyban elsődleges figura (trajektor);
- a referenciapont, egy másik térbeli dolog, amihez a megnevezett dolog térben viszonyul, a térviszonyban másodlagos figura (landmark);
- a minden irányban kiterjedő tér, amelyben a beszélő, gyakran a hallgató és a két figura helyezkedik el.

A térbeli referenciakeret nézőpontoszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő perspektívája (a deiktikus központ). A másik kiindulópont egy referenciapont, ahonnan (amihez viszonyítva) a beszélő a figyelem középpontjában álló dolgot konceptualizálja.

A dolgok térviszonyai négy tartományban konstruálódnak meg: az **elhelyezkedés**, az **irány**, a **kiterjedés** és a **terjedelem** tartományában. Mindegyik térbeli tartománynak vannak fizikai térbeli és elvont vagy metaforikus megvalósulásai.

Az **elhelyezkedés** statikus térbeli viszony, ekkor egy dolog (prototipikusan fizikai tárgy) a térben folyamatosan ugyanott helyezkedik el egy másik dologhoz képest.

(13) A macska a szobában van.

Az **irány** dinamikus térviszony, a valahonnan valahová irányulás térbeli leképezése. Ekkor egy dolog (prototipikusan fizikai tárgy) a térben egy ösvényen, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémának megfelelően irányul egy másik dologhoz képest.

(14) A macska bement a szobába.

A **kiterjedés** a térbeli irány mértékét jelzi, azt, hogy egy dolog milyen messze helyezkedik el egy másik dologhoz képest. A kiterjedés egyszerre statikus és dinamikus:

(15) A patakig tart a kert.

A tér negyedik fogalmi és nyelvi leképezése a testi **terjedelem**, azaz a körülhatárolt fizikai test abszolút és méret szerinti kiterjedése. A terjedelem közvetlenül általában nem profilálódik a mondatokban, inkább közvetve például mozgásokban:

- (16) a. nekimegy a falnak
b. vízben úszik
c. a szabadból jön be

Minden jelenet **időben** történik, amely időt elsősorban az igék fejezik ki. A mondatbeli jelenet **időszerkezete** több tényezőtől áll. Egyrészt a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részének, az alapnak a mindenkori ideje: a prototipikus párbeszédben a beszélőtársak azonos térben és időben vannak jelen, a beszéd körülményeit az itt és most jellemzi számukra. A beszéd ideje folyamat, a beszéd és annak megértése időfolyamatban történik, ez a **feldolgozó idő**. Másrészt a kifejezett jelenet maga is időben zajlik. Ez az időtartam a beszélők által **megértett idő**.

- (17) a. Péter tüsszentett.
b. Az elnök lassan vonult végig a termen.

A (17a) mondatban a megértett idő, vagyis a jelenetbeli esemény (a tüsszentés) ideje rövid, a feldolgozásához (megértéséhez) is kevés idő kell. A (17b) mondatban a megértett idő, vagyis a jelenetbeli esemény (a vonulás) ideje hosszú, a feldolgozásához (megértéséhez) viszont nem sok idő kell.

A feldolgozó és megértett idő leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, az idő referenciakeretében végzik el, szintén a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően.¹⁴¹ Az **időbeli referenciakeretben** az idő viszonyfoglalom: az idő egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett és lehorgonyzott folyamat kerül a figyelem középpontjába, más folyamatokhoz: a beszélő (általánosabban a konceptualizáló) megértő műveleteihez és más folyamatokhoz viszonyítva.

Az időbeli referenciakeretnek négy fő tényezője van:

- a feldolgozó idő (a beszélő és a hallgató, pontosabban a konceptualizáló mondatfeldolgozásának az ideje, a „beszédidő”), a lehorgonyzó viszonyban ez az alap, referenciapont az időkeretben;
- a figyelem középpontjában álló, időben elhelyezett, megnevezett és az alaphoz lehorgonyzott folyamat mondatbeli jelenetként megvalósulva, ez a megértett idő;
- a jelenetként megvalósult folyamat hatóköre, határoltság esetén kezdő és/vagy végponttal;
- esetleg egy további meghatározott időpont vagy másik folyamat inherens, lehorgonyzott ideje mint referenciapont.

A **deiktikus igeidő** (jelen idő, múlt idő) az így felállított időbeli referenciakeretben kapja meg az értelmét: a jelen idő a jelenet megértett idejének és a feldolgozó időnek nagyjából időbeli egybeesését jelzi, a múlt idő a jelenet megértett idejének a feldolgozó időhöz viszonyított korábbi voltát fejezi ki.

141 Langacker (1987, 2008), Brisard (2002), Heine (1997), Traugott–Dasher (2002: 8), Evans (2003, 2013).

A jelen és a múlt idő azonban nem csupán a feldolgozó és megértett idő temporális viszonyát jelöli, hanem a beszélő és a kifejezett jelenet közötti viszony más oldalát is. A jelen idő szerint a beszélő episztemikus közvetlenséggel viszonyul a megkonstruált jelenethez, mintegy szemtanúként számol be arról. Viszont ezzel szemben a múlt idő szerint a beszélő és a megkonstruált jelenet között nincsen episztemikus közvetlenség, a beszélő nemcsak időben van távol az eseménytől, hanem tapasztalatában is. A magyar nyelvben a mára jórészt kihalt elbeszélő múlt (*jára, kére*) fejezett ki múltbeli episztemikus közvetlenséget, szemtanúságot. A jövő idő esetében nem érvényesül episztemikus közvetlenség.

Az ige jelentésének része az **aspektus**, a folyamat kezdő és végpontjainak hiánya vagy megléte (l. 3.2. A folyamat kifejezése: az ige). Az ige aspektustartalma a mondatban változhat, az aspektus mondatbeli megvalósulása dinamikusan történik. A lexikális ige aspektuális tartalmát újraértelmezi és kidolgozza az igeidő (az episztemikus lehorgonyzással), az ige másodlagos figuráinak (a landmarkoknak) a mondatbeli kidolgozása, a grammatikai tárgy, idő- és helyhatározók és a szórend, az ige típusával, a mondatkonstrukcióval és az alappal összefüggésben. Az igeidő az ige lexikális jelentésén belül egyes folyamatszakszokra irányíthatja a figyelmet a folyamat mint egész helyett, illetve olyan szakaszokat állíthat a figyelem középpontjába (vagyis profilálhat), amelyek az adott ige típus szerinti prototipikus jelentésében nem profilálódnak. Például a (18a) mondatban a *megy* ige imperfektív, a mondat jelen idejű és folyamatos, a (18b) mondatban a *megy* ige imperfektív, a mondat múlt idejű és folyamatos, a (18c) mondatban a *bement* ige perfektív, a mondat jelen idejű és folyamatos, a (18d) mondatban a *bement* ige perfektív, a mondat múlt idejű és befejezett. A metonimikus figyelemáthelyezés rendszerszerűen megvalósul e típusokban.¹⁴²

- (18) a. Sok ember *megy* az utcán.
b. Sok ember *ment* az utcán.
c. Az elnök éppen *bemegy* az irodába.
c. Az elnök *bement* az irodába.

6.2.2. Személy és szám, számosság

A dolgokat a jelenetek megkonstruált szereplőiként a mondatban a beszélők lehorgonyozzák, vagyis azonosíthatóvá teszik. Az azonosítás, a lehorgonyzás egyik állandó nyelvi kifejezője a nyelvtani **személy és szám**.¹⁴³ (19a)-ban a jelenet elsődleges szereplőjét az egyes szám első személyű (E/1.) igei személyrag jelöli, (19b)-ben a hallgatót az egyes szám második személyű (E/2.) igei sze-

142 I. Panther–Thornburg (2009).

143 Vö. Corbett (2000), Langacker (1991a, 2002), Brisard (2002).

mélyrag, (19c–e)-ben a szereplőket az egyes szám harmadik személyű (E/3.) főnév és igei személyrag.

- (19) a. Holnap akkor felhívlak.
b. Bevásárolsz hazafelé?
c. A könyv az asztalon hevert.
d. Az elnök megnyitotta a tanácskozást.
e. Szabadon szárnyal a szellem.

A mondatban kifejezett jelenetben szereplő lehet a beszélőktől független valamely dolog éppúgy, mint maga a beszélő vagy a hallgató. A beszélő nézőpontjából különböznek a jelenetbeli szereplők, attól függően, hogy az adott szereplő maga a beszélő, a hallgató vagy a referenciális jelenet tárgya. Emellett a személyek egymáshoz is viszonyulnak, egymáshoz viszonyítva kapják meg egyértelmű jelentésüket. A magyar nyelvben ezeket a különbségeket a három személylél és a két számmal (egyes, többes) lehet kifejezni.

Az E/1. alapbeállításban a mindenkori beszélő. Az E/1. jelentése a beszélő nézőpont-szerkezetbeli kiindulópontjából: én, aki beszélek, itt, most, a beszédhelyzetben. A beszélő kiindulópontjából a beszélő „én”, a beszélő az E/1. által önmagára referál, vagyis önmagát objektivizáltan színre viszi a mondatbeli jelenet szereplőjeként. Egyúttal a beszélő önmagára deiktikusan referál, önmagát csak deixissel tudja jelölni, szubjektivizáltan is. Másrészt az E/1. a hallgató nézőpontjából „te”, vagyis a hallgató „te”-ként érti meg társát a beszélgetésben, miközben az saját magáról „én”-ként, E/1.-ben beszél.

Az E/2. alapbeállításban a mindenkori hallgató. Az E/1. jelentése a beszélő nézőpont-szerkezetbeli kiindulópontjából: te, aki hallgatsz engem, itt, most, a beszédhelyzetben. A beszélő kiindulópontjából a hallgató „te”, a beszélő az E/2. által a hallgatóra referál, vagyis a hallgatót, beszélőtársát objektivizáltan színre viszi a mondatbeli jelenet szereplőjeként. Egyúttal a beszélő a hallgatóra deiktikusan referál, a hallgatót csak deixissel tudja jelölni, szubjektivizáltan is. Másrészt az E/2. a hallgató nézőpontjából „én”, vagyis a hallgató „én”-ként érti meg saját magát a beszélgetésben, miközben a beszélőről „te”-ként, E/2.-ben beszél. Ez a kettősség a beszélő nézőpontjából konstruálódik meg.

Az én és a te kettőssége minden beszédhelyzetre jellemző úgy, hogy a résztvevők tisztában vannak saját maguk és beszélőtársuk nézőpontbeli kiindulópontjukkal. A beszélő és a hallgató jellegzetesen egy percepcióis térben van a nyelvi interakció alatt, vagy valóságosan, vagy metaforikusan, elvontan feloldozva. Tehát vagy közvetlenül érzékelik: hallják és látják egymást (20a-ban, ahol egy asztalnál ül a két beszélő), vagy a nyelvi interakciót elvont tér-idő viszonyban dolgozzák fel (20b-ben, ahol A Budapestről, B Párizsból beszél telefonon). Ezért a beszélő és a hallgató mindig közel vannak egymáshoz a diszkurzusvilágban, a figyelmi jelenetben.

(20) a. A: Kérlek, add ide a kenyereskosarat.
B: Tessék.

b. A: Itt vagy még? Rosszul hallak.
B: Igen, itt vagyok.

A beszélő és a hallgató beszédhelyzetbeli viszonya interszubjektív, közösen járulnak hozzá a megértéshez.

Az E/3. alapbeállításban a mindenkori távollevő említett dolog. A beszélő nézőpont-szerkezetbeli kiindulópontjából jelentése: ő vagy az, akiről szó van, itt, most, a beszédhelyzetben. A beszélő kiindulópontjából az említett dolog „ő” vagy „az”, a beszélő az E/3. által az említett dologra referál, vagyis az említett dolgot objektivizáltan színre viszi a mondatbeli jelenet szereplőjeként. A beszélő az említett dologra deiktikusan referál, ha az említett dologra a szövegvilágban rá lehet mutatni, máskor a deiktikus jelleg háttérbe szorul, de a nominális le van horgonyozva, ezért deiktikus. Az E/3.-at azonos módon érti meg a beszélő és a hallgató. Az E/3. bármilyen lehetséges entitás, míg az E/1. csak a beszélő lehet, az E/2. csak a hallgató.

Ha a mondatban az egyik szereplő a beszélő, jelölője E/1.-es kifejezés, a beszélőnek „én”, a hallgatónak „te”. Ha a mondatban az egyik szereplő a hallgató, jelölője E/2.-es kifejezés, a beszélőnek „te”, a hallgatónak „én”. Ha a mondatban az egyik szereplő az említett dolog, jelölője E/3.-as kifejezés, a beszélőnek „ő” vagy „az”, a hallgatónak „ő” vagy „az”.

Az E/1. szereplő leggyakoribb jelölője az igei személyrag vagy birtokos személyjel, névmás csak ritkán használatos specifikus helyzetben (pl. a beszélői nézőpont/kiindulópont kijelölésében). Az E/2. szereplő jelölője az igei személyrag vagy birtokos személyjel, illetve a személyes névmás. Az E/3. jelölője teljes főnév (nominális), E/3. személyes névmás vagy az igei személyrag vagy birtokos személyjel, a koreferenciális helyzettől, a megjelölt dolog aktiváltsági szintjétől függően.

A megértés szempontjából az E/1. és E/2. szereplők könnyebben hozzáférhetőek, mint az E/3. szereplő. A deiktikus tartalom tendenciaszerűen csökken az E/1. szereplőtől az E/3. szereplő felé. Az objektivizáció tendenciaszerűen nő az E/1. szereplőtől az E/3. szereplő felé.

A többes számú személyjelölések részben hasonlítanak az egyes számúakra.

A T/1. mindig magában foglalja a beszélőt. Emellett a T/1. további személyt vagy személyeket is jelöl: szemantikai tartalma vagy (1) a T/1. a beszélő és a hallgató vagy hallgatók, bennfoglaló módon, vagy (2) a T/1. a beszélő és más személyek, kivéve a hallgatót vagy hallgatókat, kizáró módon. A T/1. a beszélő kiindulópontjából referáló és önreferáló, deiktikus, továbbá a beszélő a T/1. által csoportot képez saját maga és a beszédében általa képviselték köréből.

A T/2. általában magában foglalja a hallgatót. Emellett a T/2. további személyt vagy személyeket is jelöl: szemantikai tartalma vagy (1) a T/2. a hallgatók cso-

portja, vagy (2) a hallgató és más személyek, kivéve a beszélőt vagy beszélőket. A T/2. a beszélő kiindulópontjából referáló, a hallgató szempontjából önreferáló, deiktikus, továbbá a beszélő a T/2. által csoportot képez a hallgatók és a beszédhelyzetben a hallgató(k) által képviseltek köréből.

A T/3. több említett dolgot jelöl, azokat csoportként konstruálja meg. A T/3. bármilyen lehetséges entitások csoportja, ennek nem része a beszélő és a hallgató vagy a beszélők és hallgatók csoportja A T/3. referáló, deiktikus, lényegében objektivizált.

A jelenetet kifejező mondatban a dolgok **számosságát** a beszélő jelöli, így is elősegítve a szereplők azonosíthatóságát (l. még 3.1. A dolog kifejezése: a főnév). A számosságot alaki kifejezői: szám (számadat) (21a), határozatlan számnév (21b), grammatikai szám (21c-d), a főnév jelentése (21e):

- (21) a. Két pohár van az asztalon.
- b. Sok csomagot hozott a futár.
- c. Poharak vannak az asztalon.
- d. A csomagjaid az asztalon vannak.
- e. A tömeg önfeledten ünnepelt.

A szám és a számnévi névmás tipikusan jelzős szerkezetben képezi le a számosságot, a dolgot megnevező főnévhez kapcsolt jelzővel.

A grammatikai szám a magyar nyelvben kétosztatú: vagy egyes számú, vagy többes számú a főnév vagy a dologjelölés más módja (igei személyrag, birtokos személyjel). Az egyes szám alapbeállításban egyetlen példányt jelöl meg a típusból (a kategóriából) (22). A többes szám több példányt jelöl meg a típusból, anélkül, hogy pontos számadatot adna meg (22).

- (22) a. Csomagot hozott a futár.
- b. Este szél támadt.

- (22) a. Csomagokat hozott a futár.
- b. Nagy esők voltak tavasszal.

Az egyes szám bizonyos szerkezetekben nem jelöl feltétlenül tényleges egyetlen példányt. A (23)-ban az *alma* főnév egyes számú, de a mondat jelentése nem zárja ki, hogy több darab alma volt az üzletben:

- (23) A zöldségesnél volt szép alma.

A többes szám bizonyos szerkezetekben (főképp tulajdonnevekben) nem jelöl feltétlenül valóban több példányt. A (134)-ben a *Virtuózok* főnév többes számú, de a mondat jelentése és a világról való tudás egyértelműsíti, hogy egyetlen dologként megértett szereplőről van szó:

- (24) Amikor elindult a *Virtuózok*,¹⁴⁴ a lelkesedés mindannyiunkat magával ragadott.¹⁴⁵

A magyar nyelvben alapbeállításban van grammatikai különbség a megszámlálható és megszámlálhatatlan dolgokat jelölő főnevek között. Metonimizáció esetén nincsen grammatikai különbség. Egyes dolgok főnévi megnevezése inkább egyes számú, többes számú alakjuk vagy ritka vagy nem használatos, nem kapnak határozott számnévi jelzőt (ilyen például az *öröm*, *zeneszerzés*, *merészség* főnév). Más dolgok, például az anyagok főnévi megnevezése elsődleges jelentésükben szintén egyes számú (*víz*, *por*), azonban meghatározott más metonimikus jelentésben, például az adott anyagon belüli fajták elkülönítésére használatos a többes szám: *vizek*, *porok*.

6.2.3. Határozottság

A jelenetet kifejező mondat konstruálása során a beszélő és a hallgató az egyes szereplőket azonosítja, azonosíthatóvá teszi a szövegvilágban, azokat a beszélőtársak pillanatnyi helyzetéhez és előhívott tudásához igazítja. Például (25)-ben a beszélő az általa megvásárolt egy kocsiról kétféleképpen beszél, de mindkét esetben referál a megvett tárgyra, valamilyen módon azonosíthatóvá teszi.

- (25) a. Megvettem a kocsit.
b. Vettem egy kocsit.

A **referálás** (vonatkozás)¹⁴⁶ és a vele szorosan összekapcsolódó episztemikus lehorgonyzás egyik fő megvalósulása a **határozottság** és **határozatlanság** rendje.¹⁴⁷ Határozott az a kifejezés, amely egy vagy több dolgot úgy jelöl, hogy az a beszélő és a hallgató számára egyaránt pontosan azonosítható. A **határozott** vonatkozású kifejezést a beszélő úgy konstruálja meg, hogy tudja, melyik példányról vagy példányokról van szó, és azt is tudja, hogy az általa megszólított hallgató is tudja, hogy ugyanarról az említett példányról vagy ugyanazokról a példányokról beszél a beszélő. A **határozatlan** vonatkozású kifejezést a beszélő úgy konstruálja meg, hogy tudja, melyik példányról vagy példányokról van szó, és azt is tudja, hogy az általa megszólított hallgató nem tudja, hogy melyik említett példányról vagy példányokról beszél a beszélő. A (25a) mondatban a beszélő a maga számára a mondat határozott konstruálási módjával pontosan

144 A *Virtuózok* című komolyzenei vetélkedő.

145 <http://www.holnapkiado.hu/konyv/virtuozok-5197>

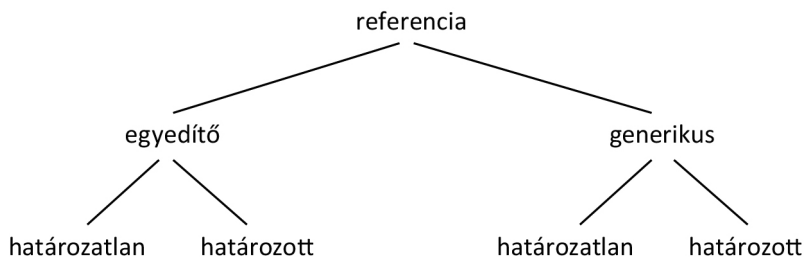
146 Lásd Givón (1989: 174), Talmy (1978), Pause (1991: 551), (Langacker 1987: 113–114), (Tolcsvai Nagy 2001: 188–190), Radden–Dirven (2007: 87–112), Rónai (2012).

147 Vö. Lyons (1999), Radden–Dirven (2007: 91–98).

azonosítja, hogy melyik az általa megvett kocsi a lehetséges több közül (nem általában az összes kocsi közül). A beszélő egyúttal tudja, hogy a hallgató is ugyanazt a példányt azonosítja a közlés megértésekor. A (25b) mondatban a beszélő a mondat határozatlan konstruálási módjával a maga számára azonosítja, hogy melyik az általa megvett kocsi a lehetséges több közül. A beszélő ugyanakkor tudja, hogy a hallgató nem tudja azonosítani ugyanazt a példányt a közlés megértésekor, tehát a hallgató nem tudja, melyik példányról van szó.

Nemcsak egy vagy több példány lehet határozott vagy határozatlan a mondatban. Teljes kategóriák megnevezésekor is lehetséges a határozott vagy határozatlan referálás. A (26a) mondatban a *futók* többes számú főnév a futók egy meghatározott csoportjára vonatkozik (ezt jelöli az *ezek* mutató névmás). A referálás ebben az esetben egyeditő jellegű. A (26b) mondatban ezzel szemben a *futók* többes számú főnév az ügyvédek teljes kategóriájára vonatkozik. A referálás ebben az esetben generikus (általánosító) jellegű.

- (26) a. Ezek a futók gyorsak.
 b. A futók gyorsak.

2. ábra A referálás és a határozottság rendszere

6.2.4. Intranszitiv és tranzitív konstruálás

A mondatokban megkonstruált jelenetekben a folyamatok irányultság szempontjából különböznek. A jelenetek egy fajtájában az elsődleges szereplő által végrehajtott vagy vele kapcsolatos folyamat nem irányul másra. A mondatokban megkonstruált jelenetek egy másik részében aszimmetrikus energiaátvitel történik: egy szereplő személy vagy fizikai tárgy (valaki vagy valami) fizikai vagy társas energiával hat egy másik személyre vagy fizikai tárgyra.

- (27) a. Havazik.
 b. János élvezte a hársfa illatát.

- (28) a. A portás becsukta az ajtót.
c. Attila fát vágott.

(27) mondataiban az elsődleges szereplő (hó, János) tevékenysége a beszélő konstruálásában nem irányul semmi más dologra, önmagában valósul meg. Ezek a mondatok **intranszítív**ak. (28) mondataiban az elsődleges szereplő (portás, kutya) tevékenysége a beszélő konstruálásában egy másik dologra (az ajtóra, a fára) irányul. Ezek a mondatok **transzítív**ok.

A prototipikus intranszítív vagy transzítív esemény kifejezése elsősorban az ige jelentésén és figuráinak mondatbeli kidolgozásán nyugszik (1. 3.2. A folyamat kifejezése: az ige). Az intranszítív mondatokban az elsődleges szereplő általában az ige nominatívuszi alanyi bővítménye, és nincs feltétlenül további bővítmény, inkább körülményjelölők részletezik tovább a jelenetet. A transzítív mondatban az elsődleges szereplő prototipikusan nominatívuszi, alanyi bővítmény, főképp cselekvő (ágens) szemantikai szerepben, a fő másodlagos szereplő akkuzatívuszi, tárgyi bővítmény, főképp elszenvető (páciens) szemantikai szerepben.¹⁴⁸

A prototipikus intranszítív jelenetben nincsen közvetlen energiaátvitel, az elsődleges szereplő vagy ágens, vagy nem ágens jellegű, hanem például téma (27a) vagy átélő (27b), a jelenet nem felétlenül körülhatárolt, és nem feltétlenül gyorsan változó.

A prototipikus intranszítív és transzítív jelenetek között a különbség nagy. Azonban a mondatok sokféleségében az intranszítív és a transzítív jelenetek között a különbség fokozat szerinti: vannak inkább és kevésbé intranszítív vagy transzítív mondatok. Az intranszítív vagy transzítív jelleg a következő tényezőktől függ:

- a szereplők száma,
- az elsődleges szereplő aktív vagy passzív volta,
- a másodlagos szereplő érintett vagy érintetlen volta,
- a szereplők akaratiságának mértéke,
- a szereplők hatóerejének mértéke,
- a jelenetbeli esemény célra irányuló vagy nem célra irányuló volta,
- a jelenetbeli esemény aktív, mediális vagy passzív volta.

Minél nagyobb az elsődleges szereplő cselekvő jellege, azaz minél nagyobb az ágenciája, annál transzítívabb a mondat.

Minél érintettebb a másodlagos szereplő a rá irányuló cselekvésben, annál inkább transzítív a mondat, minél kevésbé érintett, annál inkább intranszítív.

Minél nagyobb az akaratiság mértéke az elsődleges szereplőben a másodikkal szemben, annál inkább transzítív a mondat.

148 L. Hopper–Thompson (1985), Laury (2002), Kugler (2000c), Wéber (2011).

Minél nagyobb az elsődleges szereplő hatóereje (vagyis erőforrásának a mértéke), és minél kisebb a második szereplőé, annál inkább tranzitív a mondat. Minél egyenlőbb a két szereplő hatóereje, annál inkább intranzitív a mondat.

Minél inkább célra irányul a jelenetbeli esemény, annál inkább tranzitív lesz a mondat.

6.2.5. A modalitás

A mondatok egy része olyan mondat, amellyel valamilyen eseményt megtörtént vagy történő tényként közöl a beszélő, akár állítva, akár tagadva. (29) mondataiban a beszélő tényként közöl eseményeket, helyzeteket.

- (29) a. A beteg bevette a gyógyszert.
b. A karmester beteg volt.
c. A járvány nem múlt el.

Más esetekben a beszélő a mondatban valamilyen szükségszerű vagy lehetséges eseményt fogalmaz meg, vagy tudottként vagy pedig nem tudottként érthető folyamatot, helyzetet. A **modalitás** annak nyelvi kifejezése, hogy a mondatbeli jelenet lehetséges vagy szükségszerű, nem pedig megtörtént vagy nem a jelenben megtapasztalható esemény.¹⁴⁹ A modalitással a beszélő következtetéseken alapuló jelenetet konstruál meg, amelyet mind a beszélő, mind a hallgató interszjektíven szimulációs művelettel dolgoz fel (elképzel), tehát nem ténylegesen megfigyelhető folyamatként ért meg. (30) mondataiban a beszélő szükségszerűséget (30a) vagy lehetőségességet (30b, c) fejez ki, nem tényt.

- (30) a. A betegnek be kellett vennie a gyógyszert.
b. Az elnök valószínűleg beteg volt.
c. A járvány bizonytalannal nem múlt el.

Megkülönböztetjük az **alapmodalitást**¹⁵⁰ (azon belül deontikus, a diszpozicionális és a cirkumstanciális modalitást), illetve az **episztemikus modalitást**.¹⁵¹

Az alapmodalitás kifejezéseiben az erődinamika jelentős szerepet játszik: a két szereplő közül az egyiknek az erőforrása nagyobb, mint a másiké, ezért képes a gyengébb erejű szereplőt valaminek a szükségességéről meggyőzni vagy valamire kényszeríteni. Az alapmodalitás erődinamikája tehát az egyik szereplő

149 Langacker (2008: 303–309), Radden–Dirven (2007: 234–265), Kiefer (2000: 293–323), Kugler (2017b: 480–495).

150 Kugler (2017b: 480–485).

151 Kugler (2017b: 485–494).

kiindulópontjából van megkonstruálva, a jelenetet az alapmodalitású mondatok objektivizált módon fejezik ki

A diszpozicionális modalításban a szükségszerűség és a lehetőségesség forrása például a szereplő belső jellemzője. A (31)-ben a *nagy teljesítmény* a meghatározó erőforrás, amely hat a gyengébb *mindenkire*.

(31) A nagy teljesítményt mindenkinek el kell ismerni.

A cirkumstanciális modalításban a lehetőségesség és szükségszerűség valamely külső erőből, körülményből ered, a (32)-ben a természet az erőforrás.

(32) Az embernek a természet erőihez alkalmazkodni kell.

A **deontikus modalitás** kifejezéseiben az emberi társas viszonyok elvárásai, normái jelölik ki az esemény megvalósulásának szükségszerű feltételeit. A deontikus modalitással az esemény megkonstruálható pozitívan (kötelező vagy engedélyezett eseményként) vagy negatívan (tiltott vagy nem gátolt eseményként). (33a)-ban az elvárás mint erőforrás valamely külső körülmény, amely a beszélőt távozásra és indulásra készíti, (33b)-ben valamely közösségi tiltás a negatív kényszer.

(33) a. Most már mennem kell.
b. Éjjel nem szabad kimenni az utcára.

Az **episztemikus modalitás** kifejezéseiben a beszélő információi, tudása (emléke, aktuális tapasztalása, hiedelemrendszere stb.) alapján elérhető lehetőségről, a megnyilatkozó következtetési folyamatain alapuló vélekedésről, valószínűsítésről van szó. Az episztemikus modalitás a beszélő nézőpontjából konstruálja meg a jelenet valószínűségét, ezért szubjektivizált. (34a)-ban a beszélő azt valószínűsíti valamilyen körülményből következtetve, hogy Zsuzsa már otthon van, de ezt nem állítja tényként. (34b)-ben a beszélő azt valószínűsíti, hogy a deixissel megnevezett dolog az adott kategóriában újdonság, de ezt nem állítja tényként. A beszélő mindkét mondatban háttérben marad, nem része a kifejtett jelenetnek, szubjektivizáltan beszél.

(34) a. Zsuzsának már otthon kell lennie.
b. Ez a legújabb termék lehet.

6.3. A mondat és a kontextus összefüggései

A mondat és annak jelentése nem magában áll, az mindig kontextusban jelenik meg, ahhoz van igazítva. Egyrészt a beszélők által a szövegvilágban felidézett ismeretekkel kerül fogalmi kapcsolatba, másrészt a beszédhelyzet fizikai térbeli, időbeli és társas viszonyaival. E tényezők nagymértékben alakítják a mondatkonstruálás módjait és lehetőségeit. Vannak helyzetek, amikor a szemantikailag is részletező és kifejtő fogalmazásra van szükség, és vannak olyan helyzetek, amelyekben elég a szituációs körülményekre és a beszélőtársak által pillanatnyilag felidézett, mindenki számára hozzáférhető ismeretre utalás, a bennfoglalás. Ez utóbbi esetben nem hiányos mondatokat mondanak a beszélők, mert azokat a beszélőtársak megértik, tehát szemantikailag azok teljesekek.

A mondat kontextuális függőségű tényezői közül itt a deixisről és az explicit és implicit jelentésről lesz szó.

6.3.1. A deixis

Vannak olyan beszédhelyzetek, amelyekben nem szükséges vagy nem lehetséges a dolgok és viszonyok szavakkal történő megnevezése. Ilyenkor az egyik nyelvi megoldás a rámutatás, a deixis, amelynek során a beszélő ténylegesen vagy elképzeltén rámutat térben egy dologra vagy egy személyre, temporálisan egy időpontra, valamilyen viszonyra. A rámutatás általában grammatikai elemekkel történik, tehát szemantikus jelentésű kifejezésekkel, amelyek a beszédhelyzetben, a kontextusban kapják meg aktuális jelentésüket. Ilyen mondat (35), amelyben a beszélő a hallgatót magához hívja, például egy munkahelyen vagy egy családban, baráti viszonyban:

(35) Most gyere hozzám, ne egy óra múlva!

A **deixis**, más szóval rámutatás olyan nyelvi művelet, amely a szöveg (szövegrészlet) megértésébe bevonja a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásából származó kontextuális ismereteket. A beszélőtársak mindig tudják, mikor és hol vannak, mi veszi körül őket, és kik ők maguk a beszélgetés során, ki a pillanatnyi beszélő és hallgató. Az ide tartozó részleteket a beszélők gyakran a deixis kifejezőeszközeivel, deiktikus nyelvi elemekkel jelölik. A deiktikus kifejezések kontextusfüggő viszonyítási pontokat kínálnak fel a mondatokban kifejezett jelenetek megfigyeléséhez, illetve megértéséhez.¹⁵² A deixis mindig a nyelvi konstruálás folyamatában működik, hozzáigazítva a kontextushoz, általa a beszélők dinamikusan alakítják a konstruálást. A deixis összefügg az episztemikus lehorgonyzással, a lehorgonyzás

152 Tátrai (2011: 126–150, 2017: 953–980), Laczkó (2008).

mindig deiktikus. A deixis nyelvi jelölője lehet például a határozószó (*itt, most*), a névmás (*én, ez*), a számot és személyt jelölő grammatikai elemek, vagyis az igei toldalékok és birtokos személyjelek

Az (35) mondat első tagmondatának mindegyik szava deiktikus kifejezés. A *most* azt jelzi, hogy a mondatbeli jelenet ideje nagyjából egybeesik a beszéd idejével. A beszélők tudják, mikor hangzik el a mondat. A *hozzám* a mozgás végpontjaként az éppen beszélő személy térbeli elhelyezkedését jelöli meg, a beszélő és a hallgató helyéhez képest. A *gyere* ige is ezt a térbeli viszonyt fejezi ki, és azt is jelöli, hogy a mondatbeli jelenetben felszólított szereplőként megjelenő hallgató mozgása a beszélőhöz közelítő irányú. Ugyanakkor a mondat sem az időt, sem a helyet nem fogalmazza meg részletező nyelvi kifejezésekkel, tehát a beszélő nem adja meg órában és percben a „most” fogalmát, és nem határozza meg saját tartózkodási helyét sem (amely lehet az irodája, a lakhelye).

A *gyere* igealak E/2. személyragja a beszédhelyzet társas viszonyait is jelöli. Az E/2., a második személy, vagyis a mindenkori hallgató csak a pillanatnyi beszélőhöz képest határozható meg. A mindenkori beszélő ezt az E/2. személyraggal jelöli, amely az E/1. referenciális középponthez képest érthető meg mindkét fél számára. A beszélőt és a hallgatót alapvetően deiktikus elemekkel (személyes névmással és személyt, számot jelölő grammatikai elemmel) lehet megjelölni (vö. 6.2.2. Személy és szám, számosság). Együttal az E/2. személyrag tegező forma, amellyel a beszélő a hallgatóhoz fűződő társas viszonyát is jelöli. A magázó alak formálisabb kapcsolatot mutat:

(36) Most jöjjön hozzám.

A deixis műveletének három alapvető típusa van: a térdeixis, az idődeixis és a társas deixis.

A **térdeixis** a mondatnak a szövegvilágban kiépített térbeli viszonyait közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja, vagyis a beszédhelyzet fizikai terében a beszélők által észlelt vagy elképzelt (mentálisan szimulált) dolgok elhelyezkedését vagy mozgásuk irányát rámutatással jelölik a beszélők. A deiktikus térjelölés általában a pillanatnyi beszélő térbeli elhelyezkedéséhez képest történik meg, a térbeli referenciakeretben, amelyben a beszélő elhelyezkedése vagy mozgása az alapvető perspektivikus kiindulópont.

A (37)-ben a kérdésre adott válasz pontosan csak a beszélők által érthető meg, ők tudják, hogy a válaszoló a fizikai térben hová mutat, mert feldolgozás saját maguk és a közvetlen környezetük térviszonyai alapján történik:

(37) A: Hol van a só?
B: Itt.

A térbeli viszonyokat a beszélő általában saját magához viszonyítja, például a közel – távol megosztásban. A (38) példában az asztal közel van a beszélőhöz (ezt jelzi a közelre mutató névmás), a (39) példában viszont távol van tőle.

(38) A: Hová tegyem a csomagot?

B: Ide az asztalra.

(39) A: Hová tegyem a csomagot?

B: Oda az asztalra.

Az **idődeixis** a mondatban megnevezett események idejét közvetlenül az elhangzó beszéd idejéhez viszonyítja. A beszélőtársak a beszéd folyamatában tudják, hogy mi számukra az időbeli most, mert észlelik a beszéd elhangzásának és megértésének időbeli egybeesését, ami a pillanatnyi most a számukra. Minden más időpontot és időtartamot ehhez az állandóan alakuló mosthoz mérnek, az időbeli referenciakeretben, amelyben a beszélő beszédének jelen ideje az alapvető perspektivikus kiindulópont. Az (40)-ben a *tavaly* a beszéd idejéhez képest egy nappal korábbi, a (41)-ben a *most* határozószó a beszéd idejéhez képest nagyjából egyidejű eseményt fejez ki a mondatban.

(40) Tavaly nem utaztunk sehová.

(41) A: Mikor indulunk?

B: Most.

A **társas deixis** a beszédtevékenység során a szövegben említett szereplők azonosítását és viszonyuknak a kifejezését végzi rámutatással. Ez a deiktikus rendszer a szövegvilágban érvényesül. A személydeixis középpontja a pillanatnyi beszélő, az E/1.: én, itt, most. Ez a deiktikus középpont a pillanatnyi beszélőhöz van kötve, tehát beszélőváltás után a következő beszélő lesz a deiktikus középpont. A második és harmadik személy mindig a pillanatnyi beszélőhöz képest van meghatározva.

Az én (E/1.) és a te (E/2.) mindig deiktikus, a beszélőt és a hallgatót a pillanatnyi beszélő csak deiktikusan tudja említeni. Amikor a beszélő saját magát nevével említi (például az esküszövegben: Én, XY, esküszöm...), akkor az XY kilép az E/1. deiktikus említésből, E/3. nem deiktikus megnevezésre vált, majd visszavált az E/1. deixisre.

A második és harmadik személy mindig a mindenkori beszélőhöz képest van meghatározva. Az E/2. a pillanatnyi hallgató, a te, aki a szövegvilágban (a diskurzustérben) kommunikációs értelemben közel van a beszélőhöz. Az E/3. a beszélgetés tárgya, az ő vagy az, aki vagy ami a szövegvilágban (a diskurzustérben) kommunikációs értelemben távol van a beszélőtől.

A társas deixis részeként az **attitűddeixissel** a beszélő saját szociokulturális viszonyait és másokhoz való viszonyulásait fejezi ki, a beszélőtárhoz és másokhoz való kapcsolatában. E deiktikus kifejezések a mindenkori beszélő

és a hallgató között a kommunikáció során létrejövő társas kapcsolatot, egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt társadalmi viszonyt, valamint a közöttük lévő társadalmi távolságot (közelséget) teszik megjeleníthetővé. A társas attitűdjelölés jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző felszólító és megszólító formák.

- (42) a. Zsuzsi, te is jössz a kirándulásra?
b. Zsuzsa, maga is jön a kirándulásra?
c. Asszonyom, ön is jön a kirándulásra?

Egyes cselekvések, főképp tárgymaniplulációk esetében az egy percepciós térben tartózkodók számára sokszor könnyebb az adott műveletet **móddeixissel** megmutatni, mint szóban leírni, körülírni. A segítő, például a mester, a tanár meg tudja mutatni valós fizikai végrehajtásában a műveletet, például egy szerszám használatával, egy hangszer jó megszólaltatásával vagy egy számítógépes művelet képernyőn való elvégzésével, ahol az *így* vagy *úgy* határozószó a deiktikus elem:

- (43) a. Így fogd meg.
b. Úgy görgesd lefelé.

6.3.2. Explicit és implicit jelentés

Az emberek beszédükkel jelentéseket tesznek hozzáférhetővé, illetve jelentésekhez férnek hozzá. Ez a dinamikus, kontextusfüggő jelentésképzés olyan adaptív emberi tevékenység, amely azt célozza meg, hogy a diskurzus résztvevői kielégítsék a különféle kommunikatív igényeiket. A beszélők általában egyértelműségekre törekednek. Ezért gyakran testes jelölővel (pl. szavakkal) kimondják, tehát megjelölik beszédük jelentésének minden fontos elemét. A mondat, a szöveg ekkor **explicit, kifejtő**: minden fontos jelentésbeli elem testes jelölőt kap.

A nyelvi kommunikáció fontos másik jellemzője, hogy a beszélők többet képesek közölni annál, mint amit kimondanak. Az **implicit jelentés** a megnyilatkozások fogalmi konstruálás révén létrejövő jelentésének az az összetevője, amelyet nyelvi kifejezések nem tesznek explicitté, kifejtetté, nincs testes jelölőjük, bár a mondat, a szöveg jelentésének részei a beszélők számára.¹⁵³ Vagyis a beszélők a kontextusból tudják, miről van szó.

A leginkább explicit, kifejtő fogalmazás sem jelenít meg minden jelentésszövetőt alakilag a mondatban. A nyelvi kifejezések jelentését sematizáltan, dekontextualizálva és a maga lehetséges teljességében típusként tartja számon

153 L. Tátrai (2011: 101–114, 2017: 1023–1037), Németh T. (2008).

a beszélő ember emlékezete. Ugyanakkor a tényleges használatban a beszélő a teljes jelentésszerkezetből csak bizonyos elemeket (alszerkezeteket) helyez előtérbe (az aktív zónába), a többi háttérben marad, nem kap külön nyílt megnevezést. Amikor egy dologról beszélünk, általában nem mondjuk el az összes tudnivalót róla. Például a (44) két mondatában egyaránt szerepel az *asztal* főnév. (44a)-ban az *asztal* főnév jelentéséből az asztal felülete és funkciója (rá lehet tenni dolgokat) kerül előtérbe, ez az aktív zóna, erre figyelnek a beszélők a mondat megértésekor, miközben a többi jelentésösszetevő háttérben marad. Nem fontos például az asztal mérete, anyaga, színe vagy szépsége. Egyúttal az előtérbe helyezett jelentésösszetevőket a mondatban a beszélő már nem nevezi meg külön.

- (44) a. A csomagot tedd ide az asztalra.
b. Kérlek, segíts odébb vinni ezt az asztalt.

Az aktuális kontextuális tudás számos fogalmat aktiválva (a figyelem előterében) tart, amelyet nem feltétlenül szükséges alak jelölővel ellátni (megnevezni), mert a beszélők tudják, miről van szó. Ez a tényező kivált a mondatkonstruálás és a beszédhelyzet közötti viszony stílusváltozataiban mutatkozik meg. A (45a) párbeszédben a B beszélő válasza kifejtő, explicit, míg a (45b) párbeszédben a B beszélő válasza bennfoglaló, implicit.

- (45) a. A: Elmégy?
B: Igen, most elmegyek innen.
b. A: Elmégy?
B: El.

A mondat típusok mint konstrukciótípusok jelentése elvont sematizált szerkezet. Ilyen például a következő séma:

- (46) egy cselekvő megváltoztatja egy tárgy állapotát.

A (46)-ban megfogalmazott séma több változatban megvalósulhat, (47) mondataiban expliciten, azaz kifejtve.

- (47) a. Az orvos beadta az oltást.
b. Péter felásta a kertet.
c. A raktáros kiadta az árut.

A (47) mondatai kifejtőek, explicitek, mert minden lényeges mondatbeli tényező alakilag jelölve van. Más beszédhelyzetekben a (47) mondataival kifejezett tartalom impliciten, bennfoglalva is megkonstruálható:

- (48) a. Beadta. (A Beadta az orvos az oltást? kérdésre válaszul)
 b. Péter. (A Ki ásta fel a kertet? kérdésre válaszul)
 c. Az árut. (A Mit adott ki a raktáros? kérdésre válaszul)

Az implicit jelentésnek konvencionális fajtája az előfeltevés és a bennfoglalás (az implikátúra). Az előfeltevés (vagy preszuppozíció) olyan ismeret, amelyet a beszélők adottnak tartanak.

- (49) a. János Nyíregyházára utazott.
 b. Péter megérkezett.
 c. Zsuzsa meggyógyult.

A (49a) mondatban a beszélők adottnak tekintik, hogy létezik olyan, általuk ismert személy, akinek János a neve, és létezik olyan, általuk ismert hely, aminek a neve Nyíregyháza. A (49b) mondatban a beszélők adottnak veszik, hogy Péter korábban távol volt a beszéd (tágabb értelmű) helyétől, a (49c) mondatban pedig azt, hogy Zsuzsa korábban beteg volt. Ezeket az ismereteket egyik esetben sem mondják ki a beszélők, erre nincs is szükség, azt mindannyian előzetesen tudják, illetve a megértés során következtetéssel felismerik.

A bennfoglalásnak két fő típusa van, a konvencionális és a társalgási implikátúra.¹⁵⁴ **A konvencionális implikátúra** esetében az implicit jelentés helyzet-től független konvencionális ismereteken alapul.

- (50) Sigfried német, mégis pontatlan.

(50)-ben a konvencionális ismeret az a sztereotípiá, amely szerint a németek alaposak és pontosak minden tevékenységükben.

A **társalgási implikátúra** az adott beszédhelyzet ismeretében alkalmazható, olyan bennfoglalás, amely az adott helyzetben aktivált forgatókönyvön alapul, felidézi az adott helyzethez illő összetett tudás egy elemét, és azzal utal az egészre.

- (51) A: Indulhatunk?
 B: Veszem a kabátomat.

Az (51)-ben A kérdésére válaszul a B beszélő az indulás folyamatát implikálja annak egy részletét felidézve: az otthonról vagy más helyről elindulás, távozás része a készülődés, a helytől és évszaktól, időjárástól függő öltözködés. Ennek része a kabát felvétele, amely a teljes készülődés forgatókönyvét aktiválja.

Sok esetben a beszélő szándéka, magatartása és a társalgási szokások, normák határozzák meg a kifejtettség vagy bennfoglaltság mértékét. Gratulálni vagy

154 Grice (1988).

részvétet nyilvánítani például lehet hosszan vagy röviden, tömören. Köszöntés-kor a beszélő általában olyan fejleményeket említ meg, amelyek minden jelenlévő számára ismertek, mégis, a köszöntés egyik fontos összetevője az ismert tények (például a köszöntött személy tevékenysége, kiválósága) újbóli kifejtő felidézése. Egyes helyzetekben, például állásinterjún, vizsgán, érvelésben szükséges a kifejtő fogalmazás.

7. A jelentésváltozás

A **jelentésváltozás** – mint általában a nyelvi változás – a nyelv és a nyelvet beszélő közösség kölcsönhatásának természetes velejárója.¹⁵⁵ A nyelv és a közösség is történeti jelenség. A jelentésváltozás a nyelv történeti jellegének, a történetiségnek az értelmezésével közelíthető meg.

A történelem nem az önmagában lévő pusztá, kitölthető idő. És nem is a kiismerhetetlen belső erők mozgásba által lendített folyamat. A történelemnek egyszerre részesei és egyszerre reflexív szemlélői a cselekvő emberek. Ez sajátos nézőpontszerkezetet hoz létre. Az összetett szerkezetű nézőpont egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múltból), amely a történelmi eseményeket szemlélő történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövendőlt események mintáját tartalmazza.¹⁵⁶ A történelem egyrészt egészként értelmezhető, de másrészt egyúttal nem lezárt egész, mert a jövő mindig ismeretlen marad. Tapasztalati tér és elváráshorizont kettőssége a gyakorlati tudásával (nem tudatosan elemezve, nem reflektáltan) megszólaló mindennapi beszélőre is jellemző, valamint az ezt leíró kutatóra is.

A nyelvi változás mindig a cselekvő, azaz beszélő ember teljesítménye: a beszélő változtatja meg a nyelvet, nem a nyelv változik önmagában. A nyelvi változás és a nyelvi rendszer nem áll kizáró módon szemben egymással, a nyelvi változás egy korszak állandónak tűnő nyelvi rendszeréhez mindig hozzátartozik.

A nyelvi változás közege az egyszeri nyelvhasználati esemény, amelyben a beszélő ember cselekszik, és vagy teljesen igazodik a korábbi sémákhoz, vagy változtat ezeken. A nyelvhasználati esemény tényezője a tapasztalati tér: egy mindenkori jelenben aktivált, múltbeli tapasztalatokon alapuló tudás, amelynek formája a nyelvi séma mint jóváhagyó szerkezet. És a nyelvhasználati esemény tényezője az elváráshorizont: a jövőre irányuló cél, elvárásnorma, hatáshándék.

A nyelvi változást eredményező emberi, nyelvi cselekvésre az jellemző, hogy a beszélőközösségben és a nyelvi rendszerben végbemenő változás az egyedi nyelvhasználati esemény végrehajtójának legtöbbször nem célja. A beszélő a közvetlen beszédhelyzetnek megfelelően beszél, saját nyelvi tudásához képest valamilyen újdonságot létrehozva, de nem a teljes rendszer megváltoztatásának

155 A jelentésváltozás, a történeti szemantika kérdéskörére l. Geeraerts (1997), Blank–Koch eds. (1999), Traugott–Dasher (2002).

156 L. Koselleck (2003: 401–430).

tudatos céljával. A nyelvi változás eredménye, de nem célja a cselekvésnek (ez a láthatatlan kéz elméletének lényege¹⁵⁷). Az ilyen cselekvésnek az egyik kimenete a közvetlen egyedi szándékolt beszédcselekvés eredménye az adott helyzetben, a másik a rendszerre ható eredménye nem szándékolt hatás. A szemantikai változások kogníciós, fogalmi összetevői mellett ezért a pragmatikai tényezők alapvető fontosságúak.¹⁵⁸

A nyelvtörténetre általában nagy időtartamú és globális (a teljes nyelvi rendszerre kiterjedő) és egyedi, nem ismétlődő grammatikai és hangtani változások a jellemzőek. Ilyen változás volt például a magyar tövéghangzók lekopása, vagy a határozóragok és az esetrendszer kialakulása, meghatározott időtartamban. A jelentésváltozások ugyanakkor típusaikban minden történeti korszakban ismétlődnek, előfordulnak. A magyar nyelv teljes ismert történetében bekövetkeztek például metaforikus vagy metonimikus jelentéskiterjesztések. Ezeket a változásokat korszakokhoz csak a változások további belső részleteivel lehet kapcsolni. Például koronként részben eltérő forrás- és céltartományok gyakoribbak a metaforikus leképezésekben, a közösségi kulturális tudás korra jellemző fogalmi figyelemirányulásának megfelelően.

A jelentésszerkezetek – a prototípuselv érvényesüléséből is következő – a típus és a megvalósulás dinamikájában jellemezhetők. A beszélő és a hallgató nem gépszerűen, nem mindig azonos módon dolgozza föl, hívja elő egy kifejezés jelentését, hanem a kontextusnak és egyéb motivációs tényezőknek megfelelően gyakran kismértékben változtat a korábbi megvalósításokon. Ez a folyamat a beszélőtársak közötti egyezkedés folyamatának a része. A jelentés is egyezkedés tárgya, a jelentést a beszélőtársak a nyelvi interakció során közösen dolgozzák fel.¹⁵⁹ A (szabályos) jelentésváltozás kontextusfüggő, a változást a beszélő dinamikus nyelvhasználata, helyzethez igazodó stratégiája eredményezi.¹⁶⁰

A **motiváció** a jelentésváltozásban készítő tényező, amely a beszélőt egy begyakorlott, konvencionált jelentés megváltoztatására vagy új jelentés létrehozására készíti. A jelentésszerkezetek kialakításában és funkcionálásában két tényező játszik szerepet:

- egy nyelvi egység motivált lehet, ha valamely jelentését a megismeréstől független világbeli tényező váltja ki,
- egy nyelvi egység motivált lehet, ha valamely jelentését az emberi megismerés nyelvvel is kapcsolatos műveletei alakítják ki vagy változtatják meg.

157 Vö. Keller (1991).

158 L. például Traugott–Dasher (2002).

159 Vö. Lewandowska-Tomaszczyk (1985: 300).

160 Traugott–Dasher (2002: 24).

A jelentésváltozás jellemzőit valamilyen nyelvi forrás és nyelvtől független tényező együttesen alakítja.¹⁶¹ A nyelvtől független tényező megismerő műveleteken keresztül jut szerepéhez. A két forrás aránya a jelentésváltozásokban változó.

A nyelvtől független tényezőnek van nagyobb szerepe azokban a jelentésváltozásokban, amelyek a nyelvi jellel kifejezett tartalom természeti vagy társadalmi jellegében következnek be. Mindez összefügg a megjelölt dolgok, folyamatok, minőségek megismerésével, fogalmi feldolgozásával. Például a *gyümölcs* főnév elsődleges jelentésében a középkori magyar anyanyelvűek számára kisebb kategória volt, kevesebb gyümölcsfajtát foglalt magában, mint a 21. századi magyar anyanyelvűek számára, mert a középkori emberek kevesebb gyümölcsöt ismertek, mint az ezredfordulón élők. Az ismeretek és így a kategória bővülése más földrészek és tájak gyümölcseinek megismerésével és új gyümölcsök felfedezésével és nemesítésével történt meg. A *ház* főnév elsődleges jelentésében szintén más fogalmat idézett föl a honfoglaló és középkori magyaroknak, mint a 20. századiaknak. A lakóépület anyaga, szerkezete, mérete, alakja sokat változott az évszázadok alatt. Miközben a szó hangalakja viszonylag keveset módosult, aközben a jelentése meglehetősen sokat, bár nem teljesen, hiszen a *ház* főnév jelentésszerkezetének egyik fő összetevője, a fő funkciója ('állandó menedék embereknek a természet viszontagságai elől') nem változott. A jelentés része a fogalmi tartalomhoz kapcsolódó közösségi vonatkozások sora is (ezekkel foglalkozik például a szociolingvisztika, a stilisztika), ezért az itt bekövetkező változásokban is a nyelvtől független tényezők játszanak nagyobb szerepet. Például a *néger* főnév jelentésének hosszú ideig semleges értékvonatkozása volt a magyarban, szemben az amerikai angol *nigger* szóval, amely elítélő volt. Az 1970-es évektől kezdve azonban politikai hatásra a magyar *néger* főnév is fölvetette valamilyen mértékig a megbélyegző jelentést, majd fokozatosan megritkult amúgy sem gyakori használata.

A megismerésnek különösen nagy szerepe van az előzmény nélküli jelentésváltozásban, vagyis teljesen új jelentés vagy teljes szó bevezetésében. Ilyen nyelvi esemény volt például a *fej* főnév 'lejátzófej, a lemezjátzó karjának a gyémánttűt tartó legelülső része' jelentése a 20. század első felében, amely jelentésnek nem volt korábbi közvetlen fogalmi előzménye (csak további fejleményei a magnetofon feje, a videomagnó feje, felvevő és leolvasó része jelentésben). Előzmény nélküli nyelvi, alakí és jelentésbeli fejlemény a *pendrive* ('igen kisméretű, nagyon nagy teljesítményű, hordozható elektronikus tárolóeszköz'), más néven *kulcs*.

A megismerés mintáival és a már ismert nyelvi kifejezések jelentésszerkezeteivel kapcsolatos jellegzetes motivációs viszonyok közé tartoznak a következők.

A szemantikai változás a prototipikusan szerveződött kategóriák elmosódó határainak közvetlen (szükségszerű) következménye.

161 Radden–Panther eds. (2004: 4).

Jelentésváltozás eredhet a fogalmi hálózatokon (például tudáskereteken, for-gatókönyveken) belüli fogalmaknak vagy fogalmi aspektusoknak a megváltozott perspektivizációjából, profilálásából vagy megvilágításából (előtérbe helyezé-séből). Jelentésváltozást eredményezhet fogalmak profilálása egy háttér előtt, amely a vonatkozó keretek vagy kontextusok alapján konstituálódik, a fogalmi kontinuum és kontiguitás közötti határátlépésekkel.

A metonímiák és metaforák létrehozásakor a beszélők a forrás- és/vagy cél-tartományok prototipikus nézetén hajtanak végre műveleteket figyelemáthelye-zési vagy megfelelési viszonyokban. Így lesz például az emberi test fogalma referenciapont, céltartomány vagy forrástartomány.

A beszélő- és hallgatóorientált nyelvi stratégiák, az expresszivitás és hatás szándéka eredményezhet jelentésváltozást.

A szavak és fogalmak valorizációja (értékcsökkenést kiigazító értékmeg-állapítás), pragmatikai megerősítése eredményezhet jelentésváltozást.

A jelentésszerkezetek kialakulása és megváltozása az emberi megismerés keretében történik. A jelentésváltozás motivációja ezért nyomon követhető a tapaszlati alap – elvonatkoztatás (absztrakció) – fogalomképzés (konceptua-lizálás) sorában. Ezt mutatják be az alábbi magyar példák, amelyekben az elvon-tabb központi fogalom (a példákban a FÉLELEM, KÖNYÖRGÉS) az adott fogalommal kapcsolatos egy tapasztalati tényezővel kapcsolódik össze.¹⁶² A fogalmat vala-milyen módon kifejező szavak a tapasztalati és az elvont összetevőt is tartalmaz-zák. A kifejezések mindegyike közvetlenül vagy eredetibb alakjában, tövében a közvetlen tapasztalatit, a motiváció forrását is tartalmazta. Mindegyik példa-sor a magyar jelentéstörténet egy-egy kognitív minták alapján történt megvaló-sulása.

A FÉLELEM gyakori testi megnyilvánulása a reszkető mozgás. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész – egész) és metaforikus viszony-ban áll a reszketéssel: *retteg, remeg, rémül, megrendül, borzad*. A FÉLELEM gya-kori másik testi megnyilvánulása a test összehúzódása, kicsinek mutatkozása. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész – egész) és meta-forikus viszonyban áll az összehúzódással, összeszorulással: *szorong, aggódik 'összeszorul', töpreng 'félve összeszorul'*

AZ ERŐS KÉRÉS, KÖNYÖRGÉS gyakori testi megnyilvánulása a test földre esése, hajlása. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész – egész) és metaforikus viszonyban áll az eséssel, hajlással: *eseng, esdekel, esedezik, kunyerál 'hajlong', kuncsorog*. AZ ERŐS KÉRÉS, KÖNYÖRGÉS másik gyakori testi megnyilvánulása a síró hangadás: *rimánkodik, könyörög 'nyüszít'*.

A FESLETT NŐSZEMÉLY fogalma többek között a sárosság, csatakosság tapasz-talatával kapcsolódik össze: *cafát, cafrika, cafra, cefet – caflat 'sárban jár'*. A FES-LETT NŐSZEMÉLY fogalma másrészt például a tépettség, rongyosság tapasztalatá-val kapcsolódik össze: *ringyó, ribanc, – ribál 'tép'*.

162 Vö. Benkő (1988: 140).

A KÓBORLÁS elvontabb fogalma a fizikai térbeli egyenestől való eltérés, elhajlás, elgörbülés tapasztalatából kapja motivációját: *csavarog, tekereg, kujtorog* (*kajla* 'görbe'), *kószál* 'elfordul, eltér', *kódorog, kalandozik, kórász*.

7.1 A jelentésváltozás fő műveletei

A jelentéskiterjesztés legáltalánosabban **alapvető kognitív műveletek** révén történik. Az alapvető kognitív műveletek specifikusabb fogalmi megkötések nélkül a legkülönbözőbb szemantikai és grammatikai szerkezetekben megvalósulhatnak. A következő szemantikai műveletek eredményeznek jelentésváltozást: sematizáció, absztrakció, jelentéskiterjesztés (metafora, metonímia, generalizáció, specifikáció, sémaátalakítás).

A **sematizáció** valójában deszemantizáció, a grammatikalizáció része: egy részletezett jelentésszerkezetnek sematikusabbá és egyszerűbbé válása. Sematizációval jöttek létre például az igekötők (*be, meg*), a határozóragok (*-nak/-nek*).

A nyelvi elemek jelentése az emberi megismerés során absztrakció és sematizáció révén jön létre. A különböző nyelvi elemek jelentése különböző mértékben sematizálódik. Vannak olyan szavak, grammatikai elemek, amelyeknek sematizált mértéke alacsony, vagyis jelentésük összetett és részletes, sok összetevőből áll; ilyenek az alapszófajok: a főnév, az ige, a melléknév. Más nyelvi elemek, főképp a grammatikai elemek erősen sematikusak jelentésükben, vagyis a jelentésük egyszerű és nem részletes, inkább kevés összetevőből áll; ilyenek a például toldalékok (képzők, jelek, ragok), az igekötők, a névutók, a kötőszók, a névelők.

A sematikus jelentésű nyelvi elemek jelentése sematizációval, a deszemantizáció műveletével alakul ki. A részletes, összetett jelentés fokozatosan nem részletes és egyszerű jelentéssé alakul. Ez a változás általában a nyelvi elem alakjának és alaktani, mondattani funkcióinak megváltozásával együtt jár.

A *-ban/-ben* határozórag jelentése sematizáció során alakult ki. A *bél* 'belső rész' főnév több irányú jelentésváltozáson ment keresztül: később főnévként egy belső testrészt nevezett meg, míg egy másik történeti folyamat eredményeként a bentlenség fogalmát. Ez utóbbi jelentés tehát szemantikai sematizációval alakult ki: a részletes, összetett főnévből kevés elemből álló, egyszerű határozórag lett. Az alaki változás menete a következő:

- (1) *bél* + -n lokatívuszrag > *bele* + -n > *-ben*

A jelentésváltozás menete a következő:

- (2) *bél* belső rész: körülhatárolt fizikai tárgy, valaminek a része, részként az egész belsejében helyezkedik el, állandóan vagy hosszú időtartamban

>

-ban/-ben bentlevés: valami (prototipikusan egy fizikai tárgy) valami (prototipikusan egy körülhatárolt tér) belsejében van, nem rész – egész viszonyban, időtartam jelzése nélkül.

A *maga* visszaható névmás jelentése is sematizáció során alakult ki, a következő módon. A *mag* 'test' főnév jelentésváltozása során először rámutatással (deiktikusan) az említett személy vagy dolog testére vonatkozott, majd a teljes személyre vagy dologra rámutatással, végül a visszaható jellegű rámutatás névmássá sematizálódott:

(3) *mag* 'test' > 'saját test' > 'saját személy' > 'maga'

Más esetben az eredetibb részletes jelentés csak kisebb mértékben sematizálódik. Ez történik például a funkcióigék körében. A funkcióigék olyan igék, amelyeknek általánosabb 'cselekszik' vagy 'történik' jelentésük van. Ezt az általánosabb, sematizált jelentést egy-egy határozóragos főnév vonatként specifikálja, szemantikailag részletezi. A *jön* ige elsődleges jelentése a következőképpen írható le: 'saját akarattól, saját energiaforrásból valós térben járással mozog, egy távolabbi térbeli ponttól a beszélő deiktikus központja felé, ezáltal a mozgást végző térbeli helyzete megváltozik'. Ez részletes, összetett jelentésszerkezet, mégis általában az igéké ilyen. Funkcióigeként a *jön* jelentése kissé sematikusabbá válik: *dühbe jön* 'érzelmi állapota megváltozik', *mozgásba jön* 'fizikai test állapota megváltozik, álló helyzetből mozgóba jut'. A puszta *jön* ige a kezdő és végpontokat nem specifikálja, nem adja meg. A *jön* funkcióige a vonatokkal szerkezetben sematikusán jelöli a folyamat kezdő- és végpontját.

(4) *jön* 'saját akarattól járással mozog' > (*mozgásba*) *jön* 'történik, változik'

A szemantikai sematizáció folyamata széles körben, különböző szófajokból kiindulva különböző típusú és funkciójú nyelvi elemeket eredményező elterjedt jelentésváltozás, amely a sematizáció különböző fokozataiban valósul meg.

Az **absztrahálódás** olyan szemantikai változás, amelynek során egy közvetlen tapasztalati alapú fogalom elvontabbá válik, de nem metaforikus vagy metonimikus művelettel, se nem generalizációval, és jelentésszerkezete sem sematizálódik, nem egyszerűsödik. Például a háromdimenziós fizikai tér fogalma elvontabb lesz, közvetlen fizikai jellemzői absztrakt rendszert alkotnak

Az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozórag elsődleges jelentése a 'rajta levés', két sematikus figura térbeli viszonya, amelyben az elsődleges figura, a kisebb mozgatható dolog nagyobb, rögzített másodlagos figurán, vízszintes alátámasztási felületen van felülről, függőleges irányú érintkezéssel:

(5) A szemüveg az asztalon van.

Az *-n/-on/-en/-ön* szuperesszívuszi határozóragnak az elsődleges jelentésből kialakultak olyan jelentései, amelyek a RAJTA LEVÉS fogalmát elvontan konstruálják meg, például a háromdimenziós tér fizikai jellegének absztrahálásával, de térjellegének megtartásával. Ezekben az esetekben a tér kiterjedései közvetlenül nincsenek kijelölve, a rögzített alátámasztási felületet jelölő másodlagos figura jellemzői általában, a kisebb dolgot reprezentáló elsődleges figura gyakran csak mentális reprezentációként funkcionál, közvetlen tapasztalati alapja nincsen. Ilyen határozóragos főnevek vannak (6) példáiban:

- (6) a. Magyarországon idén sok árvíz volt.
- b. Nyugaton több napsütés lesz, mint keleten.
- c. A keresett adat a 15. oldalon található.
- d. Tilos szeszesített fogyasztani a munkahelyen.
- e. Ezen a helyen már ezer évvel ezelőtt is település volt.
- f. A környéken hagyományos a paprika termesztése.

Az *-n/-on/-en/-ön* határozóragnak számos metaforikus kiterjesztése van (időbeli: *hétfőn, nyáron*, elvont viszonybeli: *a csőd szélén, a film végén*). Ezek azonban más jellegűek, mint az absztrahálódás eredményeként létrejött jelentések.

Az absztrahálódás az igék, főnevek és melléknevek kategóriáiban is jelentkező szemantikai változás.

Ez tapasztalható az *atya, fiú* főnevek történetében. Istennek és Jézus Krisztusnak az egyik leggyakoribb megnevezése a Károli-féle Bibliában is az *atya, apa* és a *fiú*.

Az akadémiai értelmező kéziszótár e szavaknak a következő fő jelentéseit adja meg.¹⁶³ Mindegyik főnév jelentéshálózatában az 1. számú jelentés az elsődleges jelentés.

- (7) a. *atya* 1. apa, ős(apa) 2. közösségnek tiszteletben álló tagja, vezetője 3. valaminek az elindítója, megteremtője 4. kat. v. ort. pap, szerzetes 5. atyaisten
- b. *apa* 1. az a férfi, akinek gyermeke van, az, aki nemzette 2. férfi előd, ős 3. az apa szerepét betöltő személy 4. apaállat 5. valaminek alkotója, értelmi szerzője
- c. *fiú* 1. hímnemű gyermek, valakinek ilyen gyermeke | a Szentháromságban a második isteni személy, az Úr 2. fiatal férfi 3. udvarló, partner, bizonyos szolgálatokat végző fiatalember

AZ APA, ATYA hétköznapi fogalmának jelentős összetevője a termékenység (akitől ered valaki), a kor (felnőtt, idősebb az utódhoz képest), a fölérendeltség (az első két fogalmi összetevőből ered) és a tekintély. A *fiú* jelentős összetevője

¹⁶³ Puzstai szerk. (2003: 46, 74, 396).

a termékenység eredménye (aki ered valakitől), a kor (gyermek vagy fiatal, fiatalabb az elődhez képest), az alárendeltség (az első két fogalmi összetevőből ered) és a más tekintély elfogadása. Az APA – FIÚ viszony fontos tényezői a megismerésben a következők: a biológiai kapocs, a családi és tekintélyi függés (az együttélés és az elkülönülés megvalósulásával), az életkor, a szocializáció, a hagyományok és az új nemzedék azonossága vagy mássága, a szelf azonossága és elkülönülése az apától (vagy a fútól), elvont, lelki, transzcendens kapcsolatban.

A Biblia Károli-féle fordítása a magyar *apa*, *atyá* és *fiú* főnevek jelentését az elsődleges, tapasztalati alapú jelentés absztrahálásával dolgozza ki. E szavak elsődleges jelentése révén hozzáférhetőbbé teszi Isten fogalmát, többek között az APA fogalmának főnebb jelzett, ismert konceptuális összetevőivel, valamint Jézus Krisztus fogalmát, az unio hypostatica érthetőségét, az Ige testté válását. A Biblia e főneveinek használatakor nem egyszerű metaforizálás történik, hanem jóval összetettebb fogalmi kiterjesztések, illetve fogalmi integrációk jönnek létre, amelyeknek alapja az absztrakció. Az APA – ISTEN és a FIÚ – KRISZTUS fogalmi viszonyban az APA – FIÚ fogalmi viszony nem forrástartomány, hanem elvonatkoztatott és lényegét tekintve jelen lévő konceptuális struktúra.

A **jelentéskiterjesztés** (metafora, metonímia, generalizáció, specifikáció) műveleteit és fajtáit az 5.1. – 5.4. alfejezetek mutatják be.

7.2 A jelentésváltozási irányok

A jelentésváltozást eredményező alapvető kognitív műveletek gyakran specifikus **jelentésváltozási irányokban** (tendenciákban) érvényesülnek. A sematizáció, az absztrakció és a jelentéskiterjesztés általános műveletei különböző jelentésváltozási tendenciák, azaz minták részeiként funkcionálhatnak. A specifikus jelentésváltozási tendenciák specifikusabb fogalmi megkötésekkel, vagyis meghatározott megismerési irányok mentén és irányban valósulhatnak meg bizonyos szemantikai és grammatikai szerkezetekben. Ezek a változások jellegzetesen egyirányú történeti tendenciák. A következő fontos jelentésváltozási tendenciák említendőek meg.

1) tapasztalati > elvont; például *lát* 'érezkel' > 'megért'

- (8) a. Látom a macskát a lábtörlőn.
b. Látom, hogy mi a szándékom.

A *lát* helyett más érzékelési igét lehet ugyanerre a viszonyra használni: *fog*, *érez*, *megszagol vmit*, *kiszagol vmit* 'megtud'. De nem lehet szemantikailag teljesen eltérő igét alkalmazni (pl. *lök*, *ül*).

2) fizikai irány > jövőbeliség; például *jön*

- (9) a. Végre jön a busz.
b. Jön a tél.

3) tér > idő; például három óra *hosszan*, januárban, hétfőn

4) tapasztalás > felidézés; például *szomorú* 'szomorúságot tapasztaló élőlény' > 'szomorúságot felidéző esztétikai tárgy', hasonlóan: *boldog, jókedvű*

- (10) a. Olyan szomorú ez a Kati ma!
b. Olyan szomorú ez a festmény!

5) szociofizikai tartomány > episztemikus és beszédaktus tartomány; például *hall* 'érzékel' > 'felszólít' (a (11) és (12) példában); *fog* 'kézben tart' > 'megért' (a (13) és (14) példában)

- (11) a. – Hallod, amit mondok?
b. – Nem, mondd hangosabban!

- (12) a. – Hallod, amit mondok?
b. – Igen, csinálom már.

- (13) a. – Fogod?
b. – Igen, te nyugodtan elengedheted.

- (14) a. – Fogod?
b. – Igen, értem már.

6) fizikai tartomány (cselekvés, mozgás, helyzet) > mentális művelet, beszédaktus-jelentés

mentális művelet: utazás térben: *átfut, átmegegy/végigfut az anyagon, jut valahova, valameddig, valamire (problémával), elér valameddig*

beszédaktus-jelentés: tárgyak cseréje v. eljuttatása egyik résztvevőtől a másikhoz: *eljuttatja üzenetét a másikhoz, veszi a lapot, átfut szöveget, meddig jut, valamit kivesz, kiszed a szövegből, elfogad ajánlatot, bocsánatkérést, megragad, elvet.*

7) társadalmi kötelezettség > logikai bizonyosság; például deontikus > episztemikus *kell*

- (15) a. A korrump igazgatónak le kell mondania.
b. Jánosnak már otthon kell lennie.

8) szubjektívizáció: objektívizált jelentés > a beszélő hiedelmei vagy attitűdje szerinti jelentés,¹⁶⁴ külső alapozású leírás > belsőleg lehorgonyzott vélekedés; például *paraszt*: 'földműves' > 'alantas ember'

- (16) a. A paraszt földműves, aki az ország élelmét biztosítja.
b. Nagy paraszt ez az ember.

textuális > metanyelvi kiterjesztés; például *megjegyez*: 'emlékezetébe vés' > 'állít'

- (17) a. Feri minden telefonszámot megjegyez.
b. Péter megjegyezte, hogy mások is dolgozhatnak.

a beszélő növekvő érintettsége; például *miközben*: idő > okság

- (18) a. Sütött a nap, miközben esett az eső.
b. Peti focizott, miközben leckét kellett volna írnia.

A **jelentésváltozás** általában nem egyetlen szemantikai művelettel megy végbe, hanem több változási művelet együttes, egyidejű, **összetett megvalósulásával**.

Az igeikötő elsődleges jelentése valós térbeli irányjelölés. Az irányjelölés leggyakrabban a befejezettség időbeli fogalmával kapcsolódik össze, vagy azzá alakul át: *megy – beme gy, olvas – elolvas*. Az igeikötők jelentéstörténetében jellegzetesen együtt jár a deszemantizáció (szemantikai sematizáció, a grammatikalizáció részeként) és a metaforizáció (a térbeli irány absztrahálásával) és a metonimizáció (figyelemáthelyezéssel: tér > idő ~ befejezettség). Például:

- (19) a. Sütöttem kalácsot.
b. Magsütöttem a kalácsot.

A *süt* ige ('forró hőmérsékleten szárazon vagy olajban ételt készít') jelentésszerkezetében a folyamat + annak vége és eredménye fogalmi szerkezetek jelen vannak. Kontextustól függ, hogy ezekből a fogalmi összetevőkből melyik kerülnek előtérbe (profilálódnak). A (19) mondatpárban az első (19a) mondatban a *süt* ige a folyamatot profilálja, arra irányítja a figyelmet. A második (19b) mondatban a *magsüt* ige az igeikötő révén a folyamat végét és eredményét profilálja, arra irányítja a figyelmet. A *meg* igeikötő nem egyszerűen hozzáadja a befejezettség tartalmát az igehez, és nem is egy második kijelentést hoz be. Az igeikötők többszörös jelentésváltozáson mennek át, mint például manapság a *be-* igeikötő, újabb deszemantizációval.

164 Vö. Traugott (1995).

A határozóragok történetileg is elsődleges jelentése valamilyen térviszonyt fejez ki (például a *-ban/-ben* elsődleges jelentése a 'bentlevés', az *-n/-on/-en/-ön* elsődleges jelentése a 'rajtalevés'). A *-nak/-nek* rag eredetibb jelentése térbeli irányultság, egy útvonalon végighaladás és a végpont elérése (*délnek megy, fálnak ütközik*). Ez a jelentés többszörös metaforizáció nyomán elágazott például az ADÁS és a HOZZÁJUTÁS fogalma felé. A hagyományosan datívusz és genitívusz névvel illetett két funkciócsoport az elsődleges jelentésből alakult ki újabb metaforikus és metonimikus műveletekkel. A két szemantikai alapú funkciócsoport közötti fő különbség abban adható meg, hogy a datívuszi ragos szerkezetben az elsődleges térfogalom elemeinek megváltoztatása, metonimikus figyelemáthelyezés vagy metaforizáció révén alakulnak ki jelentések (*kenyeret ad a szegénynek, bírónak választják*), míg a genitívuszi ragos szerkezetben az elsődleges térfogalom fogalmi szerkezete referenciapont-szerkezetre képeződik le (*az igazgatónak két kastélya van*).

Egyes összetett jelentésváltozások szemantikai szétkülönbözést eredményeznek szinonim szavak részben hasonló, részben eltérő szemantikai változásai során. A metaforizálódás és metonimizálódás több művelete során alakult ki az *esik – hull* részleges szemantikai szétkülönbözés:¹⁶⁵

- (20) a. *esik, hull* közös jelentései: 'csökken, fogy, ritkul'; 'leborul
letérdel': *esés:hullás, ejt:hullat, eső:hulló (hulla), esedék:hulladék,
eset:hullat*;
b. *esik* külön jelentése: 'vmilyen állapotba jut', 'történik', 'részül
jut', 'van'; 'fekszik elterül'; 'könyörög': *megesik, nekiesik esd,
eseng esküszik, esemény, este*
c. *hull* külön jelentése: 'pusztul', 'elvész': *hullám, hullámszik, hulla*.

Mivel az egyes szófajok, illetve a grammatikai és alapszófaji nyelvi elemek jelentésszerkezete különbözik, a velük kapcsolatos szemantikai változások sem azonosak. A jelentésváltozásnak vannak szófaji jelentésspecifikus változatai. A következő kategóriák vizsgálata szükséges:

- sematikus, egyszerű jelentésű grammatikai elem (ragok, jelek, névutók, igekötők, névmások),
- részletezett jelentésű elem (főnév, ige, melléknév),
- sematikus és részletezett közötti átmenet (segédige, igenév, igekötő),
- zárt egységű összetett jelentésszerkezet (frazéma, idióma),
- egyszerű kompozitumszerkezet (részletezett + sematikus),
- összetett kompozitumszerkezet (protomondat).

165 L. Benkő (1988: 111).

8. Kitekintés: szöveg és jelentés

A megszólaló ember mindig szövegben beszél, mindig szövegeket hozunk létre, közös figyelemirányítással, interszubjektív jelentésképzéssel. A szövegnek van jelentése, pontosabb szóval a szövegnek értelme van. A szavak és grammatikai elemek jelentése nagymértékben konvencionálódott, és bár a kontextushoz és a mondatbeli környezethez van dinamikusan igazítva, jórészt azonos a beszélők számára. A mondat jelentése nagyobb mértékben függ a kontextustól, ezt lehetett látni például a poliszémia vagy az episztemikus lehorgonyzás, az implicit jelentés vagy a deixis kapcsán. A viszont szöveg mindig egyedi, hiába ismétlünk meg egyszerű szövegeket többször is, mert mindig más körülmények között formálódik meg. A szöveg értelme, jelentése ezért jóval nagyobb mértékben függ a kontextustól, mint a szó vagy a mondat jelentése.

A szöveg jelentését akkor lehet leírni, ha a szöveg (diskurzus) összetett leírását elvégezzük. Erre a leírásra a Kognitív szemantika nem vállalkozik, azonban a szövegkoherencia talán legfontosabb tényezőjét, a dologfolytonosságot és az eseménysort röviden tárgyalni lehet, ez ugyanis a megelőző fejezetek megállapításaihoz jól megközelíthető. Ehhez a szöveg rövid körülírása szükséges.

A **szöveg** csakis a szövegalkotó és szövegértő nézőpontjából közelíthető meg autentikusan, hiszen ez a perspektíva az, ahonnan a beszélő ember a szöveggel találkozik, ahonnan a beszélő ember a szöveget látja, ismeri. A szövegnek három megkülönböztethető megnyilvánulási formája van, összefüggésben a beszélő és a hallgató nézőpontjával. E három megnyilvánulási forma a következő.¹⁶⁶

1) A szöveg **fizikai megvalósulása**. Ide tartozik a szövegtest fizikai jellege (hangzás, íráskép), annak szerveződése, kiterjedése (vagyis az, hogy milyen az a fizikai jelenség, amely a szöveget hordozza), közvetlenül tapasztalhatósága.

2) A szöveg **művelti feldolgozása**, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett megértő műveletek sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai feldolgozódnak. Minden nyelvi szerkezet mentális műveletek eredményeként jön létre, a szerkezet tartalmazza a létrehozó műveleteknek legalább egy részét sematizáltan. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg on-line (művelti) szerkezete. A szövegeket a befogadás, a megértés során egy nagyjából előre haladó, de párhuzamos műveleteket és visszacsatolásokat magában foglaló műveletsorban dolgozzuk fel. E feldolgozás a szöveg elemi vagy összetett szövegtani összetevőinek a megértéséből áll.

3) A szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát, értelmét, jelentését reprezentálja. E szerkezet, a szöveg **összegző szerkezete** a szöveg művelti feldolgozása során alakul ki, a legfontosabb szereplőknek, a szereplők tulajdonságainak és viszonyainak, a velük

166 Vö. Langacker (2001), Tolcsvai Nagy (2006).

kapcsolatos eseményeknek és a körülményeknek a megjegyzésével és elmebeli elrendezésével. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos, jogi feldolgozó keretekben.

A szöveg elemeinek kapcsolata hálózat jellegű. A szöveg vagy szövegrészlet hálózatának elemei a következők: szereplők, viszonyaik, eseményeik, minőségeik, körülményeik, valamint az aktivált fogalmi sémák a háttérben. Ez a hálózat jelleg a dologfolytonosság és az eseménysor tartományaiban és a közöttük lévő összefüggésekben meghatározó tényező. A hálózat – a szöveg természetéből adódóan – dinamikus, amennyiben a beszélő és a hallgató feldolgozási műveleteiben jön létre, temporálisan is. Ez a feldolgozó temporalitás hozzáartozik a szöveg hálózataihoz.

A dolgok és a dolgokkal kapcsolatos események episztemikusan lehorgonyozva (tehát egyedített példányokként) említődnek a szövegben. A dolgok és események között lévő kapcsolatokat (például a megfeleléseket, egymásra következőseket) nagymértékben a **dologmegnevezések** és **eseménymegnevezések** által aktivált tudáskeretek és forgatókönyvek biztosítják. A tudáskeret és forgatókönyv általában a háttérben marad, csak egyes részei profilálódnak a szövegben, Gestaltként felidézve az egész sémát. Egy szövegben vagy szövegrészletben a beszélő egy dologra összpontosít, amely dolgot fogalmilag kidolgoz valamilyen nézőpontból.¹⁶⁷ E kidolgozás lényege, hogy az adott dologgal kapcsolatban eseményeket, állapotokat, helyzeteket konstruál meg. A kontextuális és ko-textuális tényezők be vannak építve a mondat sematikus szerkezetébe, a konstrukciókba: a világról való tudás aktuális előhívása, a beszédhelyzet aktív alakítása és feldolgozása, a szövegelőzmények hozzájárulnak a nyelvi szerkezetek konstruálási módjához.

Egy szöveg vagy szövegrészlet koherenciájának (értelmes összefüggéseinek) lényegi tényezője a dologmegnevezések és az eseménymegnevezések sora. E megnevezésekre a következők jellemzők:

- egy prototipikus szövegrészletben egy a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő, az említés hatóköre gyakran több vagy sok elemi mondat;
- a figyelem középpontjában álló dologgal összefüggésben további dolgok említődnek, kis (mondaton belüli) hatókörrel, másodlagos jelentőséggel;
- egy prototipikus szövegrészletben a figyelem középpontjában álló dologgal kapcsolatban eltérő események említődnek, az események megnevezése nem ismétlődik;

¹⁶⁷ Vö. Talmy (2000c), Langacker (2001).

- a szövegben egymást követő mondatokban a dologmegnevezés folytonossága és az eseménymegnevezések kontiguuma (egymással érintkező, de egymástól el is különülő események sora) a tudáskeretek és forgatókönyvek aktuális konceptuális összefüggésein, a megnyitott mentális terek hálózatán alapul;
- a dologmegnevezésekben egyes szövegrészekben változások történnek, egy következő szövegrészlet másik, új dolgot helyez a figyelem előterébe, a váltás gyakorisága a szöveg vagy szövegtípus jellegétől és a beszélő konstruáló motivációitól függ;
- a fogalmi hálózat dinamikus, a szöveg műveleti szerkezetében előre haladva, a korábbi részekre épülve, kumuláló jellegű konstruálással és változó tartalmú figyelemirányítással (folytonossággal vagy váltással) alakul a szöveg folyamán.

Egy hírszöveg első bekezdésén röviden be lehet mutatni a fenti tényezőket. A mindennapi helyzetekben megalkotott szövegekben a dologfolytonosság, vagyis az egy dologról való beszéd az egy dologgal kapcsolatos események különbözőségével és egymáshoz illeszkedésével kötődik össze, ahogy (1) példaszövegében tapasztalható.

(1) Négy milliárd dollárt keresnek

Felszínre hozzák a legnagyobb aranykincset, amely eddig a világon a tenger mélyére süllyedt, és azóta is ott pihen. A mai áron négy milliárd dollárt érő aranypénz a brit királyi haditengerészet Sussex nevű hajójával együtt merült el a hullámsírban a Földközi tengeren több mint háromszáz évvel ezelőtt. A brit védelmi minisztérium kedden megállapodott az Odyssey nevű amerikai mélytengeri kutatócéggel, hogy felszínre hozzák az egy kilométer mélyen lévő rakományt.¹⁶⁸

Az aranykincsről szóló hír első bekezdése három mondatból áll. E mondatok nyilvánvalóan koherens szövegrészletet képeznek, szövegtanilag szorosan összefüggnek. A bekezdés koherenciáját egyrészt a dologemlítések koreferenciája adja, másrészt az eseménymegnevezések különbözősége, az eltérő események kontiguuma. Az ismétlődő dologmegnevezések és a nem ismétlődő eseménymegnevezések dinamikus hálózatos összefüggései adják a bekezdés koherenciájának lényegét.

Az aranykincsről szóló hír első bekezdésének legfontosabb szereplője, a figyelem középpontjában álló dolog maga az ARANYKINCS. AZ ARANYKINCS HÁROMSZOR említődik főnévvel, az *aranykincs*, *aranypénz* és *rakomány* főnevek révén. A három főnév szemantikailag szinonim. Az első két főnév esetében ez nem

168 Magyar Nemzet, 2002. október 8.

meglepő: az *aranykincs* és az *aranypénz* főnevek morfológiai szerkezete rokon, jelentésük nagyrészt azonos: 'sok kis értékes, aranyból lévő, ember által készített tárgy együttese, amelyet értékes volta miatt együtt, elrejtve őriznek'. A *rakomány* az alkalmi szinonima példája: A *rakomány* jelentése nem hívja elő az ARANYKINCS fogalmát, viszont a *rakomány* jelentésének része a 'több részből álló, értékes, őrzést és figyelmet kívánó' jelleg. Az ARANYKINCS az elemzett hírszöveg első bekezdésében még további hat alkalommal említődik inflexiók toldalékkal (itt igei személyraggal) és névmással, egyértelművé téve azt, hogy a bekezdésbeli referensek közül ez áll a beszélő figyelemirányításának és referálásának középpontjában. Szövegtani értelemben az ARANYKINCS, itt lehorgonyozva, egyedítve, az elemzett bekezdés topikja, ez az a központi dolog, amelyet a bekezdésben a beszélő fogalmilag kidolgoz egy meghatározott nézőponból. Ez a nézőpont a FELSZÍNRE HOZÁS lehorgonyzott, egyedített fogalmával kapcsolja össze a lehorgonyzott, egyedített ARANYKINCS-et.

Az ARANYKINCS az elemzett hírszöveg első bekezdésében nem az egyedüli megnevezett dolog. Vele kapcsolatban, a közvetlen szöveggörnyezetében további dolgok említődnek, így: felszín, világ, tenger, mély, dollár, haditengerészet, hajó, hullámsír, Földközi tenger, minisztérium, kutatócég. Ezek a főnevek nem csupán szűkebb értelemben vett jelentésükkel és lehorgonyzott referálásukkal, valamint grammatikai szerepeikkel funkcionálnak, hanem az általuk aktivált tágabb tudáskereteikkel is. Az ARANYKINCS olyan fogalmakkal kerül közvetlen kapcsolatba, vagyis olyan fogalmak segítik a meghatározott perspektívából történő megértését, amelyek fogalmilag körülhatárolják. Az ARANYKINCS az elemzett hírszöveg első bekezdésében a TENGER, MÉLYSÉG, FELSZÍN dologfogalmak által értelmeződik, tehát a szövegben megnevezett egyetlen, azonosított aranykincscsel kapcsolatos igen sok lehetséges ismeret közül a tengerbe süllyedés és a felszínre hozás asszociálódik hozzá. A TENGER fogalma, tudáskerete számos elemet tartalmaz. Közülük a FELSZÍN meghatározó középponti fogalom emberi nézőponból, hiszen az emberi élet szempontjából a tengerről való ismeret a nagy vízszintes kiterjedésű felszín felől konstruálódik meg, a felszínen maradás az életben maradás archetipikus tényezője és egyúttal nézőpontja. Ehhez képest a MÉLYSÉG egyszerre nagyméretű függőleges és oldalirányú térbeli kiterjedés, valamint az emberi életre veszélyes és tárgyakat elnyelő közeg. A szövegbeli lehorgonyzott aranykincs főnév által kifejezett egyedi azonosítású dolog, a brit haditengerészet hajóján szállított arany tehát a dologmegnevezések révén a Földközi tenger mélye és felszíne lehorgonyzott dolgokkal kapcsolódik össze közvetlenül.

Az (1) szövegrészlet lehorgonyzott eseményeket megnevező igéi szintén összetett fogalmi sémáikkal járulnak hozzá a szöveg koherenciájához és értelméhez. A *felszínre hoz* igéi szerkezet olyan forgatókönyvet aktivál, amely két szereplőt feltételez, egy passzívat, amely elszenvedi a felszínre hozást, és egy aktívat, amely végrehajtja azt. A forgatókönyv része körülményként a felszín, amely implikálja a mélységet. Végül a forgatókönyv része maga a folyamat,

a felszínre hozás, sematikusabban a FÜGGŐLEGESEN FÖLFELÉ TOVÁBBÍTÁS fogalmi szerkezete.

A *süllyed* ige forgatókönyvében a fő szereplő a passzív dolog, amely egy másik erőforrás mint szereplő hatására függőlegesen lefelé lassan mozog valamely közegben. Az *elmerül* forgatókönyve hasonlít a *süllyed* igééhez, az elmerül esetében azonban a mozgás a közeg felszínéről indul, a konstruálás nézőpontja a közeg felszínén kívül, fölötte van. A *pihen* ige az élőlény vagy fizikai tárgy nyugalmi helyzetét mint folyamatot képezi le: valaki vagy valami mozogni képes vagy mozgatható, de az adott pillanatban nem mozog a környezetéhez képest. Az első bekezdés igéi nagy részének, a *felszínre hoz*, *süllyed*, *elmerül*, *pihen* igék forgatókönyveinek fogalmi tartalma részleges átfedésben van: a SÜLLYEDÉS, MÉLYSÉGBEN LÉTEL, FELSZÍNRE HOZÁS, FELSZÍN, MÉLYSÉG fogalmi összetevők mindegyikben jelen vannak. A *megállapodik* ige szövegbeli jelentése 'egyezségre jut valamely ügyben', forgatókönyvének fontos összetevője két aktív fél (emberi cselekvő), az egyezés tárgya (például elvégzendő munka vagy értéket képező dolog), továbbá az egyezés tárgyának viszonya a két félhez. Az (1) bekezdésben az egyetlen olyan elem, amely séma szerint nem kötődik a központi témához, az aranykincshez, a *megállapodik* ige és a hozzá bővítményként kapcsolódó szereplők (*minisztérium*, *kutatócég*). Itt azonban nem tematikai ugrás vagy a dologmegnevezések folytonosságának a megszakítása történik, hanem a fókuszált dolog fogalmi kifejtésének egy kiágazásáról van szó. A megállapodás ugyanis a felszínre hozásról szól, amely – mint látható volt – a bekezdés fő eseményösszetevője, szoros összefüggésben a figyelem középpontjában álló dolog helyzetével.

Egy szövegrészletben a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő. A figyelem középpontjában álló dolog megnevezése ismétlődik, a velük kapcsolatos események viszont különböznek, kontiguumot alkotnak. A szövegben egymást követő mondatokban a dologmegnevezés folytonossága és az eseménymegnevezések kontiguuma a tudáskeretek és forgatókönyvek aktuális konceptuális összefüggésein, a megnyitott mentális terek hálózatán alapul. Ez a fogalmi hálózat dinamikus, a szöveg műveleti szerkezetében előre haladva, a korábbi részekre épülve, kumuláló jellegű konstruálással és változó tartalmú figyelemirányítással (folytonossággal vagy váltással) alakul a szöveg folyamán. A beszélő diskurzusban, a diskurzusba integrált mondatok (tagmondatok, elemi beszédegységek), szavak és grammatikai elemek egymáshoz igazított jelentéseivel alkotja meg szövege koherenciáját, értelmét, mindig a hallgatóval közösen.

9. Összefoglalás

A Kognitív szemantika a nyelvi jelentés alapvető jellemzőit foglalta össze a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében, annak módszertanával. A nyelv emberi jellegét hangsúlyozva a mindenkori beszélő és hallgató nézőpontját, a jelentés elsőbbségét és a nyelvi kifejezések természetes közegét figyelembe véve mutatta be a nyelvi jelentés jegyeit.

A nyelvi kommunikáció dinamikus cselekvés, amely a beszélőtársak közös figyelemirányításán és jelentésképzésén alapul. A nyelvi interakció a megismerő ember folyamatos kogníciós tevékenységének eredménye, mindig közösségi kulturális kumuláció részeként, kreativitással, részleges újítással. A beszélő ember tapasztalati alapú fogalmi tudásával konstruálja közléseit, szemantikai szerkezeteket hoz létre fonológiai és morfoszintaktikai szerkezetekkel szimbolikus jelkapcsolatban. A nyelv a megismerés közege, nem eszköz és nem tükrözi a világot. A jelentés a legemberibb jelenségek egyike.

A jelentés tapasztalati alapú és fogalmi természetű. A jelentés a megismerés eredménye, a jelentésszerkezetek absztrakciós, sematizációs és kategorizációs műveletek során alakulnak ki, részben egyetemes, részben kultúraspecifikus tényezők szerint. A nyelv perspektívált, a jelentések és magasabb szintű összekapcsolódásaik az emberi megismerés biológiai, pszichológiai, környezeti, fejlődési és szociokulturális tényezői szerint alakulnak ki és funkcionálnak.

Minden nyelvi kifejezésnek van jelentése, a legegyszerűbb grammatikai elemtől, a morfémától a mondatig (a szöveg jelentése magasabb szervezésű értelmi egység). A különböző összetettségű és sematizáltságú nyelvi kifejezések a morfémától a mondatig azonos jelentéstani elvek szerint szerveződnek. A szemantikai szerkezetek a fonológiai szerkezetekkel szimbolikus viszonyban nyelvi struktúrákat alkotnak. A gyakori szimbolikus szerkezetek sematizációi morfológiai és szintaktikai szerkezetekként, konstrukciókként a grammatika elemeit képezik. A morfoszintaktikai szerkezetek jellegét szemantikai szerkezetük határozza meg.

A jelentés konceptuális szerkezetét alakítja a kategorizáció módja, a konstruálás tényezői: a figyelem irányítása, a feltűnőség, a nézőpont, típus és megvalósulás viszonya. A jelentés mindig interszubjektív nyelvi tevékenységben, a beszélő és a hallgató közötti kapcsolat során, kontextusban érvényesül, a kontextushoz meghatározott módon hozzáigazítva.

Az ekképp summázható elméleti és módszertani keretben mutatta be a kötet az egyszerű és összetett jelentésszerkezeteket, a jelentéskiterjesztés módozatait és a mondat jelentését.

A magyar nyelv (és általában a nyelv) jelentéstani jellemzőinek részletes leírása az itt bemutatott elvek és módszerek alapján, illetve módosításuk, továbbfejlesztésük keretében további kutatások feladata.

Irodalom

- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- de Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (szerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd (szerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berlin, Brent – Breedlove, Dennis E. – Raven, Peter H. 1974. *Principles of Tzeltal Plant Classification*. New York: Academic Press.
- Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Blank, Andreas – Koch, Peter (eds.) 1999. *Historical Semantics and Cognition*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. xi–xxxiv.
- Brisard, Frank (ed.) 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Corbett, Greville 2000. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (eds.) 2001. *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Deane, Paul D. 1992. *Grammar in Mind and Brain: Explorations in Cognitive Syntax*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- van Dijk, Teun A 1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. Újvidék. 63–81.

- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 15–42.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. New York: Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.) 1996. *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22 (2): 133–187.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Gibbs, Raymond W., Jr. (ed.) 2008. *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giora, Rachel 2004. On the graded salience hypothesis. *Intercultural Pragmatics* 1 (1): 93–103.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume I–II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Gombocz Zoltán 1926. *A magyar történeti nyelvtan vázlatja*. Pécs: Danubia.
- Grady, Joseph E. – Oakley, Todd – Coulson, Seana 1999. Blending and Metaphor. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard (eds.): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 101–124.
- Grice, Paul 1988. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás(szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Tankönyvkiadó. 233–250.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Heider, Eleonor (később E. Rosch) 1971. 'Focal' color areas and the development of color names. *Developmental Psychology* (4): 447–455.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive forces and grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and Conceptual Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories „noun” and „verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 151–183.
- Imrényi András 2017. Mondattan. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Ittész Nóra (szerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára*. II. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keller, Rudi 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke Verlag.
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kiss Gábor (szerk.) 2005. *Magyar szókincstár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Kövecses, Zoltán 1990. *Emotion Concepts*. New York: Springer Verlag.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9 (1): 37–77.
- Kugler Nóra 2000. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 369–393.
- Kugler Nóra 2008. Az episztemikus modalitást és evidencialitást jelölő módosítószók funkciói és a hozzájuk kapcsolódó műveletek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 269–307.
- Kugler Nóra 2017a. Mondattan. A mondattípusok részletes tárgyalása. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 761–895.
- Kugler Nóra 2017b. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 467–494.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 309–348.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.

- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor: Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1 (1), 39–74.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1978. The form and meaning of the English auxiliary. *Language* 54 (4): 853–884.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991a. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991b. *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 1999a. Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 13–60.
- Langacker, Ronald W. 1999b. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Laury, Ritva 2002. Interaction, grounding and third-person referential forms. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 83–111.
- Levinson, Stephen C. 1996. Frames of reference and Molyneux's question: Crosslinguistic evidence. In: Bloom, Paul – Peterson, Mary A. – Nadel, Lynn – Garret, Merrill (eds.): *Language and space*. Cambridge, MA: MIT Press. 109–170.

- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 1985. On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, Jacek (ed.): *Historical Semantics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 297–323.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139–169.
- Lyons, John 1982. Deixis and subjectivity: Loquor, ergo sum? In: Jarvella, Robert J. – Klein, Wolfgang (eds.): *Speech, Place, and action: Studies in Deixis and Related Topics*. Chichester, New York: John Willey. 101–124.
- Lyons, Christopher 1999. *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacWhinney, Brian 1977. Starting points. *Language* (53): 152–168.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 75–203.
- Murphy, M. Lynne 2018. *Synonymy*. Oxford: Oxford University Press.
- Németh T. Enikő 2008. Az implicit alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának lexikai-szemantikai jellemzői. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 71–128.
- Nerlich, Brigitte – Clarke, David D. 2003. Polysemy and flexibility: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds.) *Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin. Mouton de Gruyter. 3–30.
- O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 2009. Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds.): *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 177–195.
- Partee, Barbara H. 1996. The Development of Formal Semantics in Linguistic Theory. In: Lappin, Shalom (ed.): *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford: Blackwell Publishers. 11–38.
- Pause, Peter E. 1991. Anaphern im Text. In: von Stechow, Arnim – Wunderlich, Dieter (Hg.): *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 548–559.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szeged: JATE. 117–132.
- Pelyvás Péter 2002. A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5*. Szeged: SZTE. 405–19.
- Pelyvás, Péter 2011. Motivation in English *must* and Hungarian *kell*. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds.): *Motivation in Grammar and the Lexicon*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 171–190.

- Pelyvás Péter 2013. „Nekem most el kell menjek...” A *kell* és az angol *must* segédeige konceptuális és grammatikai struktúrájáról. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 186-203.
- Pethő József 2006. *Jelentéstan*. Bölcsész konzorcium.
- Pléh Csaba 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest: Typotex.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba (szerk.) 1996. *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.) 1999. *The Conceptual Basis of Metonymy*. Amsterdam: John Benjamins.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.) 2004. *Studies in Linguistic Motivation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Rónai Orsolya 2012. A nyelvi referencia kognitív pragmatikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 211–230.
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology* (104), 192–233.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: Warren, Neil (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. London: Academic Press. Vol. I., 1–49.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of Categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 27–48.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family Resemblances. Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology* (7): 573–439.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.). *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, Saliency, and Basic Levels. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 117–138.
- Shank, Roger – Abelson, Robert 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. New York: Hillsdale.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping, and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–257.

- Sinha, Chris 2007. Cognitive linguistics, psychology and cognitive science. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1266–1294.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–310.
- Silverstein, Michael 1981. Hierarchy of features and ergativity. In: Dixon, Robert M. W. (ed.): *Grammatical categories in Australian languages*. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies. 227–244.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Steen, Gerard 2009. From linguistic form to conceptual structure in five steps: analyzing metaphor in poetry. In: Brône, Geert – Vandaele, Jeoren (eds.): *Cognitive poetics: Goals, gains and gaps*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 197–226.
- Stein, Dieter – Wright, Susan (eds.) 1995. *Subjectivity and Subjectivisation: Linguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a kommunikációban*. Budapest: Corvinus Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Talmy, Leonard 1978. Figure and ground in complex sentences. In: Greenberg, Joseph H. (ed.): *Universals of human language*. Stanford: Stanford University Press. 625–649.
- Talmy, Leonard 2000a. The Relation of Grammar to Cognition. In: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA: The MIT Press. 21–96.
- Talmy, Leonard 2000b. Force Dynamics in Language and in Cognition. In: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA: The MIT Press. 409–470.
- Talmy, Leonard 2000c. The Windowing of Attention in Language. In: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA: The MIT Press. 257–309.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–494.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: inka Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, John R. 1994. Possessives and topicality. *Functions of Language* (1): 67–94.

- Taylor, John R. 1996. *Possessives in English. An Exploration in Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press/Clarendon.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Topik és/vagy figura. Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 237–248.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003a. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg. Költésztörténeti kérdések a lírai modernségben*. Budapest: Osiris. 26–61.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003b. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások (XLI)*: 609–615.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003c. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok. XXI*. 43–70.
- Tolcsvai Nagy, Gábor 2005c. *A Cognitive theory of style*. *Metalinguistica* 17. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Szövegtan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 149–174.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008a. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 455–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008b. A tulajdonnév jelentése. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelv-tudományi Tanszék. 30–40.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133 (3): 373–393.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. The auxiliary + infinitive construction in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* (57) 1. 143–164.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentésan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tomasello, Michael 2000. First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11 (1/2), 61–82. Újra közölve: Dirk Geeraerts (ed.): *Cognitive Linguistics: Basic readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 439–458.

- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic meaning. *Language* (65): 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. Subjectification in grammaticalisation. In: Stein, Dieter – Wright, Susan (eds.): *Subjectivity and Subjectivisation: Linguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press. 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: The case of over. *Language* 77 (4): 724 – 765.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Wéber Katalin 2011. *A kétféle magyar igeragozás elkülönülése. Igeragozásaink elkülönülése a magyar nyelvészeti hagyományban és gyermeknyelvi megnyilatkozások longitudinális korpuszvizsgálata alapján*. PhD-értekezés, kézirat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Wierzbicka, Anna 1992. *Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Wittgenstein, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

Tárgymutató

- absztrakció 16, 18, 24
- adekvátság 14
- agonista 70
- aktív zóna 63
- alaklélektan (Gestalt-pszichológia) 21
- alap 24, 41
- alapszintű kategorizáció 37
- általánosítás 108
- antagonista 70
- aspektus 71–72
- begyakorlottság 14, 19
- behaviorizmus 20
- bemeneti tér 112–113
- beszédhelyzet 12
- blend (fogalmi integráció) 109–113
- birtokos szerkezet 96–99
- cél 94–96
- céltartomány 103
- clause I. elemi mondat
- családi hasonlóság 36
- deixis 147–150
- dekontextualizáció 14, 15, 18, 56
- dolog 59–62
- domínium 47, 95, 97
- egyezkedés 11
- egység I. nyelvi egység
- elemi mondat 126–128
- előtér 24–26, 39–41
- elsődleges jelentés 115–116
- elvárás 10, 11
- enciklopédikus 29
- episztemikus lehorgonyzás 134–135
- erődinamika 70–71
- eseményszerkezet 50, 67–69
- esetrag 82–84
- explicit jelentés 150–153
- feltűnőség 41–43
- figura 24, 54, 66–70, 75, 81, 82
- figyelem 24, 26, 39–41
- figyelemirányítás, közös 10–11
- figyelemáthelyezés 107
- figyelmi keret 40–41
- fogalmi integráció I. blend
- fogalmi metafora 102–106
- fogalmi tartomány 40, 47, 95, 107, 111, 124
- fogalom 9, 24, 25, 29, 42, 47, 51, 52, 56
- folyamat 65–72
- forгатókönyv 51–52
- formális szemantika 22
- forrástartomány 103
- főnév 59–65
- funkcionális nyelvészet 13–16
- generikus tér 113
- használatalapú nyelvtudomány 15
- határozórag 54, 58, 82–84
- háttér 24–26, 39–41
- gazdaságosság 114–115
- generatív grammatika 22
- hálózat 24, 36, 42, 43, 48, 54, 61, 115–119, 123, 124
- határozottság 142
- hatókör 12, 40, 41, 55–56, 71–72
- holizmus 17
- hozzáférhetőség 41–43
- idealizált kognitív modell (ICM) 47–51
- idő 65–72, 135–138
- ige 65–72
- igekötő 85–87
- implicit jelentés 150–153
- információs mennyiség 127
- intonációs egység 127
- intranszítív konstruálás 143–145
- jelenet 126–133

jelentés 23–27
 jelentés elkülönülése 118–119
 jelentéshálózat 119–121
 jelentéskiterjesztés 100–125
 jelentésszerkezet, egyszerű 24, 58–87
 jelentésszerkezet, összetett 87–99
 jelentésváltozás 154–157
 jelentésváltozási tendenciák 161–163
 képiség 29
 kétpólusú szerkezet 13
 kategorizáció 32–38
 kidolgozás 89–92
 kiindulópont 44–45
 kognitív szemantika 16–19
 kognitív tartomány I. megismerési tartomány
 kommunikáció 10–13
 komponensszerkezet 89–92
 kompozitumszerkezet 89–92
 konstruálás 38–39
 komplex mátrix I. jelentésszerkezet
 kontextus 12
 kontinuumelv 19
 konvencionáltság 15
 körülhatároltság 60, 64
 kulturális felhalmozás (kumuláció) 159
 landmark 26
 leképezés I. metaforikus leképezés
 mátrix I. jelentésszerkezet
 megfelelés 90, 91, 102–106, 109–113
 megismerés 16–17
 megismerési tartomány 24–26
 megvalósulás (instanciáció) 56–57
 melléknév 72–76
 mentális tér 109–113
 metafora 100–106
 metafora, ontológiai 104
 metafora, orientációs 104
 metafora, szerkezeti 104
 metaforikus kifejezés 103
 metaforikus leképezés 103
 metonímia 106–108
 modalitás 145–146
 modularizmus 17
 mondat 126–128
 motiváció 103,
 művelet 45–46
 névmás 77–80
 névutó 84–85
 nézőpont 43–45
 nyelv 11
 nyelvi egység 19
 nyelvi interakció 10–13
 optimalitási feltétel 113
 összegző letapogatás 93
 perspektívaltság 33–37
 poliszémia 113–121
 pontosság 114
 profil, profilál 41, 56
 profilmeghatározottság 91
 prototípuselv 33–37
 referenciapont, referenciapont-szerkezet 47, 94–99
 referenciális központ 44
 reláció 24–26, 58, 66, 74, 75
 segédige 92–93
 séma 46–52
 sémaátalakítás 121
 sematikus jelentés 68, 80–82
 sematizáció 18
 semleges kiindulópont 44
 specifikáció 108
 strukturalizmus 20
 szám és személy 138–141
 számosság 141–142
 szekvenciális letapogatás 68–69
 szemantikai függés 91, 128, 129
 szemantikai függetlenség 91, 128, 129
 szemantikai összetettség 24, 88–89
 szereplő 126–128, 130–132
 szimbolikus kapcsolat 13

szintaktikai szerep 132–133
szinonímia 122–124
szócsalád 124–125
szövegvilág 12, 134
szubjektívizáció 52–53
tartomány 46–52
tér 135–138
térépítő 111
típus 56–57

topik 131
trajektor 26
tranzitív konstruálás 143–145
tudás 9, 12, 14–19
tudáskeret 51–52
tudatosság szubjektuma 45
tulajdonság 24, 25, 26, 29, 32–33, 36,
54, 61–63
viszony 1. reláció

ISBN 978-963-489-324-0

9 789634 893240